

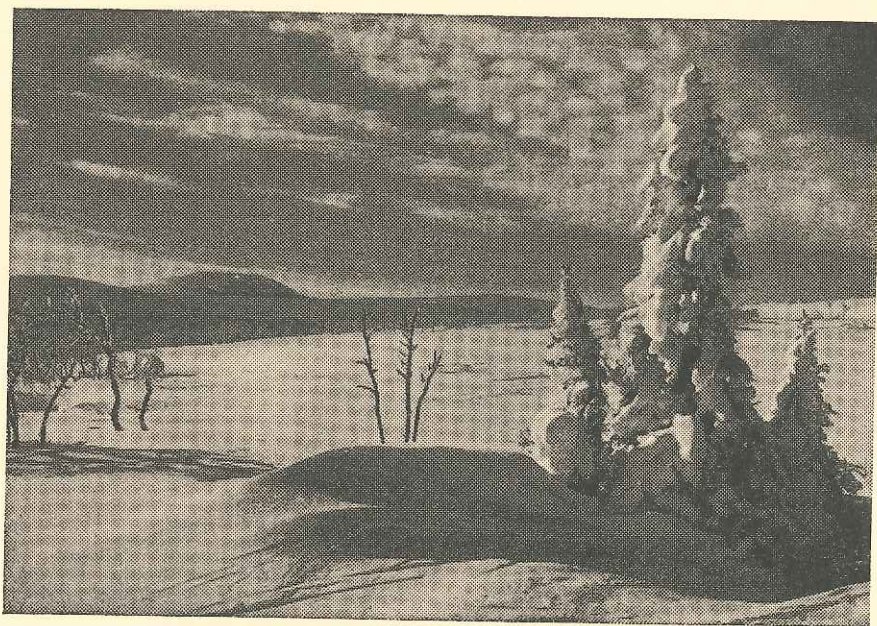
RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA

Tjugoförsta årgången. 1938

BOKFÖRLAGS AKTIEBOLAGET THULE
STOCKHOLM

En vacker bild

väcker alltid uppmärksamhet och intresse.
För att komma till sin rätt vid reproduktion
fordrar den ej absolut ett förstklassigt tryck-
papper, men däremot en förstklassig kliché.

Vänd Eder därför till oss då
det gäller kvalitetsarbeten.

A.-B. KLICHÉTEKNIK

Herkulesgatan 28 - Stockholm
Telefon: 20 55 31, 20 55 63

R I G

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA

TJUGOFÖRSTA ÅRGÅNGEN

UNDER REDAKTION AV
SALOMON KRAFT

STOCKHOLM 1938

BOKFÖRLAGS AKTIEBOLAGET THULE

Djörn Hallerdt
21/7 1953.

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Borgmästare *Thorwald Bergquist* (ordf., adr. Västerås), professor *Martin Olsson* (v. ordf.), filosofie licentiat *Erik Andréén* (sekr., adr. Nordiska museet, Stockholm), direktör *Sten Westerberg* (skattm., adr. Box 67, Stockholm), professor *Nils Ahnlund*, intendent *Torsten Althin*, intendent *Gösta Berg*, professor *Henrik Cornell*, professor *Sigurd Erixon*, professor *Herman Geijer*, förste antikvarie *K.-A. Gustavsson*, generaldirektör *Sigfrid Hansson*, docent *Salomon Kraft* (red. för Rtg, adr. Ynglingagatan 11, Stockholm), förste antikvarie *Erik Lundberg*, förste antikvarie *Tord O:son Nordberg*, löjtnant *Nils Strömbom* (v. sekr.), intendent *Sigfrid Svensson*,
intendent *Sigurd Wallin*.

REDAKTIONSUTSKOTT

Professor *Sigurd Erixon* (ordf.), professor *Henrik Cornell*, filosofie licentiat *Sam Owen Jansson*, förste antikvarie *Tord O:son Nordberg*.

REVISORER

Kanslichef *Axel Edström*, filosofie doktor *K. E. Sahlström*.

INNEHÅLL

<i>Erik O. Johanson</i> , Kyrksömn och otidigt snack. Forna gudstjänstvanor och -ovanor i ett smålandshärad	1
Instantanées du temple et du culte dans un coin de la province de Småland	14
<i>Lennart Björkquist</i> , Trä- och näverskor i Jämtland	15
Wooden Shoes and Birch-bark Shoes in Jämtland	35
<i>Bengt Söderberg</i> , Senmedeltida bygdekunst på Gotland	37
Spätmittelalterliche Volkskunst auf Gotland	52
<i>K. R. Melander</i> , Hammarskiftet i Finland i belysning av historiska aktstycken	73
Jahreswechsel und Hamarteilung in Finnland	104
<i>Esther Jacobson</i> , Vadstena adliga jungfrustift. Klosterprojekt i det protestantiska Sverige	129
Projet d'un couvent dans la Suède protestante	155
<i>Axel Olsson</i> , Den extensiva foderfångsten i Ytterbergs by i Härjedalen	177
Extensive Fodder-gathering in Härjedalen	204
<i>Sigurd Erixon</i> , Hur Sverige och Finland mötas. Ett etnologiskt-kulturgeografiskt bidrag	207
Wie sich Schweden und Finnland berühren	227

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN:

<i>O. Källström</i> , En krambod i Vä år 1604	53
<i>Arvid Enqvist</i> , Runstenen på Frösön och den bundna sjöormen. Ett bidrag till Kättil Runske-sågnens utbredning	157
<i>Sam Jansson</i> , När den moderna tiden drog in i Bergslagen. Randanteckningar till en nytkommen bergslagsskildring	169
<i>Joh. F. Stöckel</i> , "Haandskydevaabens Bedømmelse". Gemmäle	231
<i>Georg W. Fleetwood</i> , "Haandskydevaabens Bedømmelse". Replik	233

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

<i>Sune Ambrosiani</i> , Bulhuse, Studier over gammel dansk Bygningskunst, I, II. Av Mogens Clemmensen	109
<i>Georg W. Fleetwood</i> , Haandskydevaabens Bedømmelse. Av Johan F. Stöckel ..	116
<i>Ake Meyerson</i> , Historische Arbeiten aus seinem Nachlass. Von Hermann Joachim	120
<i>Carl-Fredrik Corin</i> , Katalog över Stadshistoriska institutets registersamling	122
<i>Ingegerd Henschen</i> , Ostpreussische Bauernteppiche. Von Konrad Hahm	234
<i>Anna-Maja Nylén</i> , Die deutsche Tracht im Wandel der Jahrhunderte. Von Eva Nienholdt	239
<i>Bertil C:son Barkman</i> , Finlands folkmängd och bebyggelse i början av 1600-talet. Av S. Sundquist; Sveriges folkmängd på Gustaf II Adolfs tid. Av S. Sundquist	240
<i>Heribert Seitz</i> , Norske glassmalerier fra laugstiden. Av Einar Lexow	247

FÖRENINGSMEDDELANDEN	125, 252
----------------------------	----------

Kyrksömn och otidigt snack

*Forna gudstjänstvanor och -ovanor i ett
Smålandshärad*

Av *Erik O. Johanson*

Gömda i skogsdungar eller synliga milsvitt över slätterna ligga våra landskyrkor med sin omgivande lilla värld av prästgård och sockenstuga, skola och fattighus, kyrkstall och sockenmagasin — eller lågo, ty hela ensemblen är numera sällan bevarad. Var och en var ett kulturcentrum för sin bygd, fordom i en grad som vi knappast kunna göra oss en föreställning om nu. I helg och söcken var livet förknippat med kyrkan och dess dignitärer. De fördelade den andliga spisen och övervakade med skarpa ögon dess verkningar i handel och vandel, de bestämde innehållet i paragrafrika stämmobeslut om vad som var tillåtet i fråga om mat och dryck, kläder och prydnader. Vid kyrkan samlades männen till rådslag och ungdomen till lekar. I vapenhuset stod straffstocken och inne i sakristian sockenbiblioteket med en och annan läkarbok och lantbrukstraktat bland postillor och mögeldoftande författningssamlingar. Om söndagarna satt man under många och långa timmar fången på obekväma bänkar och lyssnade till sin präst, medan sommarvinden sjöng utanför kyrkmuren eller flingorna dalade ner. Och så slutet på alltsammans, vilan under kyrkogårdens lindar eller, om man var herrgårdsfolk, i den gamla släktgraven under korgolvet, medan epitafium och begravningsvapen förde namnet vidare uppe i kyrkan.

Höjdpunkten i den ständiga konfrontationen mellan präst och församlingsbor, mellan gudsord och vardagsid var givetvis det söndagliga kyrkbesöket, och det är dess ur ordningssynpunkt mörkare sidor vi närmast skola söka göra oss en föreställning om med hjälp av stämmoprotokoll från socknarna i det gamla Finnvedshäradet Västbo. För att läsaren ej skall anställa för västboiterna oförtjänta och kränkande betraktelser, bör kanske redan nu påpekas, att vad som upptecknats rörande Västbo återkommer i ungefär samma skick härad efter härad landet igenom. Samma klagomål och straffbestämmelser möta oss i likartad formulering, var vi än råka slå oss ned och börja vända bladen i någon sockens äldre protokollsböcker.

Var man ute i god tid och vädret varmt och vackert, satt man före gudstjänsten och pratade på bänkarna utanför kyrkmuren eller i vapenhus och stigluckor — de senare kyrkogårdens spänklädda och flöjelprydda små portus — tills inringklockan ljöd. I Gnosjö gingo luckorna på 1800-talet under namnet "slapperhus" just därför att gubbarna om söndagarna brukade sitta och slappa eller prata i dem. Ibland synas de ha varit av imponerande mått. Sålunda meddelar den driftige Forshedaherden L. A. Torpensis ej utan stolthet, hur han vid 1600-talets slut lät riva ned gamla luckan i Torskinge — den var "allenast mellan fyra stolpar uppsatt" — och förnya den på ett så ansenligt sätt, "att den 1690 var bekväm att hålla prosteting uti" med pastoratets tre församlingar. Under den kalla årstiden, när snön låg hög och kölden bet i knutarna, var det skönt att tränga ihop sig i sockenstugan, där män och kvinnor vanligen hade var sitt rum. Sämjan var emellertid ej alltid så god: man trängdes och drev okynne kring spisen, så att gammalt folk som bäst behövde värmen ingen kunde få, och självsvåldiga gossar oroade kvinnfolket i dess kammare (Anderstorp 1829, Villstad 1804).

Efter hand blir det dock tystare i stugan, och till sist höres blott brasans knaster. Inne i den kalla kyrkan — först under 1800-talets senare del började man installera kaminer — har klockaren tagit upp ingångspsalmen, goda och onda troppa in och slå sig ned bakom bänkdörrarnas blomstermålning, småpojckarna förakta dörrarna och löpa häck över ryggstöden (Villstad 1733). En och annan hund slinker med sin huse in för att i sinom tid på ett opasande sätt visa sina röstresurser (Reftele 1777). Gubbarna använda gärna som hatthängare ljuskronorna eller predikstolen, i vars fint snidade och målade korg spikar till den ändan slagits in — fula vanor och som alla sådana svåra att utrota: förbuden upprepas ofta och i många socknar (Villstad 1733, Jälluntofta 1736 och 1754, Bredaryd 1767, Anderstorp 1816). Åtskilliga söka korta av kyrkbesöket genom att dröja kvar på kyrkogården en stund efter gudstjänstens början eller sitta i sockenstugan och röka tobak — "någrom till vämjelse och förargelse" (Båraryd 1647); bland kyrkvaktarens åligganden ingår att teckna upp och ange dessa skolkare. Förmodligen är det samma dubiösa karaktärer som lämna kyrkan i otid — en frihet som man söker begränsa och kontrollera genom bestämmelsen, att om någon av tvingande skäl utgår före gudstjänstens slut, skall hatten lämnas kvar i bänken (Reftele 1775).

Varje gård hade sina bestämda bänkrum, männen söder om mittgången och kvinnorna i norr. Främst sutto socknens herremän och bakom dem prästgårdsfolket, sedan hemmansbrukarna och längst bak soldater och torpare; i koret stodo prästestolar, bänk för klockare och kyrkvårdar samt brudstol — den senare liksom brudkronan blott avsedd för "dem kyskom" (Kulltorp 1803 och 1726). Även en djäknestol fanns ofta i kyrkans östligaste del.

Fig. 1. Yttersta domen, takmålning av S. N. Berg 1769 i Kulltorps kyrka i Västbo härad.

Under medeltiden och det första århundradet efter reformationen var det illa sörjt för sittplatser åt menigheten: den fick stå eller sitta på enkla ryggstödslösa bänkar. Under 1600-talet försågs emellertid kyrka efter kyrka med ordentliga, inbyggda stolsrum — i Forsheda, som är en av häradets huvudkyrkor, ej förrän 1705. Tannåker har än i dag sina gamla bänkar kvar i orubbat skick (från kyrkans nybyggnad 1794), varav framgår att ej heller den nya typen bjöd alltför mycket av bekvämlighet: sittbrädan är mycket smal och ryggstödet stiger lodrätt uppåt; under männens sittbräden löper en hylla för huvudbonader och på den framförstående bänkens baksida en d:o för psalmböcker; båda saknas på kvinnosidan, psalmbokshyllan därför att kvinnorna buro sina böcker med sig till och från kyrkan.

Sedan snickare och målare slutat sitt arbete på den nya bänkinredningen, efter mera genomgripande kyrkoreparationer eller nybyggnader, brukade delning av bänkarna gårdarna emellan förrättas. Den avgjordes genom lottning men förlopp sällan utan buller och bråk, när alla ville sitta så långt fram som möjligt och mången ansåg sig otillständigt missgynnad av lotten. Var prästen gammal och fridsam och ny bänkdelen behövlig, såg han gärna, att dess obehag sparades åt efterträdaren, som med yngre krafter kunde möta "allt detta oväsande" (Villstad 1771). Något som alltid väckte ond blod var den rätt herremännen ansågo sig ha till de främsta bänkarna. Eftersom de i allmänhet proportionsvis ej gjorde större uppföringar för kyrkan än övriga församlingsbor, fann man det rättvist, att även de underkastade sig lottningen. Genom ett bestämt och talfört uppträdande från de angräpnas sida och "pastors bemedling" tillbakavisades dock dessa attacker. I Kulltorp löstes knuten 1803 på det sättet beträffande en ståndsperson, att denne visserligen skulle delta i lottningen men om lotten ej fölle på de stolsrum han begärt, skulle han senare i alla fall få byta dem till sig; pastor fick samma villkor, och med honom skedde bytet "straxt i vänlighet".

Det talas ofta nu för tiden med ovilja om de alltför stora "ladukyrkor" som Karl Johans-tiden och det senare 1800-talet strödde ut över vår landsbygd; man borde ha behållit de små medeltidskyrkorna. Ja, kanske de på många håll varit fullt tillräckliga i *våra* dagar, men vi få ej glömma, att då ladukyrkorna murades upp, var kyrkgången ännu obligatorisk och folkökningen stark; socknarna växte helt enkelt ur sina gamla kyrkor och måste bygga nya, även om de äldre hade kunnat stå ännu i århundraden. Varenda sockenbo, som ej hade absolut giltigt förfall, måste varje söndag delta i gudstjänsten; rotmästare kontrollerade, att ingen skolkade (Kulltorp 1736), och reste man över helgen till en annan socken, borde prästen där skriva under ett intyg, att man ändå ej gått miste om gudsordet.

Sommartid började gudstjänsten kl. 9, om vintern en timme senare (Villstad 1773); dess längd ställde särskilt ungdomens tålmod på hårda prov.

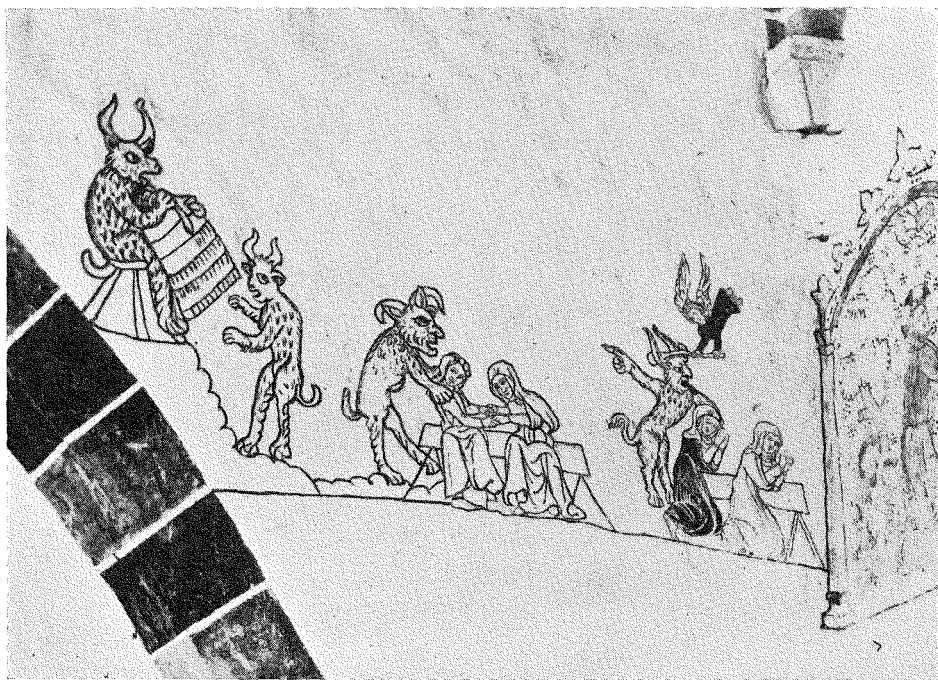

Fig. 2. Medeltida målning i Linde kyrka på Gotland. I mitten griper en djävul två skvallrande kvinnor, medan t. v. en annan djävul dikterar deras tal för en skrivardjävul; t. h. antastar en djävul ett par gudfruktiga kvinnor och får ett dräpslag mellan hornen av den tillskyndande ängelns påk.

Vid biskopens visitation i Anderstorp 1737 klagades över komministerns långa predikningar: man fick sitta i kyrkan från 9 till 3! Det förvånar ej, om menigheten sökte förkorta stillasittandet genom sysslor av mindre uppbygglig art; pastor ber, hotar och förmanar på stämmorna, protokollen fyllas av hans klagan.

Så fort prästen uppgått i predikstolen, skall kyrkoväktaren utgå med staven, föreskrives i Båraryd 1747. Kyrkväktaren eller spögubben hade att övervaka ordningen inne i kyrkan. Hans vapen var en trästång med knopp eller skallra i änden, varmed han stötte liv i dem som slumrat till. Vördigheten underströks ytterligare av den "högre-ståndsmässiga" uniformsrock församlingen höll honom med, fig. 7. Alldenstund ytterst få av dessa rockar synas bevarade till vår tid,¹ ha måhända några notiser från Västbo sitt intresse. I Långaryd är

¹ Jag har blott sett en, nu i Skara museum och härrörande från en västgötakyrka; den är gjord av svart kläde med krage, ärmuppslag och besatser vid knappar och knapphål av rött tyg. — Från Jönköping föreliggande följande notiser om väktarrocker: 1699 anskaf-

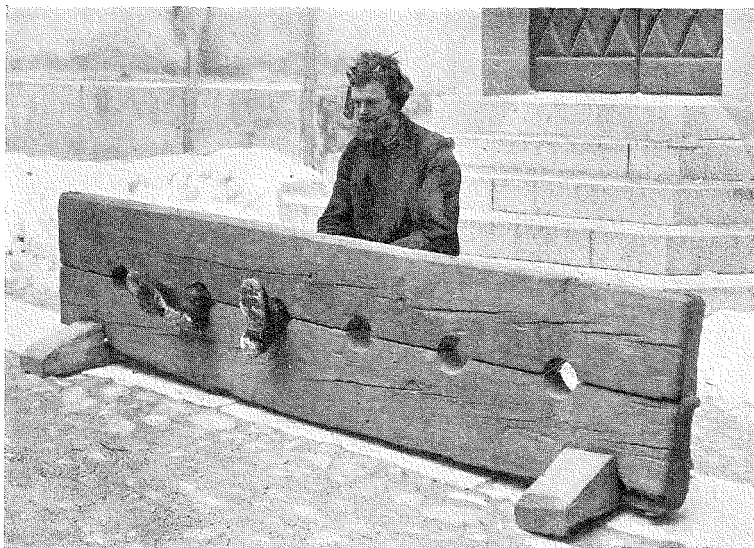

Fig. 3. Straffstock, tillhörig Västerås' domkyrka. Efter Svenska kyrkans historia, utg. av Hj. Holmquist och H. Pleijel, V. s. 99.

rocken 1690 sydd av blått kläde med gula uppslag och lister; Södra Hestra 1701: violett kläde med gula lister; Femsjö 1721: brunt kläde med röda uppslag; Villstad 1743 och 1761: leverbrunt kläde med blå lister; Burseryd 1788: vit med röda plyschuppslag; Femsjö 1793: blå vadmal med uppslag av rött kläde.

Ett reglemente i 11 punkter från Burseryd 1760 fastställer spögubbens skyldigheter: han skall föra ett stilla och anständigt leverne, ha uppsikt över ringklockor² och griftetyg, öppna och tillsluta stora kyrkodörren i rätt tid, hindra skvaller och stim i kyrkan, ange dem som komma för sent, ”medelst flitigt uppvaktande väcka de sovande”, visa lydnad mot sina förmän och vara församlingens respektive ledamöter till tjänst och nöje. För att ”flitigt uppvakta” och samtidigt vara till tjänst och nöje hade fordrats en större diplo-

fas en av brunt kläde med röda kanter i sidorna, röda uppslag och kragar, 1714 av violett kläde med röda uppslag, under 1800-talets förra hälft av mörkblå vadmal med försilvrade knappar.

² Detta var en ansvarsfull uppgift, ty klockorna voro kyrkans kanske dyrbaraste inventarier. Genom värdslös ringning sattes de i stor fara och spräcktes också emellanåt. Man sökte därför genom kraftigt tilltagna böter hindra muskulösa drängar och hemmasöner från att i allt för hög grad ”visa sin starkhet” vid ringningen (Forshela 1764). Käppar eller glasflaskor sattes upp för att markera de punkter, utöver vilka klockan ej fick svänga, och slogos de sönder, trädde vitet i kraft. Bolmsö anskaffar 1743 en ny straffstock — i synnerhet avsedd för dem som värdslösas med klockorna.

Fig. 4. Före gudstjänsten. Efter ett Hogarth-stick.

matisk förmåga än den spögubben i allmänhet satt inne med. Han tycks i första rummet sökt vara till nöje och klandras för sin flathet (Burseryd 1749).

Under alla förhållanden förde han trots stav och rock en hopplös kamp mot övermakten. "Den syndiga vanan att med sömn tillbringa hela gudstjänsten" (Gnosjö 1791) härjar som en farsot bland kyrkobesökarna och är pastor till oavbrutet bekymmer. "Till hämmande av den skadelige och själaförderlige kyrkosömn, vilken är ibland den lede fiendens förnämsta konstgrepp att taga Guds ord bort utur åhörarnas hjärtan", göres en avskedad soldat till kyrkväktare i Båraryd 1745 "med allvarsam tillsägelse att ej ha anseende till person". I Södra Unnaryd sitta (1730) några "och lägga huvudet på armarna hela predikan, som är rätt förgeligit"; sedan väktaren två gånger varnat, skulle han tredje gången slå en dylik person i huvudet "såsom en sovande". Några år senare klagar spögubben över "att många, ehuru de flera gånger på allehanda sätt bliva uppväckta ur sin syndiga kyrkosömn, icke dess mindre däruti framhärda" — beslut: den som fortfar med sömnen, sedan han tre gånger väckts, skall böta till kyrkan (Södra Unnaryd 1765).

Men sederna mildras. Sedan 1800-talets början har väktarens käpp, som

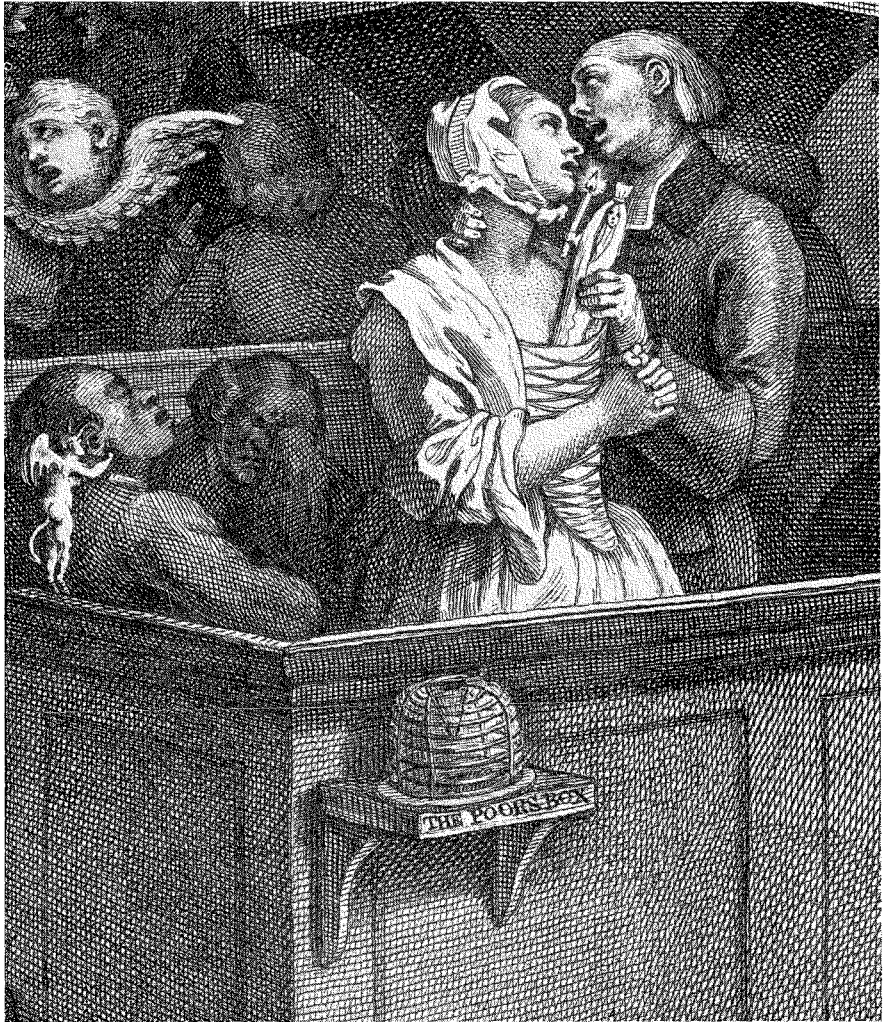

Fig. 5. Under psalmsången. Detalj av Hogarth-stick i Nationalmuseum.

"väckt mera förargelse än uppbyggelse" (Södra Unnaryd 1824), fått vila i sakristiorna, och när en församlingsbo i Villstad 1802 frågar, varför kyrkvakten ej längre "med stavens kraft väcker de sovande", svarar kyrkoherden, att detta bruk är synnerligen olämpligt i våra upplysta tider. Och det av tre skäl: 1) den högste Guden är icke tjänt med en tvungen gudstjänst, 2) ett sådant våldsamt bruk stör den allmänna andakten och ådrager den sovande löje, 3) den med slag väckte kan av förskräckelse taga skada till sin hälsa. I alla stads- och de landsförsamlingar, där upplysningen fått utsprida sina välgörande strålar, är detta katolska och hårda bruk längesedan avskaffat. Kyr-

Fig. 6. Under predikan. Hogarth-stick i Nationalmuseum.

koherden vill emellertid ej lägga hyende under lasten: den sovande bör i tysthet väckas, den oförbätterlige pliktfällas och namnges från predikstolen.

Undgick man sömnen, hade den lede fienden strax andra snaror till reds. Man ville visa sig vänlig mot sina grannar, ge dem något gott att suga på: gubbarnas snusdosor gingo från hand till hand i bänkarna och likaså kvinnornas kyrkokryddor (Villstad 1787, Gnosjö 1791). Dessutom tisslades och tasslades det oavbrutet, viskades och fnittrades — särskilt på nordsidan, där det svagare könet var församlat. Klagomålen över kvinnfolkets "otidiga snack och samtal" tillhöra de stående (Kulltorp 1736, Bredaryd 1763), och att de ej äro bundna av tid eller plats visar en medeltida väggmålning i Linde kyrka på Gotland, där två fruntimmer skvallra i sin bänk, medan en djävul bokför deras samtal och en annan hugger dem i kragen, fig. 2; en liknande målning med ett par syndande nunnor finnes i Estuna kyrka i Uppland, fig. 8. Vid allmogens utgång ur kyrkan råder "ett förskräckligt sorl, särdeles av kvinnfolken, bestående av fåfängt pladder, skvaller och grin" (Kulltorp 1726).

När kollekthåven eller pungen med sin pinglande klocka — denna borttogs på 1800-talet (exempelvis i Bosebo 1819) — börjar cirkulera, gör ett nytt oroselement sitt inträde i gudstjänsten. Männen, som hemma försummat utrusta kvinnkönet med pungpengar, löpa över till sina kvinnor med småmynt, och om sådana fattas, användes det som redan fallit i håven som växelkassa. Allt är liv och rörelse, och i stället för att lyssna till predikan sneglar man "av förvetenhet efter något annat", d. v. s. grannarnas offervilja (Burseryd 1739, Båraryd 1744, Forsheda 1764, Gnosjö 1795 etc.).

Den skumma och ibland ganska svårtillgängliga läktaren³ gav friare spelrum än någon annan del av kyrkan åt de mot predikan ovänligt stämnda makterna, och särskilda vakter måste utposterats. Man nojsade, man tuggade och t. o. m. drack (= rökte) tobak (Bredaryd 1651), och förmodligen var det här en och annan av ungdomen under sången alltför mycket upphöjde sin röst — "vilket kan vara passande i skallgång efter odjur men är högst otillbörligt i Herrens hus" (Anderstorp 1825). Över läktarbröset tittade småpojkar ned i kyrkan och kände en ständigt förnyad glädje över tyngdlagens verkningar: de spottade och läto föremål falla på dem som sutto under, och ej ens om julottan släppte de sin vanartighet (Jälluntofta 1754, Anderstorp 1776 och 1782, Ås 1802). Någon gång förtätades stämningen bland läktarpubliken därhän, att slag föllo och blod flöt. I Dannäs examinerades 1727 rörande ett uppträde som drängen Johan Persson orsakat "i det han under predikan knäppt en gosse på näsan att blodet bestänkt hans kläder; drängen sade sig intet argt gjort med sitt knäppande, det var skett allenast i tanka att uppväcka gossen, som sov". I Villstad råkade 1753 ett par pojkar i luven på

³ Till den äldsta läktaren i Bosebo förde sålunda blott en lodrätt stående stock med uttagningar för fötterna.

Fig. 7. Kyrkstöten väcker en sovande. Interiör från en kyrka i Halland. Oljemålning av Severin Nilsson. Foto i Nordiska museet.

varandra, och saken utreddes vid en extra sammankomst i sockenstugan: den ene hade rivit sin kamrat i huvudet med en vante varuti satt en klo, svaret blev två slag för munnen, sista gången så att tänderna blödde därvid. Trefaldighetssöndagen 1730 stördes andakten i Södra Unnaryd av en skräddar-gosse, som väckte åtlöje och förargelse "emittendo crepitum ventris"; egentligen skulle han ha suttit en söndag i stocken, men församlingen lade sig ut för honom, så att straffet inskränktes till offentlig avbön och en daler silvermynt i böter.

Allt eftersom gudstjänsten skred framåt, blev luften osundare i den fullpackade och väl tillbommade kyrkan. Någon anordning för ventilation fanns ej förrän mot 1700-talets slut, då ett och annat fönster försågs med gångjärn för att kunna hållas öppet åtminstone under heta sommarkvarnar (Villstad 1773, Södra Hestra 1781). Den dåliga luften i förening med ett rikt mått av mat och dryck före kyrkfärden var utan tvivel orsak till de ofta omtalade svimningsanfallen och uppkastningarna — framför allt drycken, ty vi syssla med ett par århundraden, vilka en sentida Västbopräst ej utan skäl sammanmanfattat under namnet "brännvinstiden". En krog fanns på många håll strax utanför kyrkogårdsmuren, och saknades den av någon anledning, klarade man sig nästan lika bra ändå: män som kvinnor förde med sig "lomflaskor", ur vilka vänner och bekanta trakterades före och efter gudstjänsten: t. o. m. läsbarerna utrustades hemifrån med sådan "vägdryck, som mer än en gång visat den kraftigaste och skamligaste verkan" (Villstad 1805). På stämmorna föres en oavbruten kamp mot dryckenskapen, och förbuden äro lika talrika som överträdelserna: all traktering förbjödes, kvinnor få ej ha med sig lomflaskor, man får ej traktera på en halv fjärdingsväg när kyrkan etc. (Bäraryd 1647, Gnosjö 1791, Anderstorp och Burseryd 1816). Vid bröllop och begravingar synes törsten ha skärpts på ett nästan osannolikt sätt. Bärarna kunna vara så överlastade, att de fälla liket i marken "och en stor förargelse därav uppkommer" (Villstad 1733)⁴; på ett bröllop i Södra Unnaryd vid 1800-talets början skola ha konsumerats 750 kannor brännvin, vilket gör 1950 liter!⁵ Härmed äro vi egentligen inne på ett område, som ligger utanför gränsen för denna uppsats — livet ute i socknen i helg och söcken — men hämta ändå ett par uppgifter därifrån. Helgdagslivet — gästbud och festdräkt — regleras i detalj och belyses på ett för kulturhistorikern synnerligen

⁴ Särskilt prövande var det, om bärarna före likets nedsänkande hade att bära det runt graven — en gammal sedvänja som i vissa Västbosocknar levde kvar till 1700-talets slut; den förbjöds i Forsheda och Bredaryd 1778. Ännu på 1870-talet fick den döde ofta med en brännvinsflaska i kistan, flaskor som numera komma i dagen på kyrkogårdarna vid grävandet av nya gravar.

⁵ En bröllopsvana som påtalas i Gnosjö 1796 är "kitsliga" personers tilltag att vid kyrkvägen hänga upp benrangel och skallar i träd, uthäva gran- och tallris på vägen etc.

värdefullt sätt av de överflödsförordningar, som under senare delen av 1700-talet och början av 1800-talet antogs i flertalet socknar (sålunda Båraryd och Villstad 1767, Femsjö 1793, Kulltorp 1796, Villstad 1817 och 1818). Även här vänder sig paragraf efter paragraf mot brännvinssupandet och resultatet blir en måttlighetens ritual. Vid bröllop fick man första dagen taga fyra supar: en om morgonen, en när middagsmålet börjas, en till kål, fisk eller annan fet mat och den sista vid kvällsmålet — övriga dagar blott tre; försiktigtvis tillfogas, att det kärl varur man drack ej fick vara för rymligt (Båraryd 1767). Paragraferna synas emellertid ej ha hjälpt upp nykterheten i nämnvärd grad, man behöll sina gamla supvanor — åtminstone tills vidare — på samma sätt som man, trots påbudet om den "nationala klädedräkten" (Villstad 1778) behöll förfädernas sed att okonstlat kläda sig med skinn och hemvävda vallmarsrockar (Femsjö 1793).

Vad klädedräkten beträffar, hade kyrkobesökarna god tid att underkasta den en kritisk granskning. I Södra Hestra ålades en flintskallig man att skaffa sig lämpligare huvudbetäckning i kyrkan än den yviga skinnmössa med håret utåt han dittills använt, och ett par pigor från annan församling hotas med avflyttning, om de ej sluta att komma till kyrkan i en löjväckande dräkt. Stämman i Jälluntofta inskrider med kraft mot dem, som genom lättsinnig yppighet visa blygsel och förakt för församlingens uråldriga, vackra och allvarsamma klädedräkt. Några kvinnor ha 1813 bytt ut sina åtsittande tröjor mot vadmalskoftor i andra färger än den vedertagna grå, delvis för att finna bättre skydd mot vinterkölden i kyrkan. Vid det räfst- och rättarting, som ej länge låter vänta på sig, drar Nils Bengtsson i Klockaregården en lans för det nya modet: "Vi fresten I mig, skrymtare? Sådant som söan (fåret) bär och kvinnan gör må man bära, då det ingen högfärd är med det." En åsikt som tyvärr ej delas av stämman: pastor och kyrkvårdar bekymras över det gamla allvarets avläggande, den till lättja och odygder föranledande yppighet, som börjat yttra sig i bruket av knappar för häkter, blått för grått, frackar och koltar för tröjor, och allmogen manas allvarligen att återgå till sitt gamla passande och gagnande levnadssätt.

Att använda det ovan anlitade källmaterialet som bevis för att de störande inslagen satt sin prägel på äldre tidens gudstjänstliv i våra landskyrkor, vare sig nu det gäller Västbo eller andra delar av landet, är helt säkert oriktigt. Religiositeten och aktningen för prästerskapet voro alltför djupt rotade bland sockenborna för att låta de många oskicken — möjligen bortsett från sömn och skvaller — växa sig för starka. De äro att betrakta som undantag, ehuru ingalunda sällsynta sådana; här som överallt göra emellertid undantagen mera väsen av sig än de normala förhållandena. Sanningen ligger väl någonstädes mellan protokollens bångstyriga åhörarskara och det söndagsfina, andäktiga auditoriet på düsseldorfarnas kyrkointeriörer.

Resumé

Instantanées du temple et du culte dans un coin de la province de Småland

Jusqu'au milieu du dernier siècle le temple de village entouré du presbytère et des autres bâtiments communs de la paroisse, formait, avec le pasteur comme force éducatrice, un centre local de culture, de l'importance de la quelle notre temps à communications rapides et variées ne peut se rendre compte. Le moment culminant des relations entre le temple et la paroisse était le service du dimanche. L'article présent, dont le contenu est tiré des procès-verbaux des assemblées générales des 25 paroisses de la circonscription de Västbo autour du lac Bolmen dans l'ouest de la province de Småland, essaye de donner une idée des scènes variées qui se déroulaient au dedans des murs sacrés des temples au cours du culte, qui pouvait durer jusqu'à 6 heures. La période traitée est le 18me siècle et le commencement du 19me. L'auteur nous raconte comme très souvent, pendant le culte, le bedeau devait éveiller à coups de canne des hommes endormis et imposer silence aux femmes trop inclinées à bavarder et à faire des commérages — péché illustré déjà dans nos églises par des peintures murales du Moyen Age — et intimider et faire taire des gamins et des chiens qui troublaient le culte. Ces usages ou plutôt mauvaises pratiques ne caractérisaient point exclusivement la conscription de Västbo; on les rencontre partout dans le pays aussitôt qu'on tourne les feuilles des vieux procès-verbaux de n'importe quelle paroisse.

Fig. 8. Medeltida väggmålning i Estuna kyrka, Uppland.

Trä- och näverskor i Jämtland

Av Lennart Björkquist

Till de intressantaste problemen inom jämtskt, folkligt dräktskick i äldre tid hör förhållandet mellan trä- och näverskor. Om deras utbredning inom landskapet meddelar Burman följande: "Näfverskor allmänna inom Hammerdals och Strömsbygden — Trädskor midt i landet samt i Ovikens och Hallens Tingslag". Märkligt nog uppger samme författare dock på ett annat ställe, att träskor användes även i Ström men tillägger, att detta skedde i "Nybyggaretrakten" — alltså troligen i de västra delarna av socknen — och man skönjer också tydligt hans förvåning över detta förhållande i tillägget "ehuru mycket Björkskog här finnes". I sina samlingar avbildar Mandelgren ett par träskor från Frostviken. Näverskor omtalas vidare av Burman från Fors och Ragunda socknar i östra Jämtland, och från Lit skriver han: "Näfverbyttor brukas i Lith — Fölinge — item näfverskor för Vallhjon". Slutligen omnämner han dylika skor från Rätan i sydligaste Jämtland, varifrån han meddelar: "I Rätans socken brukas Näfverskor. De äro de bekvämligaste, för helsan tjenligaste och mindst kostsamme Skor att nyttja sommartiden". Arndt har även en uppgift om näverskor från Sundsjö socken.¹

Om vi så övergå till de uppgifter, som i närvarande tid kunnat erhållas om trä- och näverskornas förekomst bland Jämtlands allmoge, så möta vi dylika om träskor från Åre², Undersåkers³, Kalls⁴, Näskotts, Marieby och Kyrkås socknar, och från Föllinge i Lits tingslag skriver en meddelare: "Träskor ha tydligen använts för länge sedan, ty i gårdarna förekom ett verktyg,

¹ Fale A. Burmans anteckningar, Ekdahlska samlingarna, A. 10 i A. T. A., och Conceptdagböcker från resor i Jemteland åren 1793—1802, manuskript i Hernösands läroverksbibliotek. Dessa reseanteckningar äro i urval publicerade dels av Johan Nordlander i Norrländska samlingar, dels av Gudmar Hasselberg i Fale Burmans anteckningar om Jämtland i urval, som även innehåller uppgifter ur andra delar av de rika Burmanska samlingarna. De gjorda citaten återfinnas i Conceptdagböcker, 1798, den 3—4 juli, 29 juli och 20 augusti. — Ernst Moritz Arndts Resa genom Sverige år 1804 (J. M. Stjernstolpes översättning), III, s. 92.

² För denna uppgift har jag att tacka landskanslisten E. Hamrell, Östersund, vilken själv i sin barndom använt träskor.

³ Jämtlands läns museums arkiv (Märta Svärd).

⁴ Meddelande av herr Olaus Håkansson, Bonäshamn.

som kallades träskojärn och som använts vid tillverkning av träskor".⁵ Om näverskor finnas uppgifter från Rätans⁶, Bergs⁷, Hackås⁸, Bodsjö⁹, Lockne¹⁰, Revsunds, Bräcke, Nyhems, Sundsjö¹¹, Kyrkås och Ströms socknar.¹² Träskor finnas till vår tid bevarade från Åre, Undersåker, Kall, Laxsjö, Myssjö, Oviken och Rätan samt från trakten av Ytterån¹³ i västra Jämtland, näverskor från Alanäset, Borgvattnet, Håsjö, Hällesjö, Brunflo, Revsund, Bodsjö och Oviken.

Vid en granskning av ovanstående uppgifter ävensom vid en blick på kartan, fig. 1, märker man omedelbart en bestämd skillnad i utbredningen mellan de ifrågavarande skotyperna. Träskorna härska i de västra delarna av landskapet, under det att näverskorna ha sin utbredning i öster. Gränsen mellan trä- och näverskoområdet går från Alanäsets socken i norr i sydsydvästlig riktning ned till Rätans socken i söder och är i allmänhet relativt skarpt markerad, om ock i gränstrakterna här och var bägge typerna kunna iakttagas vid sidan av varandra.

Träskornas utbredning i Sverige har behandlats av Sigfrid Svensson, som konstaterat deras förekomst i Skåne, Blekinge, delar av Småland och Västergötland, Halland, Bohuslän, Dalsland och Värmland, i Jämtland och Härjedalen samt i ett enda exemplar i Västerbotten.¹⁴ I det sistnämnda landskapet ha de dock varit vanliga.¹⁵ Utom i de av Svensson ovan uppräknade landskapen ha träskor använts åtminstone i Västmanland¹⁶, Ångermanland och Medelpad, ehuru de i de tvenne sistnämnda landskapen synas vara begränsade till befolkningen och därför i detta sammanhang tills vidare kunna lämnas ur räkningen.¹⁷ Näverskor äro av mig utom från Jämtland kända från Norr-

⁵ Nordiska museets etnologiska undersöknings arkiv (Stina Jonsson) och Jämtlands läns museums arkiv (resp. Kerstin Mattsson, Karin Bengtsson och Stina Hellström).

⁶ Jämtlands läns museums arkiv (Gerda Larsson).

⁷ Meddelande av folkskollärare Per Karlsson, Hoverberg.

⁸ Meddelande av länsantikvarie Eric Festin, Östersund.

⁹ Per Persson, Bodsjö socken i Jämtlands län, s. 32. Näverskorna kallas här liksom i Lockne, Revsund, Bräcke och Sundsjö "kontskor" (jfr näverkot).

¹⁰ Per Persson, Lockne socken i Jämtlands län, s. 29.

¹¹ Egna uppteckningar efter förvaltare Sven Grönlund, Grötingen, Per Persson, Revsunds socken i Jämtlands län, s. 25, Bräcke socken i Jämtlands län, s. 32 och Sundsjö socken i Jämtlands län, s. 19.

¹² Jämtlands läns museums arkiv (Karin Bengtsson och Elise Svensson).

¹³ De sistnämnda torde dock snarast vara bottnar till träbottenstövlar, se fig. 4.

¹⁴ Sigfrid Svensson, Skånes Folkdräkter, Sthlm 1935, s. 237 ff.

¹⁵ Enligt uppgifter av lektor Ragnar Jirlow och intendent Lars Wickström.

¹⁶ Från Tillberga socken finnes, enligt uppgift av vaktmästare Nils Nygren, ett par träskor i Västmanlands läns museum. Träskomakare ha även funnits i Västmanland.

¹⁷ L. A. Ledin, Gnistor från de västernorrländska järnbruken, s. 19. I Umeå museum finnes ett par träsandaler från Ångermanland, dock från den del av landskapet, som tillhör Västerbottens län.

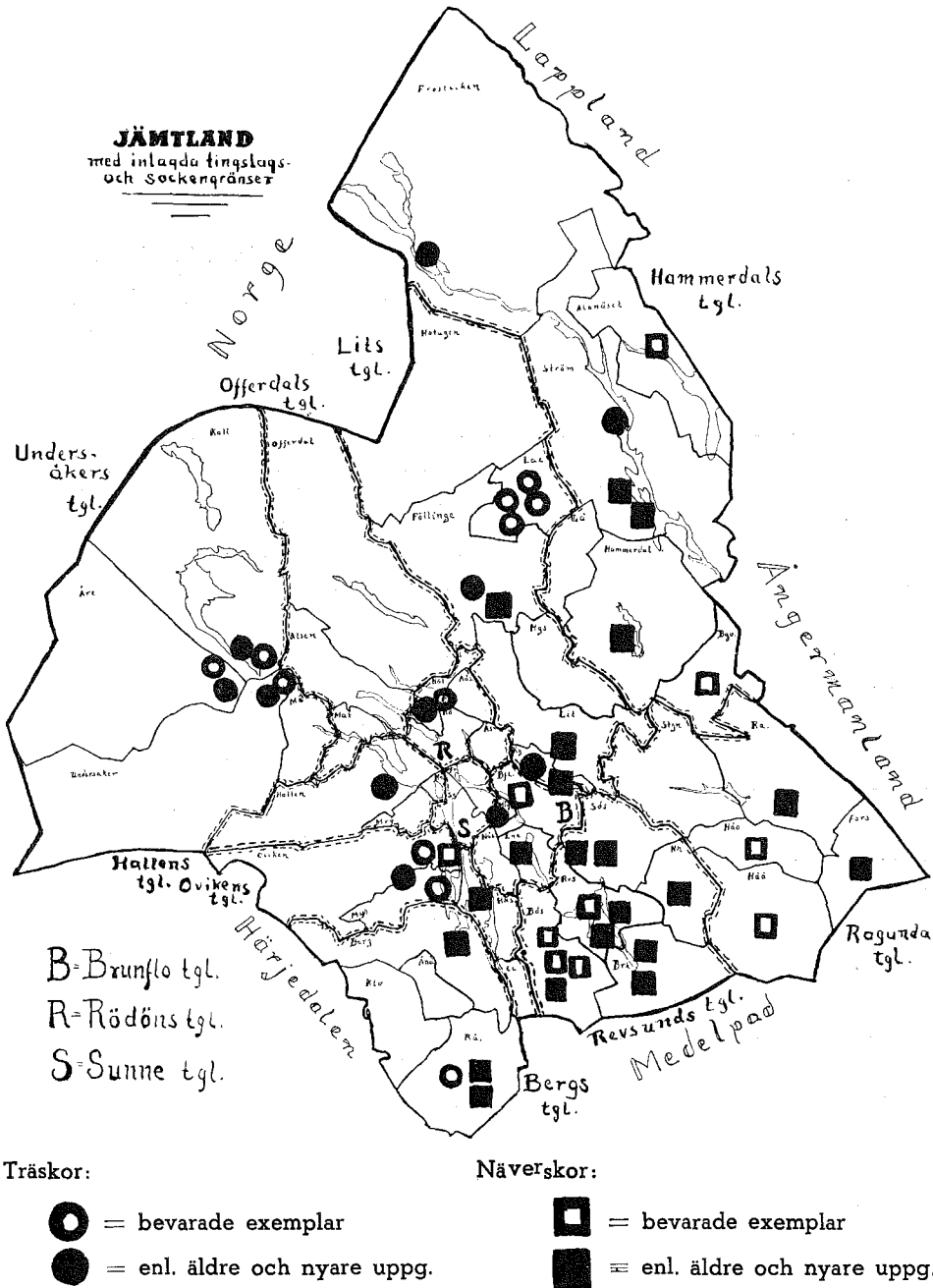

Fig. 1. Utbredningen av trä- och näverskor i Jämtland.

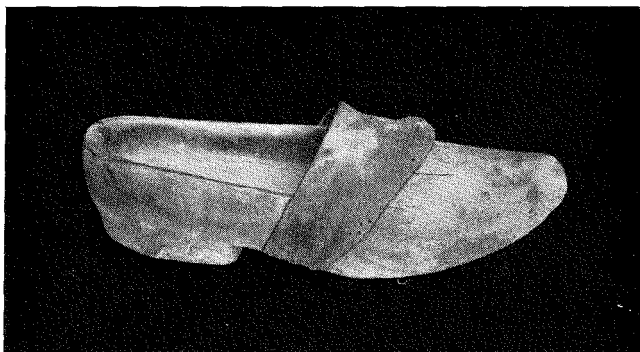

Fig. 2. Träsko, s. k. "tak-träsko", från Kalls socken, Jämtland. Jämtlands läns museum 15658.

botten, där de dock endast förekommit inom länets finnområden¹⁸, från Västerbotten¹⁹, Ångermanland, Medelpad, Helsingland²⁰, Västmanland²¹, Dalarna och Värmland²². I de tvenne sistnämnda landskapen ha de påträffats ända uppemot gränsen till Norge²³, ja till och med på sina ställen överskridit densamma. Även här fördela sig sålunda trä- och näverskorna i väster resp. öster, dock att märka, att näverskorna endast påträffas i Norrland och norra Svealand. Deras sydgräns sammanfaller i stort sett med den av professor Sigurd Erixon påvisade sydgränsen för ett flertal nordsvenska kulturelement, exempelvis fäboden, stolpboden, kubbstolen m. fl.²⁴ Som synes är näverskornas västgräns i söder mera framskjuten åt väster än norrut, ett förhållande, som vi i det följande skola närmare beröra.

¹⁸ Meddelande av fröken Ingegärd Wallin.

¹⁹ Meddelande av länsantikvarie Eric Festin.

²⁰ Exemplar i Umeå museum från Nordmaling, i Nordiska museet från Nordmaling, Trehörningsjö, Björna, Nätra, Sollefteå, Adalsliden och Gränge i Ångermanland, Borgsjö, Haverö och Torp i Medelpad, Bollnäs, Delsbo, Ytterhogdal och Ängersjö i Helsingland. Enligt meddelande av folkskollärare E. Granberg ha de varit ganska allmänna i Stöde socken i Medelpad ännu vid 1900-talets början.

²¹ Exemplar i Nordiska museet från Ljusnarsberg (Finnmarken). Vaktmästare N. Nygren i Västerås meddelar, att i därvarande museum finnes en näversko från Ramnäs socken, tillverkad av en finne och använd vid jakt. Sigurd Erixon anför även ett skogvaktarekontrakt från Skultuna, där bland andra löneförmåner nämnas "2 par näverskor". Ovisst är dock, om här ej åsyftas närverbottnade läderskor, s. k. svenskskor. Skultuna bruks historia II, s. 371.

²² Exemplar i Nordiska museet från Lima, Näs finnmark, Äppelbo, Säfsnäs, Våmhus, Rättvik och Ore i Dalarna samt från N. och S. Finnskoga, Dalby, Färnebo, Gräsmark, Gustaf Adolf, Lekvattnet, Ny, Mangskog, Lysvik och från "Finnbygden" utan uppgift i Värmland.

²³ För sammanställningen av de i Nordiska museet befintliga näverskorna har jag att tacka amanuensen Ola Bannbers.

²⁴ Sigurd Erixon, Hur Norge och Sverige mötas, s. 184—187.

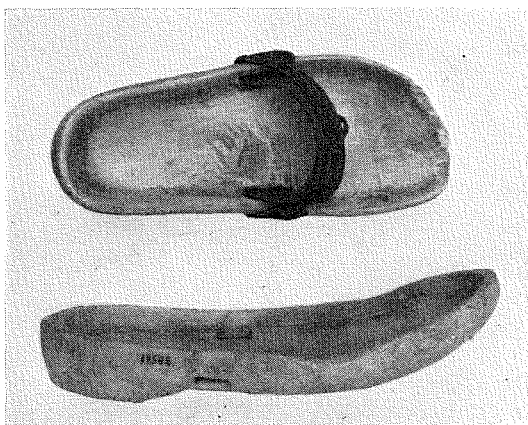

Fig. 3. Jämtska träsandaler: den övre från Undersåkers socken, den undre från Myssjö socken, Jämtland. Jämtlands läns museum 12907 och 14542.

Även i Europa i övrigt är en tydlig fördelning av träskor i väster samt bast- och näverskor i öster iakttagbar²⁵, vilket för övrigt redan av andra författare påpekats²⁶. De senare äro kända från Finland²⁷, Estland²⁸, Lettland²⁹, Litauen³⁰, Polen³¹, samt från Stor- och Vitryssland³² och norra delen av Lillryssland³³. Av Moszýnski omtalas de hos syrjäner, tjeremisser, mordviner och voguler och av Tilke hos tjeremisser, votjaker och permjaker³⁴. Buschan omnämner förekomsten av bastskor bland wepserna ävensom hos de gamla preusarna³⁵. Slutligen är att nämna, att näverskor förekommit i Gudbrandsdalen³⁶,

²⁵ Här sammanställas flätade skor av såväl björknäver som bast, då vi i bägge fallen ha att göra med i huvudsak samma teknik.

²⁶ Axel O. Heikel, Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien, I, s. 65. Sigfrid Svensson, a. a., s. 239.

²⁷ U. T. Sirelius, Suomen Kansanomaista Kulttuuria II, svensk övers., s. 160 ff. Jfr Louis Sparre, Bland Kalevalafolkets ättlingar, s. 64 samt plansch.

²⁸ Heikel, a. a., s. 61 och G. Buschan, Illustrierte Völkerkunde, III, s. 985.

²⁹ Kazimierz Moszýnski, Kultura Ludowa Slovan (Slavernas Folkkultur) svensk övers., I, s. 245; Marta Bielenstein, Bast und Rinde an der Kleidung der alten Letten, Zeitschrift für Volkskunde, Neue Folge III, häfte II, s. 147—156.

³⁰ A. Kretschmer, Deutsche Volkstrachten, s. 21, pl. 11; Moszýnski, a. a., I, s. 245.

³¹ Moszýnski, a. a., s. 245.

³² Max Tilke, Osteuropäische Volkstrachten in Schnitt und Farbe, s. 22 pl. 62; Buschan, a. a., s. 48.

³³ Moszýnski, a. a., s. 245; Buschan, a. a., s. 60.

³⁴ Moszýnski, a. a., s. 245; Tilke, a. a., s. 27, pl. 66 och 72. Jfr Buschan, a. a., s. 932 och 947.

³⁵ Buschan, a. a., s. 974 och 24.

³⁶ Anders Sandvig, De Sandvigske Samlinger i text og billeder, Lillehammer 1907, s. 188, fig. 386.

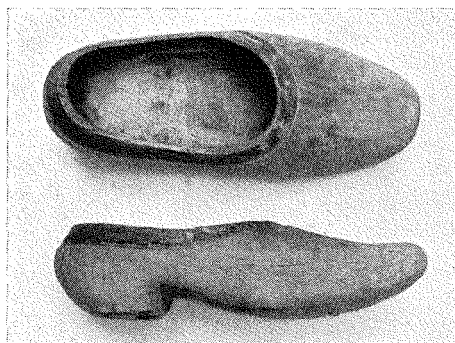

Fig. 4. Bottnar till stövlar (eller kängor?).
Av trä. Från trakten av Ytterån, Jämtland.
Jämtlands läns museum Y 810.

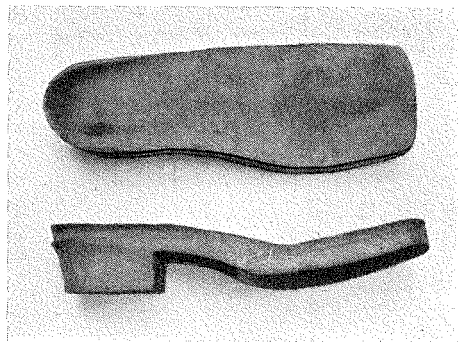

Fig. 5. Träbottnar till läderkängor från
Lockne socken, Jämtland. Jämtlands läns
museum 13597.

Romerike³⁷ samt i Rörostrakten i Norge³⁸, dit de dock sannolikt spritt sig från någon av näverskocentralerna i Värmland eller Dalarna, möjligen genom inflyttning av finnar. Finsk invandring har i varje fall kunnat konstateras i Solör redan så tidigt som omkring år 1600³⁹.

Träskornas utbredningsområde är som nämnts västligt. De förekomma i Italien, hos baskerna i norra Spanien, i Frankrike, Holland och Rhenländerna, i Nordtyskland och Danmark, i Steiermark och Tjeckoslovakien⁴⁰. I biskop Vanlančius' (död 1875) verk "Palangos Juže" omtalas, hur den unge litauiske skräddaren Palangos Juže med väskan på ryggen och iklädd *träskor* genomströvar hela Litauen⁴¹. Träskor förekomma vidare hos polacker och masureer, på de estländska öarna och den angränsande kusten samt i vissa delar av Ryssland⁴². I Finland ha träskor använts i de sydligare kustlandskapen: Satakunda, Egentliga Finland och Nyland⁴³. Såväl Geramb som Girke ha

³⁷ Meddelande av politieadjutanten Helge Refsum.

³⁸ Meddelande av länsantikvarien Eric Festin.

³⁹ Jfr Hilmer Stigum, Plogen, Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Bidrag till bondesamfundets historia, I, s. 146.

⁴⁰ Sigfrid Svensson, a. a., s. 239; Moszýnski, a. a., s. 245; Buschan, a. a., s. 245, fig. 132 och s. 252, fig. 139; Mautner-Geramb, Steirisches Trachtenbuch, I, s. 21 och 26; K. Heckscher, Die Volkskunde des germanischen Kulturkreises, s. 494 ff.; Friedrich Hottenroth, Deutsche Volkstrachten II, s. 136.

⁴¹ Ignas Jurkunas-Scheynius, Litauisk kultur, Sthlm 1917, s. 60 ff.

⁴² Mautner-Geramb, a. a., s. 26; Moszýnski, a. a., s. 245; I. Manninen, Eesti Rahvariiete Ajalugu, s. 474, bild 479 och 480; D. Zelenin, Russische (Ostschlavische) Volkskunde, s. 242 ff.

⁴³ U. T. Sirelius, a. a. II, s. 161, Kustaa Vilkuna, Vakkasuomalaisten puukengät, i Suomen Museo 1937, s. 101 f. samt meddelande av fil. mag. Olov Ahlbäck.

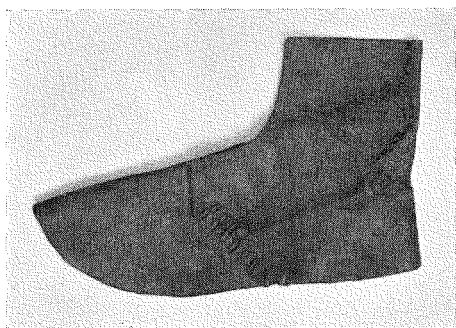

Fig. 6. Läderskaft, troligen till träbottenkänga, från Bodsjö socken, Jämtland. Jämtlands läns museum 13568.

Fig. 7. Träska av sydsvensk typ. Tillhör Ovikens kyrka, Jämtland.

påpekat, att de i äldre tid även förekommit i England, och den förre har fäst uppmärksamheten på den bild av en träskomakare, som förekommer på en gallo-romersk bildsten från Reims, härstammande från andra århundradet efter Kristus⁴⁴.

Om vi så vända oss till det för vårt område viktigaste landet, nämligen Norge, så har Falk påvisat förekomsten av träskojärn och andra redskap för tillverkning av träskor i norska gravar, vilka bevisa, att denna skotyp har en betydande ålder i vårt västra grannland⁴⁵. Vid ett närmare studium av det norska dräktskicket visar det sig också, att träskorna i senare tid varit kända i hela Norge, i varje fall upp till Trøndelagen. I Jörgen Moes bekanta dikt "Blomster-Ole" med motiv från Ringerike omtalas sålunda träskor. I Romerike, Telemarken och Vest-Agder äro de likaledes kända.⁴⁶ Nordiska museet äger ett par träskor från Setesdalen. På Hardangervidda användes dylika skor vid fädrifter⁴⁷. Även på Vestlandet i övrigt ha de varit i bruk ännu för ett femtiotal år sedan⁴⁸, och på en målning av den norske konstnären J. F. Eckersberg, vilken föreställer "Havsstriler ved Bergen", har den avbildade kvinnan träskor. I de Sandvigske Samlinger i Lillehammer finnas träskor från Gudbrandsdalen⁴⁹. I Trøndelagen förefalla träskor att ha varit i bruk över hela området⁵⁰. Speciellt bekant som träskobygd var dock Vaerdalen. Innevånarna

⁴⁴ Mautner-Geramb, a. a., s. 26 och s. 184 f.; Georg Girke, Die Tracht der Germanen in der vor-und frühgeschichtlichen Zeit, II, s. 75.

⁴⁵ Hjalmar Falk, Altwestnordische Kleiderkunde, s. 137.

⁴⁶ Meddelande av politieadjutanten Helge Refsum. Jfr Norske Bygder II, Vestagder II, s. 63.

⁴⁷ Meddelande av museiföreståndare Sigurd Tiller, Trondheim.

⁴⁸ Meddelande av doktor F. B. Wallem, Trondheim.

⁴⁹ Anders Sandvig, a. a., s. 185—187 och bild. 378, 379 och 381.

⁵⁰ Meddelande av museiföreståndare Sigurd Tiller, Trondheim.

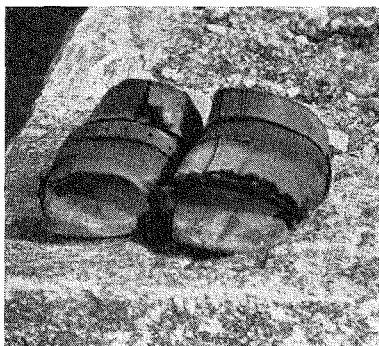

Fig. 8. Träsandaler med läderkappor från Ramnäs bruk, Västmanland. Västerås museum.

i denna dal kallades av grannarna "träskodalingar", och ett gammalt ordspråk säger: "Vaerdalingen er født med traeskor paa". Träskornas karaktär av enkla dräkt del framgår även av skällsordet "traeskovarg", vilket uttryck använts i inre Tröndelagen⁴⁸.

Efter denna exkurs över trä- och näverskornas allmänna utbredning i Europa återgå vi till förhållandena i Jämtland. Sigfrid Svensson har antytt, att en förbindelse via Norge är tänkbar mellan Syd- och Västsveriges träskor å ena sidan och Jämtlands å den andra, och Sigurd Erixon har givit exempel på andra kulturförbindelser mellan exempelvis Bohuslän och Jämtland-Härjedalen, som gått denna väg⁵¹. Det torde ej heller råda något tvivel om, att ett sammanhang förefinnes mellan de jämtska (och härjedalska) träskorna och de norska. Särskilt anmärkningsvärt i detta sammanhang är, att just Vaerdalen varit en utpräglad träskobygd, då en av jämtarnas förnämsta utfartsvägar — vägen till Levanger — gick fram genom denna dal. Senare skola vi även ge exempel på direkt överföring av norska träskor till Västjämtland.

De av den jämtska allmogen använda träskorna voro av tvenne typer. Dels nyttjades en helt sluten träsko med läderskoning vid vristen, fig. 2, dels en sko av sandaltyp, bestående av en urholkad träsula med vristrem av läder, träd genom tvenne hål i sulkanten, fig. 3. I Jämtlands läns museum finnes dessutom ett par helt slutna "träskor" med en avsatsliknande urtagning runt kanten, i vilken finnes en serie runt om gående hål med rester av pligg, fig. 4. Här är dock troligen icke fråga om träskor i egentlig mening utan snarast om kängor eller stövlar av läder med träbottnar. Deras härkomst är dessutom ej fullt säker. Läderkängor med träbottnar ehuru av annan typ än de ovan nämnda ha även i senare tid använts i Jämtland, fig. 5 och 6. Av de ovan nämnda skotyperna tilldrager sig träsandalen, vilken även är den utan jämförelse vanligaste, det största intresset. I sin enklaste form återfinnes den här

⁵¹ Sigfrid Svensson, a. a., s. 238; Sigurd Erixon, Hur Norge och Sverige mötas, s. 252.

i landet veterligen endast i Jämtland, Härjedalen, Västerbottens län och Värmland⁵². Mest ägnat att förväna är dock, att typen icke är belagd vare sig i Tröndelagen eller andra Jämtlands län närliggande delar av Norge. Enligt de uppgifter, jag inhämtat, voro skorna i fråga i Tröndelagen helt av trä (i de inre delarna av området) eller ock försedda med läderöverdel (vid kusten)⁵³. De helt slutna norska träskorna voro av samma typ som motsvarande träskor i Västjämtland, och typen har bevisligen direkt överförts från Norge av norska säsongarbetare⁵⁴. Dock ha dylika träskor i senare tid även tillverkats inom landskapet och då i direkt anslutning till de norska typerna. Som en kuriositet kan i detta sammanhang nämnas en i Ovikens kyrka förvarad träsko av sluten sydsvensk typ, fig. 7, vilken enligt påskrift är skänkt av professor Johan Bredman, själv född i Oviken. Skon i fråga, vilken Bredman troligen tänkt sig skola tjäna som modell för träskotillverkningen häruppe, synes dock icke ha utövat något direkt inflytande på de i trakten använda träskornas utformning.

Sigfrid Svensson har observerat den jämtska träsandalen och förklarar den som en primitivare och äldre form, vilken hållit sig kvar i det avlägsna och — enligt hans mening tydligen — efterblivna Jämtland. Han antyder en utveckling från denna primitiva sandaltyp till den slutna träskon, ”då en degenerering från den slutna träskon till sandalen är otänkbar”⁵⁵. Här torde dock Svensson vara inne på fel spår.

Först skola vi då undersöka, vid vilka tillfällen träsandalerna i Jämtland kommit till användning. Svensson har själv citerat följande anteckning rörande ett par i Nordiska museet befintliga träsandaler från Åre: ”Gjorda af björk af gifvaren själf för omkr. 10 år sedan och nytjade af honom en sommar. Sådana brukades och brukas ännu [1889] i synnerhet af vallhjon s. själfva förfärdiga dem”⁵⁶. Burman uppger även att träskorna användes vid vallning⁵⁷, och om en i Jämtlands läns museum förvarad träsandale av ifrågasvarande typ finnes i inventarietkatalogen antecknat: ”Dylika skor tillverkas ännu [1932] eller äro åtminstone i bruk i fäbodarna både vid mesostkokning, i skåle eller i arbetet i stugan samt vid vallgång”⁵⁸. En meddelare från Näs-kotts socken skriver på tal om dessa förhållanden: ”Om sommaren, då man gick på blöta myrmarker och räfsade hö, brukade man vara iklädd strumpskäft och träsandaler”⁵⁹, och en annan av mina sagesmän poängterar, att

⁵² Redan hos romarna användes såväl träsandaler (solæ ligneæ) som hela träskor (sculponæ). Jfr Mautner-Geramb, a. a., s. 185.

⁵³ Meddelande av museiföreståndaren Sigurd Tiller, Trondheim.

⁵⁴ Egen uppteckning efter landskanslist E. Hamrell, Östersund.

⁵⁵ Sigfrid Svensson, a. a., s. 238.

⁵⁶ Anteckning till n:r 61.694 i Nordiska museets huvudliggare.

⁵⁷ Burman, Conceptdagböcker, 1798, den 26 augusti.

⁵⁸ Anteckning till n:r 12.907 i Jämtlands läns museums inventarietkatalog.

⁵⁹ Nordiska museets etnologiska undersöknings arkiv (Stina Jonsson).

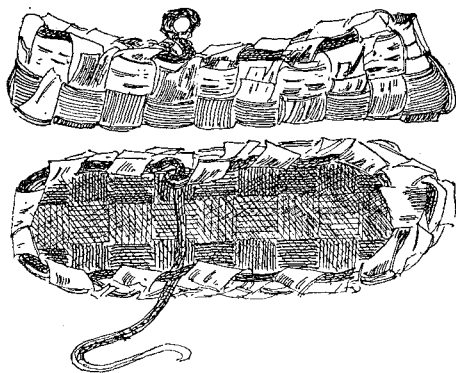

Fig. 9. Näverskor, sandalformiga från Tavastland, Finland. Efter Sirelius.

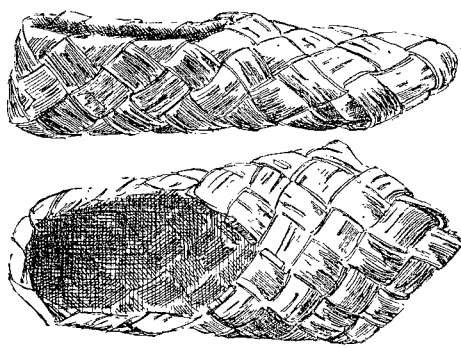

Fig. 10. Näverskor, toffelformiga från Tavastland, Finland. Efter Sirelius.

träsandaler enbart kommo till användning i skogen, på fäbodvallarna och vid slåtter å myrmark, under det att slutna träskor nyttjades i ladugårdarna hemma vid gårdarna⁶⁰. Likartade uppgifter har jag fått angående användningen av de västerbottniska träsandaler, vilka voro av samma huvudtyp som de jämtska. I Örträsk socken "gick man i 'träskor' tillverkade av gamla gubbar. Pojkar hade sådana på myrar. I Fredrika socken "gingo getare [vallhjon] i träskor med ögla över foten. De tillverkade dem själva". I Åsele socken användes "träskor" urholkade ur björk och med ögla över vristen, dels av getare, dels av andra vid arbete på myrar⁶¹. Som synes ha träsandaler användning i såväl Jämtland som Västerbottens län i huvudsak inskränkt sig till vistelsen i skog och mark och på de i dessa trakter talrikt förekommande myrarna, med vilka man icke minst under vallgången kom i närmare beröring. För detta ändamål var den sandalformade skon idealisk, då den skyddade fotsulan mot vassa kvistar, rötter o. d., samtidigt som den tillät vattnet att fritt passera⁶². Den slutna träskon, vilken ju är praktisk på slätare och torrare marker, skulle på de jämtska myrmarkerna ha varit olämplig dels emedan den där varit svårare att kvarhålla på foten, dels emedan vatten, som inkommit i skon, ej hade fritt avlopp. Träsandalen är följaktligen en för jämtska förhållanden särskilt lämpad form, vilken väl till sin typ är primitivare än den slutna träskon, men fördenskull ej behöver vara äldre än denna. Härav följer likaledes, att den av Svensson antagna utvecklingen från sandal till slutna träsko ävensom den tidigare förekomsten av sandalformiga träskor i södra Sverige, vilken han på intet sätt har bestyrkt, ej heller behöver ha

⁶⁰ Meddelande av landskanslist E. Hamrell. Uppgiften gäller Åre socken.

⁶¹ Uppgifterna från Västerbottens län meddelade av lektor Ragnar Jirlow.

⁶² Även påpekat av en av mina sagesmän. Även från Värmland finnas uppgifter om träsandaler användning vid vallgång, Sigfrid Svensson a. a., s. 343, not 6.

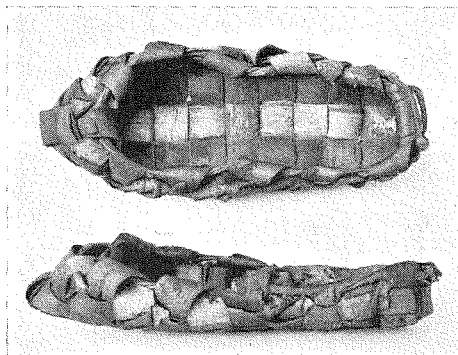

Fig. 11. Näverskor, sandalformiga från Sollefteå socken, Ångermanland. Nordiska museet 77369. Foto Nordiska museet.

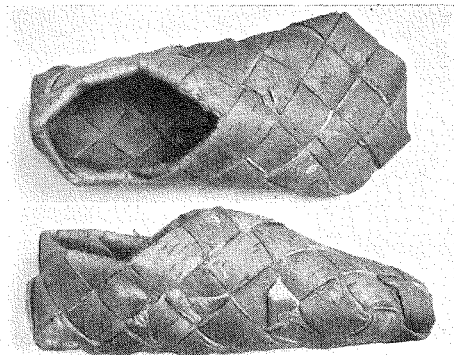

Fig. 12. Näverskor, toffelformiga från Revsunds socken, Jämtland. Jämtlands läns museum 2477.

existerat. De estländska träsandaler, vilka han till stöd för detta sitt antagande framdrager⁶³, utgöra så mycket mindre bevis härför, som även de använts under liknande förhållanden som de jämtska och följaktligen snarare tala emot än för Svenssons hypotes. I detta sammanhang kan också påpekas, att lösa trästulor använts som skydd för fötterna även i andra fall. Så nyttjades i Västerbotten vid bränning av tjära en sorts dylika fotskydd, bestående av lösa brädlappar, vilka fastbundos under skon⁶⁴. Här kunna ävenledes nämnas de redan av Svensson påpekade skobottnar av trä, vilka enligt Linné brukades i stenbrotten på Öland.⁶⁵ I bägge dessa fall gäller det specialtyper.

I en nyligen utkommen uppsats^{65a} har Vilkuna påvisat förekomsten av träsandaler av samma typ som de jämtska hos vakkafinnarna i Nystadstrakten. I anslutning till Sigfrid Svenssons teori om tidigare förekomst av träsandaler i Sydsverige anser han det ej uteslutet, att dessa finska träsandaler kunna tillhöra en avlägsen nordöstlig förgrening av det tänkta sydsvenska sandalområdet. Så länge inga belägg finnas för de sydsvenska träsandalernas existens, är detta antagande dock endast av hypotetiskt intresse. Närmare till hands låge det i så fall att tänka sig ett samband mellan det vakkafinska och det jämtsk-västerbottniska sandalområdet, men även detta antagande stöter på stora svårigheter. Märklig är dock den nästan exakta överensstämmelsen mellan de bägge typerna.

I det föregående ha endast behandlats de jämtska träskorna, evad som rör allmogen. Dock torde även några ord böra sägas om träskornas användning

⁶³ Sigfrid Svensson, a. a., s. 238 ff.

⁶⁴ Bertil Boëthius, Tjära, i Svenska Turistföreningens årsskrift 1937, plansch.

⁶⁵ Carl v. Linné, Öländska och gothländska resa... förrättad år 1741, Sthlm 1747, s. 124.

^{65a} Se ovan not 43.

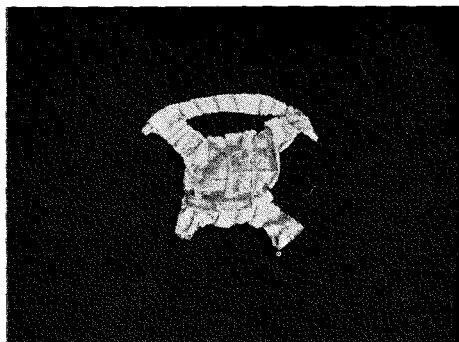

Fig. 13. Notsänke av finsk-baltisk typ från Locknesjön, Lockne socken, Jämtland. Jämtlands läns museum 13306.

bland en annan befolkningskategori, nämligen bruksbefolkningen i västra Jämtland. I Västmanlands läns museum finnes ett par träskor från Ramnäs bruk, tillverkade av släta träbitar, något rundade efter fotens form och försedda med påspikade läderkappor, som täcka vristen och en del av fotens främre del men lämna tåpartiet bart, fig. 8. Typen påminner som synes om de jämtska träsandalerna. Dylåka träskor ha enligt uppgift även nyttjats på andra västmanländska bruk⁶⁶. Även Jämtland har som sagt haft sin bruksrörelse, vilken bland annat gått ut på att bearbeta Åreskutans malmförekomster. De flesta av de jämtska bruken, såsom exempelvis kopparbruken Huså, Slagsån och Semlan samt järnbruken Rönnöfors och Åflohammar, voro också belägna i de västra delarna av landskapet. Å dessa bruk ha givetvis såväl smeder som andra arbetare åtminstone till dels varit söderifrån. Ehuru inga träskor finnas bevarade från bruken i fråga, ha dylåka icke dess mindre nyttjats där⁶⁷. Från Huså har jag uppgifter om användning av såväl slutna träskor som träsandaler. De slutna voro antingen helt av trä, s. k. "takträskor", fig. 2, eller med underdel av trä och överdel av läder. De förstnämnda jämte träsandalerna nyttjades sommartid⁶⁸. Om de ifrågavarande träskotyperna överförts från bruksbefolkningen till allmogen eller tvärt om, kan ej med säkerhet avgöras. Dock är det förra knappast troligt, då bruken äro relativt unga. Malmförekomsterna i Åreskutan upptäcktes ju som bekant först vid mitten av 1700-talet⁶⁹. Därmed ha vi emellertid berört en fråga, som

⁶⁶ Meddelande av vaktmästare Nils Nygren, Västerås.

⁶⁷ Även på de ångermanländska och medelpadiska bruken ha träskor använts. Det tycks dock här i första hand vara fråga om dylåka med läderöverdel. Jfr L. A. Ledin, Gnistor från de västernorrländska järnbruken, s. 19 samt plansch.

⁶⁸ För uppgifterna från Huså bruk har jag att tacka herr O. Håkansson, Bonåshamn. Beträffande åtminstone "takträskon" och träsandalen gälla uppgifterna traktens befolkning i allmänhet.

⁶⁹ Järnbruken i Jämtland äro yngre. Såväl Rönnöfors som Åflohammar anlades på 1800-talet.

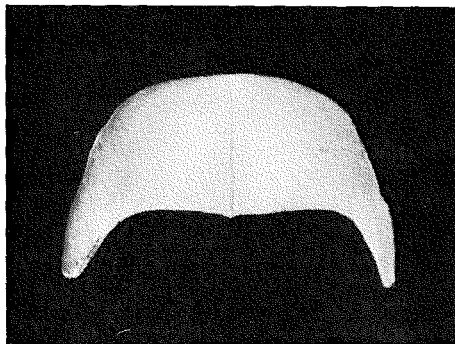

Fig. 14. Bindmössa av östjämtsk typ från Fors socken, Jämtland. Jämtlands läns museum 280 b.

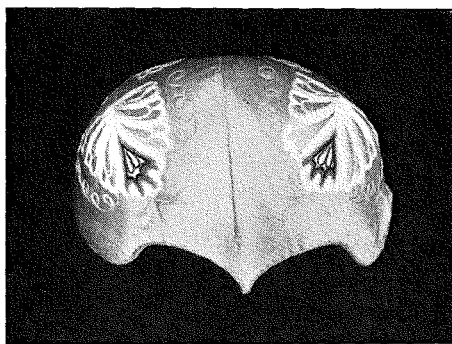

Fig. 15. Bindmössa med kedjesömsbroderi, storjämtsk typ, från Lockne socken, Jämtland. Jämtlands läns museum 1098 a.

har sitt stora intresse, nämligen frågan om de jämtska träsandalernas ursprungsort. Denna torde på nuvarande ståndpunkt knappast kunna slutgiltigt fastställas, men med hänsyn till utbredningen och den allmänna förekomsten torde man kunna gissa på antingen västra Jämtland eller Västerbottens län. Möjlighet förefinnes givetvis också för att typen ursprungligen införts från Norge, ehuru densamma som nämnts i våra dagar icke påträffats i Tröndelagen. Enligt muntlig uppgift av professor Sigurd Erixon ha emellertid i södra Lappland träsandaler importerats från Norge åtminstone i senare tid.

Ovanstående resultat kunna sammanfattas sålunda. De jämtska träskornas allmänna sammanhang med de norska och därmed med den västeuropeiska träskokulturen över huvud torde vara klart; den jämtska träsandalen är väl primitivare än den sydsvenska, slutna träskon men behöver därför ej vara äldre utan torde snarast bära betecknas som en av förhållandena betingad sidoform till denna; angående träsandalens ursprung kan intet med bestämdhet sägas, men typen torde ha uppstått någonstädes inom området västra Jämtland—Västerbottens län, eller måhända Tröndelagen. Möjligt är också, att träsandalen såsom synnerligen praktisk för sitt ändamål kunnat uppstå på olika ställen ungefär samtidigt. Härför talar bl. a. den tidigare omnämnda förekomsten av dylika sandaler i Sydvästfinland.

Vi ha redan i det föregående haft tillfälle att påpeka de flätade näver- och bastskornas deciderat östliga utbredning i Europa, och det torde knappast råda något tvivel om, att även näverskorna i vårt land ha sitt ursprung i öster. Ursprungslandet är närmast Finland, och härvid är icke endast fråga om lån utan om direkt överföring genom de finska invandrare, som särskilt under 1500- och 1600-talen bosatte sig i vårt land. Vi ha redan tidigare nämnt, att näverskorna äro en utpräglad östlig och nordlig företeelse i Sverige, och

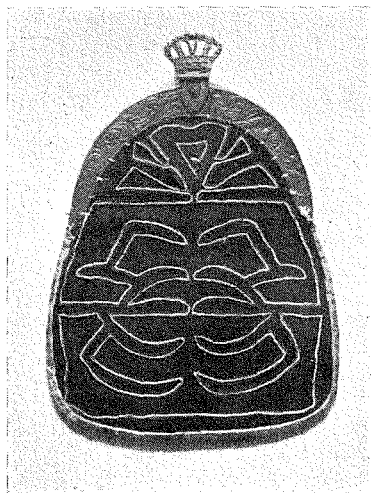

Fig. 16. Kvinnoväska med tenntrådkonturerat applikationsbroderi från Stuguns socken, Jämtland. Jämtlands läns museum J 411.

skärskåda vi utbredningen närmare, finna vi ganska snart, att de trakter, där finninvationen varit stark, även uppvisa en koncentration av näverskoförekomsten. I såväl Ångermanland och Medelpad som Dalarna äro de sålunda rikt representerade, och betecknande nog härstamma de två par västmanländska näverskor, som Nordiska museet äger, bägge från Ljusnarsbergs finnmark. Den tidigare nämnda, i Västmanlands läns museum befintliga näverskon uppges även vara tillverkad av en finne. Tydligast framträder dock näverskornas samband med finnarna i förhållandena i Värmland. Här äro näverskor synnerligen vanliga, vilket med hänsyn till landskapets västliga läge skulle vara förvånansvärt, om man icke räknade med den ytterligt starka finninvasjon, som här ägt rum. Bland i Nordiska museet befintliga näverskor från Värmland härstamma också inte mindre än 75 % från finnmarkerna.

Näverskorna i Finland äro av i huvudsak tvenne typer. Den ena är sandalformad, består av en flätad sula med uppvikt kant, vilken är försedd med en dragsko, genom vilken skon snöres fast vid foten. Flätningen går längsmed och vinkelrätt mot fotens längdriktning, fig. 9. Den andra typen, som förefaller att vara vanligare, är toffelformad, har ovalt, framtill vanligen något spetsigt hål för foten och är i allmänhet bredare framtill än baktill. Flätningen löper diagonalt mot foten, fig. 10. Sirelius uppger, att de sandalformade näverskorna i Finland äro äldre⁷⁰. Bägge de ovannämnda skotyperna återfinnas i Sverige, fig. 11 och 12, ett förhållande, som ytterligare bestyrker de svenska näverskornas finska härstamning. Dock ha skorna i fråga i vårt land icke varit inskränkta endast till de finska invandrarna. Såsom varande prak-

⁷⁰ Sirelius, a. a., s. 161.

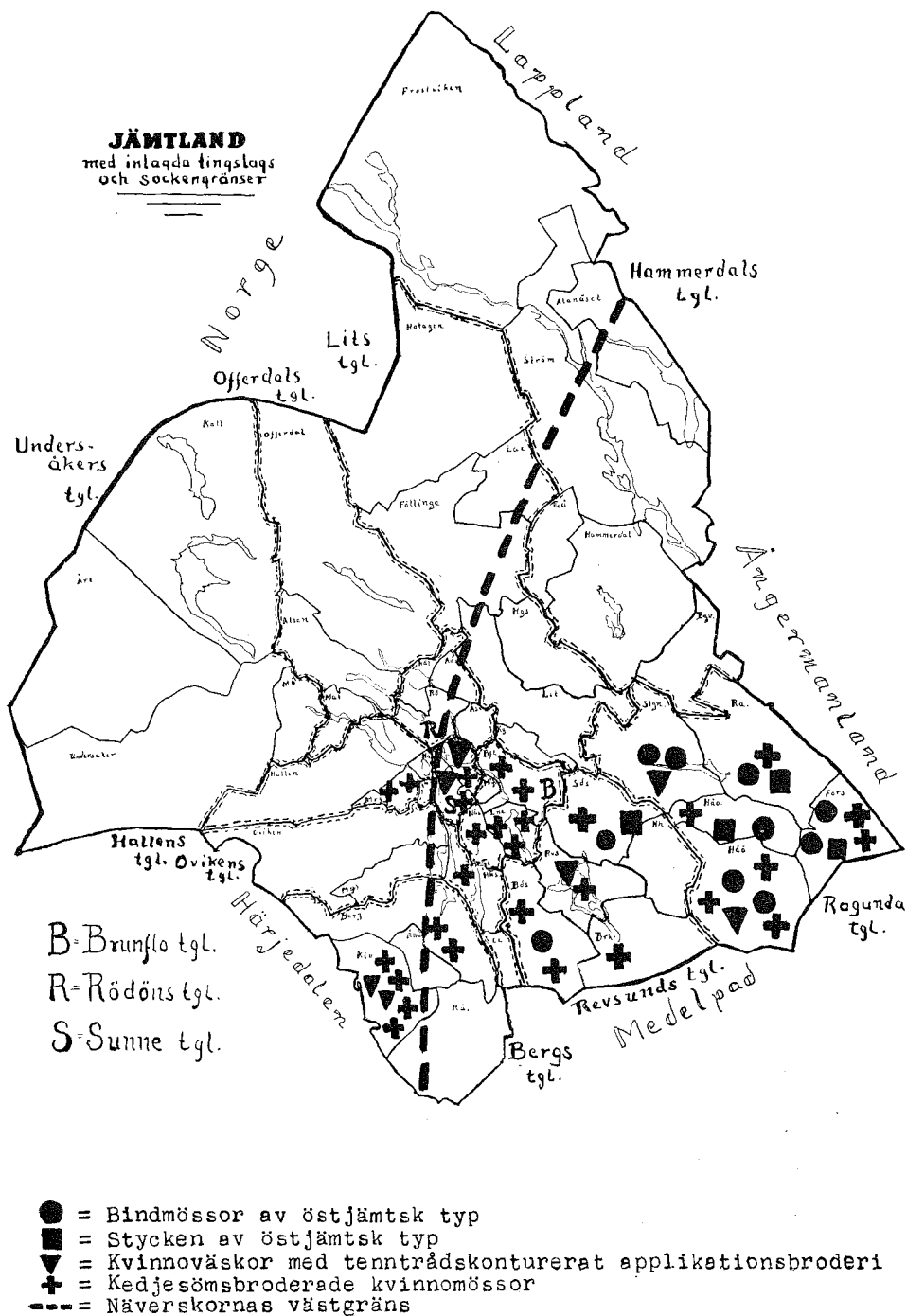

Fig. 17. Utbredning av vissa yngre dräktelstyper i Jämtland.

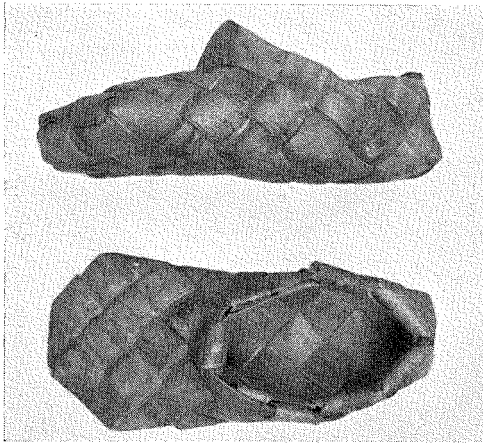

Fig. 18. Näverskor från Alanüsets socken, Jämtland. Jämtlands läns museum J 898.

tiska och billiga sommarskor⁷¹ ha de säkerligen ganska snart upptagits även av den svenska befolkningen och så småningom funnit väg även till trakter, där någon finsk bebyggelse icke kan påvisas. Paralleller härtill kunna uppvisas även på andra områden. Så kan exempelvis nämnas, att ett notsänke av rent finsk-baltisk typ påträffats i Locknesjön i Jämtland, fig. 13⁷².

Novationerna i det jämtska dräktskicket sätta i allmänhet in från öster och sydöst, varav följer, att de östligaste och sydöstligaste delarna av landskapet genomgående uppvisa det mest avancerade dräktskicket. Detta är ett faktum, varpå en mängd bevis kunna anföras. Sålunda påträffas sydda strumpor efter 1700-talets mitt aldrig i östjämtska bouppteckningar, under det att de i de västra delarna av landskapet ej äro ovanliga ännu omkring år 1800. Samma förhållande råder med avseende på en annan ålderdomlig dräktedel, nämligen schagglivstycket. Livkjolarna, vilka i det jämtska dräktskicket äro relativt sena företeelser, taga i Östjämtland överhanden på ett tidigare stadium än i Västjämtland o. s. v. Ytterligare bevis kunde framdragas, men de anförda få räcka. Vissa yngre dräktdelstyper ha f. ö. ej mäktat eller hunnit tränga fram till de västra och norra delarna av landskapet. I allmänhet har Storsjön särskilt mot norr utgjort ett kraftigt hinder för utbredningen, som tydligen varit svårt att övervinna. Exempel på dylika sydöstligt orienterade dräkt detaljer äro de små kalottformiga bindmössorna, fig. 14, jämte de till dem hörande stora styckena, kedjesömsbroderi å bindmössorna, fig. 15, samt kvinnoväskorna med tenntrådskonturerat applikationsbroderi, fig. 16. Om vi nu jämföra dessa dräkt delstypers utbredning med näverskornas så finna vi, att

⁷¹ Jfr vad Burman skriver i sin uppteckning från Rätans socken (se texten ovan s. 15).

⁷² Se förf., Ur Accessionskatalogen 1932, Jämten 1932, s. 97 samt fig. 13, Sirelius, a. a., I, pl. XIII: 13 och I. Manninen, Die Sachkultur Estlands I, s. 205 ff., fig. 193.

utbredningsområdena i stort sett täcka varandra⁷³, undantagandes att näverskoområdet sträcker sig avsevärt längre norrut än de övrigas, jfr kartan fig. 17. Denna de jämtska näverskornas östliga utbredning ävensom deras tydliga samband med kusttrakternas typer⁷⁴ pekar på, att skorna i fråga i Jämtland äro en senare företeelse, som trängt in österifrån. Vi nämnde nyss, att näverskorna gått fram på en avsevärt bredare front än övriga östjämtska dräktföreteelser och att de brett ut sig även inom stora delar av nordöstliga Jämtland. Detta sammanhänger tydligen med, att vi, när det gäller denna skotyp, som ovan påpekats även ha att taga hänsyn till en annan företeelse, nämligen den finska invandringen, vilken här i Jämtland varit särskilt stark i de nyssnämnda delarna av landskapet⁷⁵. Dessutom gränsa dessa trakter till dylika i Ångermanland med synnerligen livlig finnbebyggelse. En sådan finnuppblandad socken är Tåsjo i nordvästligaste hörnet av Ångermanland, vilken är närmaste grannsocken till Alanäset i Jämtland. Ett par från sistnämnda socken bevarade näverskor äro ock av en speciell finsk särtyp, fig. 18, och peka direkt hän på finskt ursprung⁷⁶.

Tiden för näverskornas första inträngande i Jämtland bör alltså ha sammanfallit med den ovannämnda finska invandringen. Denna har tagit sin början redan under förra hälften av 1600-talet. Sålunda finnas uppgifter om finsk bosättning vid Flåsjön i Alanäsets socken redan omkring år 1620, och år 1654 förordar prästen i Hammerdal, att tre finnar måtte få slå sig ned vid Ringvattnet och Flåsjönäset i samma socken. Vid tinget i Hammerdal år 1658 köpte finnen Erich Olufsson från "Ramsill" (Ramsle i Ångermanland) Jonsgård i Ström. Siljeåsen och Gubbhögen i Alanäset ävensom Renån och Hillsand i Ström äro likaledes anlagda av finnar. Även i andra delar av östliga Jämtland, såsom exempelvis i Fors, Hällesjö och Sundsjö, ha finnar trängt in, och till och med så långt västerut som i Revsund, Bodsjö och Gillhov⁷⁷ har finnbebyggelse kunnat konstateras⁷⁸.

⁷³ De östjämtska mössornas och styckenas västgräns löper dock avsevärt längre österut än övriga ifrågavarande dräktdelars.

⁷⁴ I Jämtland äro dock endast näverskor av den toffelformiga typen kända.

⁷⁵ Jfr Richard Gothe, Några inledande ord om bosättningen inom Flåsjöbygden — Jämtlands enda Finnmark, Jämten 1930, s. 151 ff.

⁷⁶ Jfr Sirelius, a. a., II, pl. XXII: 5. I detta sammanhang skulle jag även vilja fästa uppmärksamheten på det tydliga sambandet mellan den förut omnämnda jämtska benämningen "kontsko" och det finska ordet "konttitanokkaat", vilket betecknar en näversko av toffelformig typ, alltså av den typ, som nyttjats i Jämtland.

⁷⁷ Jfr Ortsnamnen Finnäs och Finnstjärn i Bodsjö samt Finnsved i Gillhov. Här kan även nämnas, att ett av de i Jämtlands läns museum förvarade paren näverskor härstammar just från den förstnämnda byn.

⁷⁸ R. Gothe, a. a., s. 151 f. Per Nilsson-Tannér, Jämtland och Härjedalen, Östersund 1936, s. 18, 26, 76 och 302 ff.

Fig. 19. Nävern avskalas. Revsundstrakten, Jämtland. Foto i Jämtlands läns museum.

Huru hastigt spridningen av näverskorna inom landskapet försiggått torde nu vara omöjligt att avgöra, men redan vid slutet av 1700-talet ha de i varje fall trängt så långt västerut, som de överhuvud någonsin kommit. Av de äldre skribenter, som före Burman behandlat dräktförhållandena inom landskapet, har emellertid ingen ens omnämnt förekomsten av vare sig näver- eller träskor, och bouppteckningarna, vilka rörande dräktskicket i övrigt under 1700-talet utgöra de rikligast flödande källorna, tåga likaledes helt, detta

Fig. 20. Tillverkning av näverskor. Revsundstrakten, Jämtland.
Foto i Jämtlands läns museum.

säkerligen beroende på, att skorna i fråga ansågos ha så ringa värde, att det helt enkelt inte lönade sig att ta upp dem.

Återstår då frågan, varför näverskorna — ehuru säkerligen för jämtska förhållanden väl så lämpliga som träsandalerna — dock icke trängt längre in i landskapet än de gjort. Denna fråga torde med de knapphändiga uppgifter, som för närvarande stå oss till buds, ej slutgiltigt kunna besvaras, men några synpunkter skola här framföras. Vi ha redan tidigare framhållit Storsjöns karaktär av dräktgräns, och att denna även här spelat sin roll är otvivelaktigt. Vidare är det ovisst, om träskor överhuvud någonsin funnits i Östjämtland. Om detta ej varit fallet, ha näverskorna haft fri väg, ända tills de stötte på träskoområdet, där de då blivit hejdade. Men även om träskor tidigare funnits i östra delen av landskapet och sålunda blivit undanträngda av de utifrån kommande näverskorna, så ha vi här att taga hänsyn till västjämtarnas redan tidigare påpekade drätkonservatism och avoghet mot nyheter, och näverskorna ha då i likhet med de ovannämnda mössbroderierna i kedjesöm och de tenntrådsbroderade applikationsväskorna fått göra halt, där motståndet blev för starkt. Därtill kommer, att västjämtarna i äldre tid överhuvud

varit mera orienterade åt väster än åt öster. I Norge hade de sina viktigaste handelsplatser, och dit gjorde de sina årliga handelsfärder. Här kan även vara på sin plats att än en gång poängtera näverskornas, låt vara ej slaviska men dock obestridliga sammanhang med finnbebyggelsen i Jämtland, vilken som nämnts är deciderat östlig och så vitt jag vet icke på något håll överskridit den västgräns, som tidigare konstaterats för näverskorna inom landskapet. Det viktigaste skälet torde dock ha varit, att lämplig björknäver för tillverkning av näverskor särskilt i västra Jämtlands fjälltrakter varit relativt svåråtkomlig. Att detta senare förhållande verkligen också spelat sin roll, framgår av Burmans redan tidigare citerade uppteckning från Ström, vari man märker hans förvåning över att i denna trakt påträffa träskor i uttrycket "ehuru mycket Björkskog här finnes".

I föreliggande studie har tillverkningen av de ifrågavarande skotyperna endast i förbigående berörts. Jag nöjer mig med att påpeka, att densamma synbarligen icke bedrivits hantverksmässigt utan varit en allmänt utbredd konst, även om givetvis vissa individer nått större färdighet häri. Träskorna, i varje fall sandalerna, voro ju även relativt enkla att åstadkomma och fordrade ingen större handaskicklighet. I den tidigare citerade uppteckningen ur Nordiska museets huvudliggare uppges också, att träsandalerna voro "gjorda av gifvaren själf" samt att de brukades av vallhjon "som själfva förfärdiga dem". Även från Västerbottens län meddelas, att vallhjonen, som använde dylika träskor, "tillverkade av dem själva". Beträffande näverskorna, vilka ju voro relativt kortlivade och följaktligen ofta måste förnyas, har jag inga direkta uppgifter i detta hänseende, men samma förhållande med avseende på tillverkningen torde ha rått även här. Sannolikheten härav bestyrkes ytterligare av ett par i Jämtlands läns museum bevarade fotografier från slutet av förra århundradet, fig. 19 och 20. Fotografierna, som härstamma från sydöstra Jämtland, Revsundstrakten, illustrera tvenne moment av näverskottillverkningen, den förra näversorns avskalande, den senare själva flätningen.

Gränsen mellan öst- och västeuropeiska kulturföreteelser löper över ett ganska brett område genom Europa från norr till söder. Till de i norr mest framskjutna förposterna för den östeuropeiska kulturen torde utan tvivel kunna räknas näverkulturen och näverskorna. Som av ovanstående framgått har västgränsen för de senare på våra breddgrader löpt genom Jämtland, ett förhållande, som ger problemet näverskor-träskor i Jämtland sitt alldeles speciella intresse.

Summary

Wooden Shoes and Birch-bark Shoes in Jämtland

One of the most interesting problems concerning popular costume in Jämtland is the relationship between wooden shoes (clogs) and birch-bark shoes. The areas where these two types are distributed do not coincide. The wooden shoes predominate in the western parts of the province, the birch-bark ones in the eastern. This is in accordance with the state of things in the rest of Sweden, with the one exception that birch-bark shoes are found only in the north. Their southern limit coincides with the limit of a good many other cultural elements, e. g. the "fäbod" system, the "pillarbooth", the "stump chair" etc., as has been shown by Mr. Sigurd Erixon. In the rest of Europe the wooden shoes also belong to the western cultural area, while the birch-bark ones are found in the east.

That the West of Jämtland belongs to the wooden shoe area of Western Europe, needs no further proof. It only deserves to be pointed out that Tröndelagen, the adjoining Norwegian district, is a typical wooden shoe area, like the whole of Norway.

The wooden shoes of Jämtland are of two types, one of them covered (with complete uppers), the other a clog with only an ankle strap, figures 2 and 3. The latter is the more interesting one. In Sweden it is found only in Jämtland, Härjedalen, in the County of Västerbotten, and in Värmland.

Differing from Mr. Sigfrid Svensson, who, in his "Skånes Folkdräkter" (Popular Costumes of Skåne) explained this type of clogs as being the origin of the South-Swedish covered wooden shoes, the author maintains that this type of clog is a special form adapted to special conditions, and, although more primitive in shape than the covered wooden shoe, not necessarily earlier.

The explanation is that the wooden clogs of Jämtland — like those of Västerbotten — were used when tending cattle in field and wood, when working in forest and swampy marshland and at the grazing centers among the hills, for which purpose they were especially suited. The covered wooden shoes, on the other hand, were used in Jämtland for homework on the farm. Consequently these wooden clogs cannot be adduced as proofs of the earlier existence of similar clogs in the south of Sweden.

Covered wooden shoes as well as clogs were used also at the old copper works of Jämtland.

The birch-bark shoes go back to an easterly origin, this type of shoes having been introduced into Sweden from Finland by Finnish immigrants, who settled in the north of Sweden during the 16th and 17th cent. The birch-bark shoes of Finland are of two main types, see figures 9 and 10, and both of

them are found also in Sweden, figures 11 and 12. This circumstance and the fact that they occur chiefly in the North-Swedish areas where the population is Finnish, bear out the theory of their Finnish origin. But the birch-bark shoes have also been adopted by the purely Swedish population.

In Jämtland the birch-bark shoes appear to be later than the wooden shoes, and their adoption is connected with the Finnish immigration which set in in the earlier part of the 17th cent., this being consequently the terminus a quo for the dating of these shoes. The fact that the birch-bark shoes are confined to the eastern part of the province also speaks in favour of the wooden shoes having come into use at an earlier date, as novelties concerning costume in Jämtland generally started from the East or South-East.

The circumstance that the birch-bark shoes did not penetrate further west than they did, is, according to the author, due to the conservatism as to costume observable among the inhabitants of the West of Jämtland, to their intimate communication with Norway for commerce or otherwise, to the relation already mentioned between birch-bark shoes and the Finnish settlement and above all to the scarcity of suitable birch-bark in the mountainous regions of the West of the province.

The making of wooden clogs was a common craft in the wooden shoe area in the West of Jämtland and the same thing probably applies to the birch-bark shoes in the East, especially as the latter, being more easily worn out, had to be replaced rather frequently. Figures 19 and 20 illustrate two stages in the making of birch-bark shoes: the stripping of the bark and weaving the strands. The last two photos date from the end of last century.

Senmedeltida bygdekonst på Gotland

Av *Bengt Söderberg*

Det kan tyckas, som om Gotlands medeltida träskulptur borde vara ett ämne, ur vilket knappast något nytt mera kunde hämtas och som icke längre skulle kunna avlockas några hemligheter, sedan det behandlats i så digra och lärda arbeten av så framstående forskare.¹ Men om också helheten nu är studerad och materialet, insatt i sitt konsthistoriska sammanhang, nu kan helt överblickas, kunna i enskildheter ännu yppa sig frågor, värda att upptagas till behandling. Detta gäller framför allt den yngre medeltiden, dit af Ugglas' breda och djupa skildring icke nått. Roosvals framställning framträder i ganska snäv form, betingad av publikationens katalogkaraktär. Låt vara att det här till stor del rör sig om konstverk av andra rangen, ofta mycket enkla alster av bygdesnidares flit, vilkas stilförbindelser hit eller dit kanske ur extremt konstvetenskaplig synpunkt kunde synas vara av tvivelaktigt intresse att reda ut, i kulturhistorien graderas deras värde icke efter estetisk måttstock, och de äro där lika väl berättigade till vårt intresse som den stora konstens produkter, helst som de lämna talande vittnesbörd om kulturförhållanden på Gotland under denna mörka tid i öns historia. Det har också på sista tiden höjts krav på att den historiska uppfattningen av vår inhemska medeltidskonst skulle revideras. Man har velat hävda, att denna, i större utsträckning än som hittills antagits, var en allmokekonst med ringa samband med allmän stilutveckling, för vilken stilanalogier i daterings- och attribueringsfrågor endast med största försiktighet kunna användas.² Det är tydligt, att om sådana problem skola upptagas till behandling även det enklaste och torftigaste måste fram i rampljuset och att provinsialforskningen måste sätta in med ett detaljerat klarläggande av de olika skolornas utveckling, deras omfång och egenart. Det gäller icke i första hand att partout söka reda på utländska förebilder, vilket i många fall torde vara att gå över

¹ C. R. af Ugglas, *Gotlands medeltida träskulptur till och med höggotikens inbrott*, Sthlm 1915. Johnny Roosval, *Medeltida skulptur i Gotlands Fornsal*, Festskrift vid Föreningen Gotlands Fornvännars 50-års jubileum, Sthlm 1925 (i det följande citerad Festskrift).

² Erik Lundberg, *Gotlands folkliga gotik, studier i den gotländska landsbygdens byggnadskonst*, Rig 1934.

ån efter vatten, utan att fastställa konstverkets inhemska förutsättningar, dess plats i den interna utvecklingen och dess miljö. Hur viktigt det än må vara att korrekt registrera utländska påverkningar, får man därför icke förbise värdet av att få ett grepp om den inhemska traditionen. Det konservativa draget och troheten mot traditionen i Gotlands medeltidskonst ha förut flerstädes påtalats, mestadels dock rörande enskilda företeelser åtminstone utanför arkitekturens och arkitekturskulpturens områden. Då jag inom senmedeltida bildkonst trott mig kunna spåra en genom halvtannat århundrade räckande bygdetradition, en lokal skola, som under viss tid svingat sig upp till ledningen inom den gotländska konstutövningen, har jag trott det kunna vara av intresse att här i samlad form framlägga mina iakttagelser.

Den senmedeltida gotländska skulpturskola, vars konturer jag härnedan skall söka teckna, har att uppvisa luckor i sin utveckling, betingade av bristfälligt material. Jag har delvis sökt överbygga dessa luckor och fasthålla skolans kontinuitet med tillhjälp av slutledningar, som bygga på "geografiskt-statistiska" iakttagelser. Att dylikt förfarande, då det gäller ett så begränsat område som Gotland, har svåra brister, är jag medveten om, men sammanställningarna synas vara så pass påtagliga att de kunna vara värda uppmärksamhet, helst som de stämma väl överens med andra iakttagelser.³

Grundvalen för min undersökning är lagd av Johnny Roosval i den förut citerade katalogen över Gotlands Fornsals medeltida skulptur, och jag begagnar mig av de periodbenämningar och mästarnamn, som han där använt och lancerat.

Efter 1300-talets början tycks den lysande höga standarden hos den gotländska träskulpturen mattas av. Detta innebär knappast en minskning i produktionens omfång, som alltjämt är stort, men det verkar som om konstutövningen vore på glid mot ett annat plan. 1300-talet — och i än högre grad den därpå följande tiden — uppbäres i fråga om konsten av lokala bygdeskolor, vilka oftast mer eller mindre bära folkkonstens prägel, ett förhållande som väl får sättas i samband med det faktum, att ifrågavarande sekel medför början till slutet av den ekonomiska och politiska blomstring, som tidigare kommit Gotland och Visby till del. Så kommer det till att 1300-talets gotländska träskulptur, ehuru den visst icke förlorar kontakten med de strömningar, som röra sig i tiden, dock skapar på grundvalen av arvet från de sista stora gotländska plastikerna, framför allt Bungemästaren⁴ och Vätemästaren.⁵ Typer och drag från dessa skulpturkretsar löpa nästan som röda

³ Man kan här draga paralleller med lokala folkliga konstskolors områden i sen tid, exempelvis bland det småländsk-blekingska och småländsk-halländska bonadsmåleriet. Jfr Sigurd Erixon, Allmogemålningar från Småland och Halland, Sthlm 1930.

⁴ af Ugglas, a. a., särskilt s. 522 ff.

⁵ af Ugglas, a. a., särskilt s. 372 ff.

Fig. 1. Apostlar från ett retabel av Bälmästaren. Bäls kyrka.⁵

trådar genom hela den följande utvecklingen — stundom kanske undanskymda — och kunna spåras ännu vid 1400-talets slut. Men någon jämn, enhetlig, obruten skoltradition är det icke fråga om. För övrigt bidraga influenser från många håll till att göra materialet nog så skiftande. Icke minst viktiga äro de rhenländska impulser, vilka under högotiken göra sig gällande såväl inom skulptur som måleri.⁶ Skilda huvudriktningar kunna väl iakttagas, men omkring århundradets mitt börjar en starkare stilblandning äga rum. Man märker, att verkstäderna arbeta huvudsakligen i anslutning till inhemska förebilder. Det är i denna inhemska epigonkonst, vars produkter ofta torde vara

⁵ Alla bilder utom fig. 2 och fig. 7 äro hämtade ur Sveriges kyrkor, Gotland, II.

⁶ Altarskåpet i Vamlingbo, exponenten för de rhenländska impulserna inom skulpturen, (se A. Lindblom, Köln och Gotland, Fornvännen 1916, där även andra rhenländska företeelser behandlas) får flera efterföljare, och man kan följa dess stil över flera etapper över figurerna i Hörsne kyrkas altartavla till altarskåpet i Anga, vars bilder mycket noga följa Vamlingbomönstret, men vars arkitektur helt överensstämmer med Gammelgarnskretsens (Festskrift s. 111), tydande på en datering så sent som omkring 1400. Med Vamlingbostilen konkurrerar Altaretabelt och dess utlöpare. Enligt Roosval har Alamästaren utbildats delvis i anslutning till westfaliska, sachsiska och rhenska förebilder men har samtidigt rötter i gotländsk konst. Hans betydelse har uppenbarligen varit större än Vamlingbomästarens. Hos flera monument spåras inflytande från båda. Stenskulpturen visar sig föga påverkad av dessa strömningar men har kanske i enstaka fall påverkat träskulpturen. Detta sagt för att i korthet illustrera traditionernas sammanflätning och ge bakgrund åt framställningen.

svåra att åsätta en noggrann datering, som vi påträffa den skola, som här skall ägnas närmare uppmärksamhet.

I Gotlands Fornsal förvaras fyra illa åtgångna små ekbilder, troligen ursprungligen härstammande från ett retabel, från Bäls kyrka: ett krucifix och tre apostlar, fig. 1. De äro av Roosval tillskrivna en anonym bildhuggare, som han kallat Bålmästaren.⁷ Namnet har givits på grund av att han synes ha levererat bilder huvudsakligen till Bål och närbelägna kyrkor. Här må blott för draperingen påpekas de grova, valkiga veckbildningarna, särskilt framträdande hos den ene aposteln (märk det iögonenfallande trekantiga vecket under magen och de tjocka perpendikulära, mot marken stelt brutna veckryggarna!). Ett primitivt allmogemässigt drag skiljer otvivelaktigt dessa robusta skulpturer från andra samtida altarskåpsbilder, ett drag som också lämnar rum för en folkligt humoristisk stämning, besläktad med Egyptianus' groteska portalskulpturer. Roosval kallar honom också för "den folkliga humoristen"⁸ och finner på annat ställe dessa drag så starkt framträdande, att han har en känsla av att däri "rent av en nyvaknande lägre klass böjelser tyckas tränga sig fram".⁹ Även om det torde vara vanskligt att vilja utläsa alltför mycket ur dessa summariskt skurna anletsdrag, torde det dock stå klart att dessa skulpturer äro vuxna ur en folklig jordmån. Mästaren är en bygdekonstnär, som företräder en allmogemässig uppfattning och teknik, vilken inom arkitekturskulpturen med dess traditionalism levat starkare kvar men som inom träplastiken genom främmande konstnärers utbredda verksamhet trängts undan av en till kontinentala mönster närmare ansluten konst.

Roosval har klarlagt Bålmästarens förutsättningar. Hänvisningarna till Grabowaltaret äro av mindre intresse, då de tydligen endast kunna ge en allmän "stilbakgrund"^{9a}. Av större vikt är att få mästarens inhemska förbindelser klara. Om dessa behöva knappt delade meningar råda. Roosval sammanställer de härovan nämnda bilderna med altarskåpsfigurerna från Tofta, fig. 2. Dessa äro tillskrivna Alamästarens skola¹⁰; möjligen har deras upphovsman utfört underordnade arbeten å själva Alaretabelt. Tofta-figurerna äro smärtare och elegantare än de från Bål, men överensstämmelsen i drapering är avgörande. Det är tydligt, att Bålmästaren utbildats i Toftamästarens verkstad. Kanske kunde man t. o. m. tillskriva honom enstaka bilder från Toftaskåpet, såsom Festskriftsplansch LXX:5 och LXXI:6. Den

⁷ Festskrift, s. 88. Hans oeuvre beskrives s. 100—104.

⁸ Ibidem.

⁹ I Studier i Finland II, Tidskrift för konstvetenskap 1928, där vissa i Finland befintliga skulpturer tillskrivas Bålmästaren.

^{9a} Det utländska konstverk, varom Bålskulpturerna allra påtagligast erinra, är bronsfonten i S. Marien i Lübeck, gjuten 1337.

¹⁰ Festskrift, s. 99.

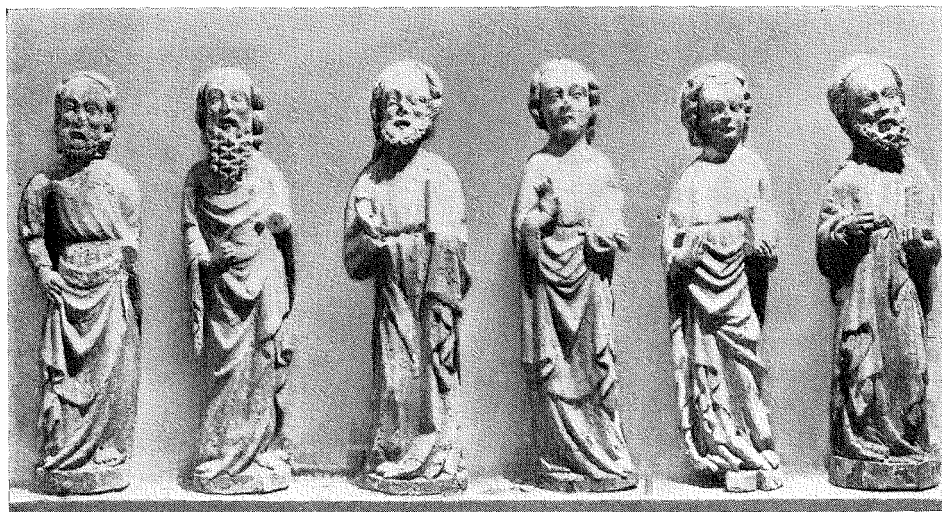

Fig. 2. Apostlar från ett retabel från Tofta kyrka.

sistnämnda bilden har de för Bälmästarens retabelfigurer egendomliga proportionerna: huvudet $\frac{1}{4}$ av kroppen. Bälmästaren har sålunda utbildats i en gotländsk bildsnidares verkstad och troligen blott i andra hand kommit i kontakt med den kontinentalt skolade Alamästarens konst.

Vi taga en hastig överblick över Bälmästarens oeuvre. Klarast återfinnes retabelfigurer hos en stående helig påve från Vallstena kyrka, fig. 3. Ansiktet är grovhugget oproportionerligt stort, casulan faller i valkiga bågveck över en kolonnartat refflad tunica, därunder bryta sig underklädnadens grova veck mot marken. Om attribueringen behöver intet tvivel råda.

Med frågetecken tillskriver Roosval Bälmästaren en liten tronande biskop från Bäl, fig. 4. Det högst flyktiga utförandet låter knappast någon stilkaraktär tydligt framträda. De nedre partiernas veckbehandling överensstämmer dock påtagligt med Vallstena-påvens, och det summariska, döderhultsmässiga utförandet motsäger icke attributionen.

Likartat är förhållandet med en stående apostel från Bäl,¹¹ där dessutom ett beklagligt konserveringstillstånd försvårar iakttagelser. Ansiktet och de tovig och hårt skurna vecken styrka emellertid sammanställningen.

Bilderna av helgonen Margareta och Katarina från Vallstena visa en från de övriga bilderna avvikande karaktär, fig. 6. De äro slankare till växten, draperierna falla lättare och smidigare, ansikten äro mjukt rundade. Roosval har heller icke framlagt direkta skäl för attributionen. Här må på-

¹¹ Festskrift, plansch LXXIII: I.

Fig. 3—5. Helig påve av Bälmästaren. Vallstena kyrka. — Helig biskop av Bälmästaren. Bäls kyrka. — Helig biskop från Bäls kyrka.

pekas Catharinabildens trossliknande mot marken trögt brutna kjolveck, vilka bestämt föra tanken till Bäl-apostlarna och därmed till Toftabilderna. Af Ugglas har här sett drag både av Bungemästarens och Öjamästarens stil,¹² "tecken" — säger Roosval — "på nationalism, icke på datering", något som just här kan vara värt att lägga på minnet. Jag bibehåller attributionen till Bälmästaren, dock framhållande att den är osäker. Möjligen ha bilderna tillkommit i anslutning till original av de mästare, som af Ugglas nämnt. För övrigt anteckna vi på alla de här gjorda attributionernas kreditsida det faktum, att alla bilderna härstamma från Bäls och Vallstena kyrkor.

Härmed skulle Bälmästarens på Gotland bevarade arbeten vara uppräknade,¹³ och vi ha endast att tillägga ett par i Finland befintliga bilder, framför allt en apostlabild från Lundo i Åbo slott.¹⁴ Vilka tillfälligheter som ligga bakom detta oväntade finska gästspel undandrager sig vårt bedömande. Bälmästaren har, tydligen starkt lokalbunden som han var, knappast varit inriktad på konstexport.

Datering av monument av Bälbildernas art är alltid en vanskelig fråga. Roosval finner jämförelsen med Tofta häntyda på en tillkomsttid för retabelfigurerna mot slutet av contragotiken. Allt hänger egentligen på Alaretabelts datering, som torde sväva mellan 1330 och 1360. Tidsavståndet mellan Ala och Tofta behöver icke vara så stort, då det är sannolikt att Tofta-mästaren

¹² A. a. s. 553. Han tillskriver dem olika händer och anser Margaretabilden vara äldre.

¹³ Man vore frestad att till Bälmästaren föra en S. Olofsbild från Vallstena kyrka (Festskrift, plansch LXXV: 1), som av Roosval betecknas som ett arbete av Egyptianus' krets i anslutning till Vätemästarens Olofstyp. Det grova, litet plumpa utförandet kunde passa på Bälmästaren, gestaltens onekliga pondus förklaras ur förebilden.

¹⁴ Roosval, Studier i Finland.

Fig. 6. Två kvinnliga helgon, tillskrivna Bälmästaren. Vallstena kyrka.

arbetat på Alaretabelet. Om det är berättigat att, som jag föreslagit, tillskriva Bälmästaren några av Toftaskåpets bilder, blir förhållandet mellan Tofta och Bäl ett likartat, och Bälbilderna komma således att ligga något senare än Tofta, varför 1370 kunde vara den tidpunkt, omkring eller kanske snarare efter vilken Bälmästarens verksamhet faller. Full säkerhet kan dock icke uppnås på denna väg.

Det kan tyckas, att jag onödigt länge uppehållit mig vid Bälmästaren, en redan förut fastställd och studerad konstnär. Det har emellertid skett med hänsyn till det följande. Vad jag vill söka påvisa är, att denna träsnidarskola icke dött ut med Bälmästaren utan fortsatt att verka under flera generationer, utvecklats och i 1400-talet nått en dominerande ställning.

Till tiden säkerligen icke långt avlägsen från Bälmästaren är en bild av en stående biskop från Bäl, fig. 5, vars platta form kan tyda på att den ingått i ett altarskåp. Roosval nämner den som ett arbete av Bertrams krets men påpekar samtidigt att en viss frändskap med Bälmästaren kan spåras.¹⁵ Bilden är smidigare och lättare arbetad än Bälmästarens figurer i allmänhet, men jämförelsen särskilt med den ene av apostlarna i Bälmästarens retabel ger otvetydiga överensstämmelser till resultat. Ha vi rätt att i denna bild se en fortsättning av Bälverkstadens verksamhet, så är det tydligt, att den befinner sig i utveckling, icke i degeneration.¹⁶ Den tydliga likheten med Grabow-skåpet kunde förklaras av att den yngre konstnären brutit sig ur isoleringen och låtit sig inspireras av samtidens märkligaste skulpturverk i grannlanden. Den yngre generationen har velat vidga horisonten, men handens sätt att

¹⁵ Festskrift, s. 115.

¹⁶ Man kan möjligen tveka om tidsföljden mellan de två arbetena. Biskopsbilden kunde vara äldre och de andra grovskurna Bäl-gubbarna efterbildningar av det altarskåp han tillhört. Dessas nära anslutning till Tofta tyder dock på att de böra vara äldre.

arbeta är ännu det från den äldre lärda. Man kan nu invända, att det är orätt att på detta sätt försöka pressa ett ensamt skulpturverk på upplysningar. Men i det altarskåp, i vilket den en gång har suttit, hade den många följeslagare, som i olika variationer upprepade den draperistil han själv är bärare av, och står därför som representant för ett icke obetydligt arbete.¹⁷ Viktigt är, att han knyter an även framåt i tiden och bildar, om min tankegång är riktig, knäppet i kedjan, som förbinder Bälmästarens verk med 1400-talets träskulptur.

Misericordieverkstaden är det utmärkt karakteriserande namnet på den skulpturskola, som är ansvarig för så gott som all inhemsk träplastik på Gotland under 1400-talets förra hälft och mitt. Namnet är härlett ur de typiska bilderna av Kristus som Smärtornas man.¹⁸ "Den lidande utmärglade Fräl-saren, den döde Kristus, begråten i hopplös bitterhet, och detta slutet i trälalikt kantiga, stela uppsyner i oädla vanskapliga kroppar — —", dessa Roosvals ord ge en kongenial tolkning åt konstverken. Misericordiestämningen vilar icke blott över Smärtomannen, utan över allt och alla — Gudsmödrar, biskopar, apostlar — och den ande och stil, som är Misericordieverkstadens kännetecken — i själva verket trots all torftighet av gripande konstnärlig verkan — dominerar Gotlands konst, sprider sig till alla konstgrenar, präglar framför allt den omfattande målarskola, som smyckat så många gotländska kyrkor med passionsfriser. Jag har i annat sammanhang behandlat dessa och framhållit, att periodens enhetliga karaktär får sin bästa förklaring, om man tänker sig skulptur och måleri arbeta under gemensam konstnärlig ledning.¹⁹ Kanske ha samma konstnärer verkat på båda områdena.²⁰

Misericordieverkstadens kvarlåtenskap är icke obetydlig: nära 30 bilder. Roosval har framhållit, att skolan anknyter till birgittinsk skulptur från tiden före och omkring seklets mitt,²¹ och det är tydligt, styrkt även för passionsmålningarnas vidkommande,²² att den står i ett nära förhållande till konst-centralen Vadstena. Men även åt andra håll har den förbindelser och fogar sig på ett naturligt sätt in i tidskonsten; den kan således knappast betraktas

¹⁷ Det bör anmärkas, att S. Ambrosiani (Gotländska kyrkoinventarier, Sthlm 1912, s. 38) upptar icke mindre än 19 bilder från ett altarskåp från Bäl, nu förkomna.

¹⁸ Festskrift, s. 121 ff. och s. 130.

¹⁹ Två gotländska målarskolor på 1400-talet, i Ymer 1933.

²⁰ Exempel på dylik mångsidighet kunna säkerligen mångfaldigas. För Gotlands vidkommande är det tillräckligt att hänvisa till Lafrans Botvidarson på 1200-talet (se bl. a. Roosval, Den gotländske ciceronen, Sthlm 1926, s. 36), arkitekt, stenskulptör, träsnidare, troligen också målare, ty de märkliga, ännu överkalkade målningarna i Frøjels kyrkas kor, avbildade av Gellerstedt i ATA, med fabeldjur inskrivna i medaljonger, böra tillskrivas honom eller hans skola.

²¹ Festskrift, s. 130.

²² Söderberg, a. a., s. 278 ff.

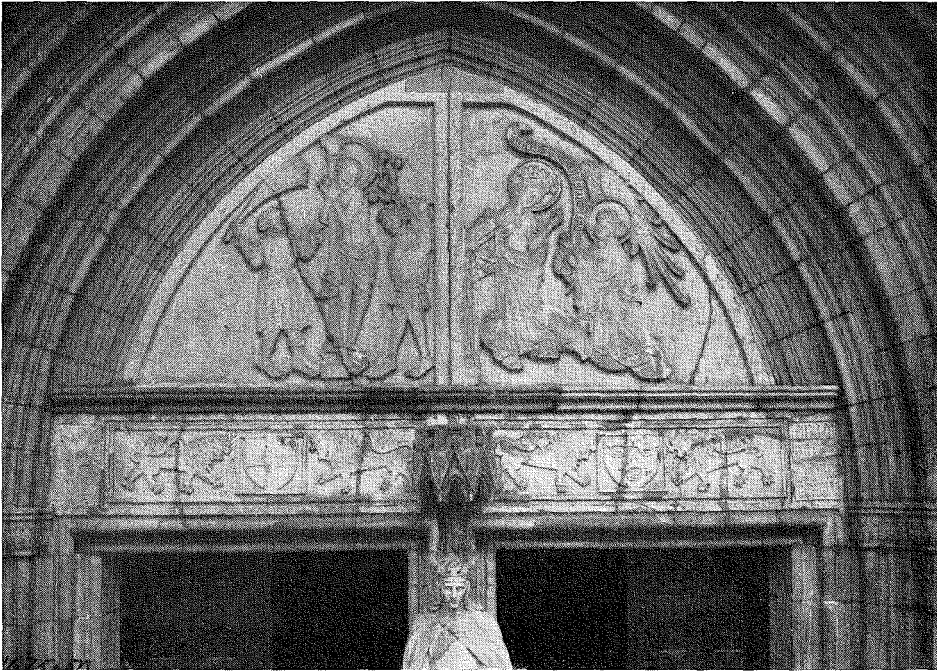

Fig. 7. Tympanon i Uppsala domkyrkas västportal. Foto i ATA.

som en efterbliven och ålderdomlig företeelse, även om enstaka arbeten kunna ge det intrycket. Här må nämnas, att skolan i form och stämning äger drag, som föra tanken till korstolsrelieferna i Roskilde,²³ en sammanställning som även gäller beträffande passionsmålningarna, utan att dock något direkt samband kan hävdas. I detta sammanhang kan det vara av intresse att erinra om att tidens nu helt försvunna Visby-konst kan ha spelat roll som förutsättning för landsbygdens skulptur och måleri. Just vid 1400-talets början ha korstolar färdigställts åtminstone för S. Karin och S. Nicolai, vilkas nya präktiga korbyggen då fullbordats.²⁴ I den förra kyrkan invigdes korstolarna 1408.²⁵ Bakom dessa yttre förbindelser ligger emellertid den gotländska traditionen stark och obruten. Det är betecknande att af Ugglas betraktat många av Misericordieverkstadens arbeten som Bungeskolans senaste utlöpare.²⁶ Man har också direkt kopierat äldre bilder.²⁷

²³ Löffler, Reliefene over Korstolene i Roskilde Domkirke, med inl. av Julius Lange, Kbhvn 1880.

²⁴ Erik Lundberg, Visby, kyrkoruinerna och domkyrkan, Svenska fornminnesplatser 22. Sthlm 1934, s. 116.

²⁵ Lindström, Anteckningar om Gotlands medeltid, II.

²⁶ A. a., s. 547 ff.

²⁷ Festskrift, s. 126 och annorstädes.

Denna gotländska konstskola är icke enbart av provinshistoriskt intresse. Den har icke blott inspirerats och berikats utifrån, den har också själv avsatt spår utanför Gotland. Passionsmålningarnas och därmed också Misericordieverkstadens stil återspeglas nämligen påtagligt i rikets förnämsta byggnadsverk, i tympanet till Uppsala domkyrkas västportal, som invigdes 1435. Det är intet märkligt skulpturverk, men det är också tillkommet i den medeltida stenskulpturens fattigaste tid i vårt land. I den tunna, teckningsartade stil, som är betecknande för de gotländska målningarna, framställes här Marie bebådelse och Kristi hudflängning, en egendomlig sammanställning, liksom vald på måfå, fig. 7. Den tafatta kompositionen av Hudflängningen, bödlarnas karrikerade fysionomier, den utmärklade, vacklande och hjälplösa Kristusgestalten igenkänna vi från passionsmålningarna och från Misericordiebilderna, och även Bebådelsen har motsvarigheter inom Gotlandsmålningarna. Bristen på plastiska värden, det målningsartade hos denna skulptur, har icke undgått portalens senaste granskare. Boëthius-Romdahl antaga som förlagor till tympanonrelieferna en målares utkast eller ett träsnitt.²⁸ Jag visste länge icke, hur detta egendomliga samband mellan Uppsalakatedralen och en blygsam gotländsk konstskola skulle förklaras. Nyligen ha dock klara belägg för detta samband kommit i dagen. Den förut så lysande gotländska stenskulpturen tycktes dö ut vid 1300-talets mitt, då Egypticus högg sina sista portaler och mästaren till Frøjelfunten exporterade sina sista blygsamma alster till Weichseltrakten.²⁹ Genom ett nyligen utkommet tyskt arbete³⁰ underrättas vi emellertid om att dess krafter icke helt voro uttömda ännu i 1400-talets förra hälft och att då export av stenhuggaralster, om ock i blygsam skala, alltjämt fortgick.³¹ En dopfunt i Stralsunds Nicolaikyrka och en i Vallöby kyrka i Danmark äro sådana gotländska exportartiklar, och dessa uppvisa så starka likheter med uppsalatympanet, att Roosval därur sluter, att en gotländsk stensemästare varit verksam i Uppsala på 1400-talet. Möjligen ha därvid gamla förbindelser gjort sig gällande. Knappt hundra år tidigare arbetade gotlänningar vid katedralens bildhuggarhytta.³² Också den stensemästare som på 1430-talet sändes till Uppsala har således stått under Misericordieverkstadens inflytande, ja han tillhörde kanske själv dess stab. Säkerligen ha flera snidare varit i arbete i verkstaden.

²⁸ G. Boëthius och A. Romdahl, Uppsala domkyrka 1258—1435, Ups. 1935.

²⁹ Roosval, Die Steinmeister Gotlands, Sthlm 1918, s. 204 ff.

³⁰ Anne-Marie Mehnert, Mittelalterliche Taufsteine in Vorpommern. Recension av Roosval i Fornvännen 1935, s. 121.

³¹ Den gotländska stenindustrin torde aldrig ha legat helt nere och har väl städse omfattat export också av bearbetad sten. Då dopfuntexporten upphörde, trädde export av gravstenar i dess ställe.

³² Roosval, Legender och symboler i Uppsala domkyrkas koromgång, Sthlm 1908.

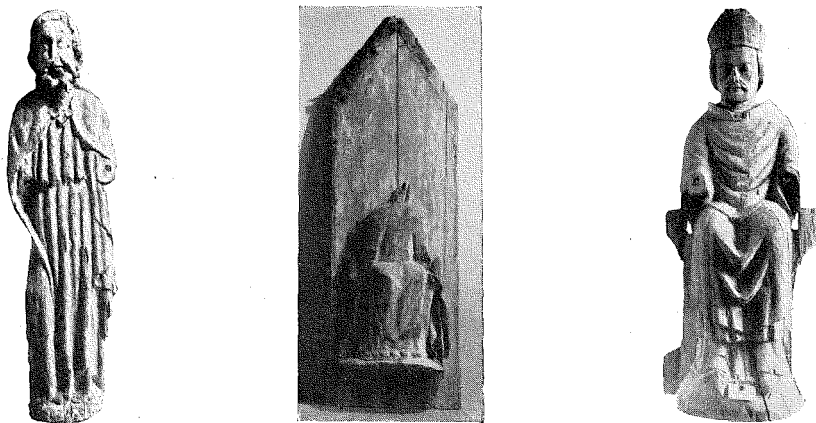

Fig. 8—10. Apostel och två heliga biskopar av Misericordieverkstaden, resp. i Bäls, Boge och Vallstena kyrkor.

Det vore överflödigt att här gå igenom alla dess arbeten.³³ Enhetligheten är trots en viss ojämnhet i kvalitet ganska stor. Vissa typer odlas med ytterst obetydliga variationer: den stående aposteln med löst fallande mantel, sammanhållen av ett stort fyrpassformat spänne och dräkten färad av lodräta reffelartade veck, fig. 8, det stående kvinnliga helgonet med dok och manteln draperad över magen med U-formiga tvärveck, biskopen med casulan fallande i enformiga bågveck, misericordiebilden med de lyfta händerna och med schematiskt men uttrycksfullt arbetad anatomi, de tronande helgonen med traditioner från Bunge-skolans madonnor.

Kanske vore det tryggast att förklara de inhemska dragen hos Misericordieverkstaden enbart ur allmänt verkande krafter av gotländsk tradition. Vissa iakttagelser ha emellertid lockat mig till försöket att härleda dessa traditioner från visst håll. Vid studiet av Misericordieverkstadens oeuvre, som nästan helt och hållet är samlat i Gotlands Fornsal, fick jag en känsla av att dessa bilder på något sätt hörde samman med Bälmästarens arbeten. Uttrycket, stämningen, själva det grova hantverkets art bidrog till att skapa förnimmelsen av detta stundom ogripbara något, som besläktade konstverk äga gemensamt, bortsett från yttre form och sakligt innehåll. Detaljjämförelser tycktes mig bekräfta, att denna känsla icke blott var en inbillning.

³³ De äro skildrade och sammanställda i Festskrift, s. 123—138. Till Misericordieverkstaden torde utom där uppräknade även böra föras de två yttersta bilderna i retablett i Andre kyrka, i övrigt ett ungotiskt(?) arbete. De äro gjorda i något större skala än övriga bilder, tydligen tillkomna vid en "restaurering" på 1400-talet. Vidare torde en S. Andreas och kanske andra enklare bilder i Vadstena klosterkyrka återgå på samma händer, vittnande om gotlänningarnas verksamhet på platsen.

Fig. 11—13. Bilder från Misericordieverkstanen. Boge kyrka. Resp. den heliga Birgitta, apostel och kvinnligt helgon.

Biskopsstatyn från Bäl, fig. 5, som vi ovan betraktat som en utlöpare från Bälmästarens skola och som genom Roosvals datering kommer Misericordieverkstanen närmast i tiden, är icke främmande för dess art och står väl konstnärligt på ungefär samma plan som de bättre av dess alster. Man må jämföra den med exempelvis den tronande biskopen från Vallstena, fig. 10. I detta arbete påminnes man dessutom starkt om Bälskolans äldre ferment i den grovhuggna veckbehandlingen — de valkiga V-veckan — och arrangeringen av dräktens nedre partier. Faktiskt vore en sådan bild, därest icke starka likheter i ansiktstyp och veckschema förefunnes med Misericordieverkstanens biskopar, närmast att hänföra till Bälmästarens hand. Den svårt fördärvade tronande biskopen från Boge, fig. 9, leder med sitt flyktiga utförande, det abnormt korta avståndet mellan bål och knän och dräktens anordning kring ben och fötter genast tanken till den tronande biskopen av Bälmästaren. Den ena bilden verkar nästan replik av den andra.³⁴ Mycket liknande är också den särskilt primitivt skurna Birgittabilden(?) från Boge, fig. 11. Draperingen av dräktens nedre delar är alldeles lik de båda föregående. Ansiktet påminner starkt om Bäl-biskopens. De stående apostlarna, fig. 8, erinra i fråga om mantelns anordning om Katarinastatyeten från Vallstena. På ömse håll återfinnes också det stora fyrpassformade mantelspännet. Madon-

³⁴ Roosval har icke anfört skäl för Bogebildens attribuering, och det må framhållas att denna är osäker.

nan från Träkumla och aposteln från Boge, fig. 12, stå, som Roosval³⁵ påpekat, varandra nära. Han har också framhållit madonnans släktskap med en bekant Birgittabild i Vadstena kloster.³⁶ Även om förebilden förlänat bilderna något av sin bredd och tyngd, finnas här dock drag i den förenklade draperingen, som man tillika med hantverkets rusticitet skulle vilja tolka som arv från Bälmästaren. Det starkt framträdande V-formade vecket mellan madonnans knän erinrar om liknande bildningar hos retabelfigurerna från Bäl och Tofta-apostlarna. Slutligen må här nämnas, att dessas draperings-system möjligen kan tänkas återupprepat i förstelnad och schabloniserad form hos sådana bilder som de stående kvinnliga helgonen från Sanda och Anga.

Med ovan gjorda sammanställning har jag velat försöka visa, att de drag av gotländsk tradition, som kunna iakttagas hos Misericordieverkstaden, icke blott äro av allmän art utan att många av dem förmedlats ur en bestämd källa: Bälmästarens skola. Misericordieverkstadens alster äro präglade av sin tids stil, varför sambandet med Bälmästaren mindre blir ett stilens än ett artens och framför allt ett hantverkets samband. Uppfattningen av Misericordieverkstaden som en yngre fas av Bälskolan, vars traditioner uppehållits genom en inom samma område fortsatt konstnärlig produktion, skulle kunna styrkas, om man lyckades lokalisera verkstaden till samma trakt som Bälskolan. För detta ändamål granska vi nu bildernas geografiska utbredning.

Namnet Bäl-mästaren innebär tydligen en riktig geografisk bestämning. Hans verksamhet är klart lokaliserad till Bäl- eller Vallstenatrakten, då hans *œuvre* helt, bortsett från de gåtfulla Finlandsbilderna, tillhör dessa båda kyrkor. Från Bäl kommer också altarskåpsaposteln ur Bertrams krets.

En blick på utbredningskartan visar strax Misericordieverkstadens nordliga utbredning. Den har endast en eller två representanter söder om det stora skogsbältet, som löper tvärs över Gotland i stort sett i riktning Fröjel—Östergarn, en naturlig gräns mellan Gotlands Norr och Söder, som i gamla dagar väl ej varit utan betydelse. Inom den nordliga zonen gruppera sig bilderna sålunda: Hangvar 3 bilder, Bro 2, Boge 5, Bäl 4, Hejnum 1, Vallstena 4, Norrlanda 1, Anga 2, Sanda 1. Till Träkumla ha levererats en madonna, en processionsutrustning, bestående av krucifix och 2 ljusstavar samt en kopia av ett 1100-talskrucifix, det sistnämnda dock osäkert till sin bestämning.

Av denna översikt framgår, att utbredningen har ett kärnområde just i Bältrakten. De fyra tätt liggande kyrkorna Bäl, Boge, Hejnum och Vallstena ha tillsammans icke mindre än 14 bilder. Till detta område sluter sig naturligt också Norrlanda och Anga. Mer än hälften av de bevarade bilderna härstammar således från kyrkor i denna trakt. Lägga vi till dessa observationer de iakt-

³⁵ Festskrift, s. 126.

³⁶ Festskrift, s. 130. Avbildning bl. a. i Nordisk Familjebok, 3 uppl., vid art. Birgitta.

tagelser, som ovan gjorts, torde det knappast få betraktas som alltför fantastiskt att därur draga den slutsatsen, att någonstades i dessa nejder funnits ett centrum för bygdekonst, en gård kanske, vars inbyggare ägnat sig åt konstnärligt hantverk och där en fortlevande yrkestradition, meddelad från far till son av folkliga konstnärer, skymtar som ett hantverkets arv under de skiftande former, som tidsstil och studier i främmande konstkretsar betinga. Bälmästarens trånga verkstad har vuxit ut till en Bäl-skola av vidare omfattning, som satt sin prägel på Gotlands konst under en hel period och som vidgat sin verksamhet till att också omfatta måleri och andra konstgrenar. Också den i armod fortlevande stensulpturen tvingar den under sitt monopol. De tryckta ekonomiska förhållandena i 1400-talets förra hälft, som förhindrat mera omfattande import från den blomstrande nordtyska konstvärlden, äro samtidigt förutsättningarna för denna bygdeskolas tillväxt och utveckling. Hänvisade till inhemska produkter uppmärksamma beställarna mer och mer de blygsamma bildsnidarna i Bäl, vilka slutligen bliva landets enda konst-entreprenörer, som med en viss fabriksmässig vårdslöshet i enformiga standardtyper förfärdigade sina helgonbilder och sända sina målare att pryda kyrkväggarna med icke mindre enformiga passionssviter³⁷ eller lämna mönsterteckningar åt guldsmederna för gravering av kalkar och ciborier.³⁸

Är Misericordieverkstadens samtidigt Bäl-skolans kulmen och dess slutstadium? Då jag här försöker draga dess utvecklingslinje ännu längre, sker det med reservationer, betingade av ett mycket bristfälligt material. Från den följande tiden äro de bevarade skulpturverken överhuvudtaget mycket få. Se vi efter vad vårt område efterlämnat från Sturegotiken, finna vi, att av de två med säkerhet inhemska bilderna från denna tid den ena kommer från Bäl, en S. Olof, som av Roosval jämförts med helgonskåpet i S. Peder i Næstved.³⁹ Det råa, grovskurna ansiktet och bildens breda blockartade uppbyggnad kunna erinra om Misericordieverkstadens tronande apostel från Boge, men dessa drag äro för allmänna för att kunna tillmätas någon betydelse. Den andra bilden, en madonna från Tingstäde,⁴⁰ har mera av gotländsk tradition över sig och kunde väl tänkas som ett arbete av Misericordieverkstadens utlöpare. Af Ugglas har antagits den vara ett arbete av mästaren till Katarinastatyetten från Vallstena.⁴¹

³⁷ Här må i förbigående erinras om att en motsvarande nordlig utbredning iakttages för den s. k. bladstavsgruppen inom passionsmålningarna. Här är icke platsen att draga några för övrigt vanskliga slutsatser av detta förhållande. En koncentration till Bältrakten kan i vart fall icke hävdas, så länge de otvivelaktigt befintliga målningarna i Bäl, Boge och Vallstena döljas under putsen.

³⁸ Söderberg, a. a., s. 281.

³⁹ Festskrift, s. 144, plansch XC: 3.

⁴⁰ Festskrift, plansch XC.

⁴¹ A. a., s. 553.

Fig. 14. Den heliga Birgitta av "Rusticus". Båls kyrka.

I början av 1500-talet träder den gotländska bygdekonden oss till mötes i den anonyme bildsnidaren Rusticus.⁴² Här stå vi inför den rena allmogekonsten, en konst som förtjänar detta namn bättre än medeltida bygdekunst i allmänhet. Här finnas verkligen icke många spår av tidsstil. Vi möta bilder av den primitiva, idolliknande typ, som så ofta kännetecknar allmogens figurskulptur, enkelt tillyxade träblock med slutna konturer, artikulerade av en dekorativt-ornamental drapering. Bygdekonden i kyrkans tjänst har här sjunkit till ett annat plan, och det är kanske icke utan fog som Roosval anar en social förändring där bakom. Saknar denne Rusticus än påtagliga anknytningar till något av tidens konstcentra, så måste han dock ha tradition bakom sig. Det är då åtminstone en händelse, som ser ut som en tanke, att två av hans fyra arbeten tillhört Båls kyrka, en S. Gertrud⁴³ och en S. Birgitta, fig. 14. Alla jämförelser äro här vanskliga. Likaväl må här visas på att

Birgittabildens manteldrapering har sina motsvarigheter hos Misericordieverkstaden liksom den om kolonnkannelyrer erinrande kjortelveckningen. Ansiktet saknar ej heller likhet med madonnans från Träkumla. Hela gestalten med den högt gördlade dräkten för tanken till den primitivt skurna bilden av ett stående kvinnligt helgon från Boge, fig. 13, som tillskrivits Misericordieverkstaden.⁴⁴ Hos biskopsbilden från Eke⁴⁵ av Rusticus verka casulans veck som ett ornamentaliserat återgivande av misericordiebiskoparnas, men motivet har naturligtvis legat nära till hands även utan denna förutsättning.

Det finns sålunda drag hos Rusticus, som, vilket egentligen endast är helt naturligt, knyta an till den äldre bygdeskolan. Bål träder ännu en gång, i medeltidens sista år, fram som en hembygd för gotländska folkliga konsttraditioner. Är det då för djärvt, att i denne Rusticus se den siste — inom vår synkrets stående — av Bålmästarens bildsnidande ättlingar och hans verk som den bortdöende lokalskolans sista manifestationer — eller kanske dess första i en ny tillvarelsform?⁴⁶

⁴² Festskrift, s. 149.

⁴³ Festskrift, plansch XCVI:2.

⁴⁴ Sveriges Kyrkor, Gotland, II, s. 142.

⁴⁵ Festskrift, plansch XCVI:3.

⁴⁶ Måhända skola mera djupgående undersökningar av den slutande medeltidens nationellt och folkligt betonade svenska konst hjälpa oss att sammanknyta de för våra ögon mångstädes brustna trådarna mellan medeltida bygdekunst och nyare tidens allmogekonst. Jfr Roosval, Svensk konsthistoria för studerande, Sthlm 1935, s. 86.

Zusammenfassung

Spätmittelalterliche Volkskunst auf Gotland

Um 1370 tritt in der einheimischen gotländischen Holzskulptur ein volkstümlicher Künstler hervor, der von Roosval sogenannte Bälmeister. Diesen Namen hat er bekommen, weil — mit Ausnahme von ein paar Bildern in Finnland — sein ganzes aufbewahrtes Werk aus den benachbarten Kirchen Bäl und Vallstena stammt. Verf. will zeigen, dass dieser Bälmeister als Urheber einer in der Gegend von Bäl das ganze Spätmittelalter hindurch fortlebenden volkstümlichen Bildhauerschule zu betrachten ist, die im 15. Jahrhundert zu einer herrschenden Stellung in dem gotländischen Kunstleben vorgedrungen ist. Die Traditionen des Bälmeisters werden von der durch Roosval festgestellten sog. Misericordienwerkstatt aufgenommen und weitergebildet. Die ganze einheimische Kunst dieser Zeit — etwa 1430-1460 — wird vom Stil dieser Werkstatt geprägt. Auch die Steinskulptur, von der jedoch sehr wenig aufbewahrt worden ist, steht unter seinem Einfluss. Das Westportaltympanon des Upsaladoms, 1435 eingeweiht, ist als ein Werk dieser Schule zu betrachten. Die gotländischen Kalkmalereien, die zahlreich in den Kirchen auftreten, sind auch diesem Stil angeschlossen (vgl. Söderberg, Eine gotländische Kunstschule unter birgittinischem Einfluss, in *Resumés des communications présentées au XIIIe congrès international d'histoire de l'art*, Stockholm 1933, s. 205). Von Interesse ist, dass die Bilder der Misericordienwerkstatt hauptsächlich dem nördlichen Teil der Insel angehören und dass eine verhältnismässig grosse Anzahl von der Bäl-Gegend herrührt. Verf. versucht die Entwicklungslinie weiter zu führen, obwohl er gestehen muss, dass das Material so gering und künstlerisch so roh ist, dass der Stilcharakter bisweilen schwer zu spüren ist. Der letzte der mittelalterlichen gotländischen Holzbildner, der wegen seiner Primitivität von Roosval "Rusticus" genannt worden ist, scheint jedoch noch im Anfang des 16. Jahrhunderts an die handwerkliche Tradition des Bälmeisters und der Misericordienwerkstatt anzuknüpfen. Es muss auch darauf hingewiesen werden, dass von den vier ihm zugeschriebenen Bildern zwei der Kirche Bäl zugehört haben.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

En krambod i Vä år 1604

Av O. Källström

I landsarkivet i Lund förvaras Vä stads "Arve-bok" för tiden 1591—1614 (sistnämnda år överflyttades stadsprivilegierna på det nyanlagda Kristianstad). Ehuru staden Vä under den tid, som återspeglas i den sista arvsboken, mist mycket av sin medeltida betydelse, ge såväl denna bok som ytterligare ett par bevarade volymer från samma skede ur stadens forna arkiv, åtskilliga intressanta kulturhistoriska uppgifter om ett välorganiserat socialt liv, om en köpenskap som ännu upprätthåller sina förbindelser och representeras av välsituerade handelsmän, samt om en hantverkskonst, rörande vars utövare vi av deras bevarade verk veta, att de hade ett ovanligt stort avsättningsområde.

Så t. ex. guldsmederna, vilka hittills varit anonyma¹, men vilka man tack vare arvsboken med en viss säkerhet kan sätta namn på²; deras verk spriddes ännu omkring år 1600 så vida, att man endast med hänvisning till stadens sedan medeltiden grundade rykte kan förklara ett så vidsträckt uppland för deras produktion, att det måtte ha bragt dem i kraftig konkurrens med både Varberg och Kalmar. Även kittelsmederna synas ha varit både rika och talrika; de ha dessutom spelat en större roll i stadens kommunala liv än guldsmederna.

Arvsbokens huvudinnehåll utgöres av protokoll över kämnärsrättens beslut i arvsaftesfrågor; ett av dessa protokoll ger en god inblick i en kittelsmeds verkstadsuppsättning, ett annat, det som här skall behandlas, ger inte blott boskiftet utan även uppgift om hela varulagret efter den år 1604 avlidne handelsmannen Niels Persson. Om denne var stadens mest betydande handelsman på sin tid, kan ej avgöras, alldenstund intet annat större köpmansboskiftades under den tid, då denna arvsbok fördes. Men han uthärdar gott

¹ G. Upmark, Gulds- och silversmeder i Sverige, Sthlm 1925, s. 737 ff.

² O. Källström, Guldsmeder i Vä omkring år 1600, i Skånes hembygdsförbunds årsbok 1937.

en jämförelse med samtida helsingörsborgare, vilka man lär känna genom Olricks utgåva av deras bouppteckningar.³ Däremot är han underlägsen en sådan verklig grosshandlare som Peder Bundesen i Malmö (död 1648), vars ofantliga varulager upptager 34 foliosidor,⁴ eller andra malmöborgare, såsom klädeshandlaren Paaske Hollender (död 1577), som hade direkta affärsförbindelser med Amsterdam och Hamburg, och Claus Urtekremer (död 1608), vars leverantörer enligt skuldförteckningen bodde i Amsterdam, Lübeck och Köpenhamn.⁵

Niels Persson i Vä var, liksom de flesta köpmän på hans tid, en bankir i smått. Han hade åtskilliga säkra fordringar, för vilka värdesaker stodo i pant, såsom skålar, skedar och remmare av silver, ett länkabälte, ett förgyllt bälte på grönt sammet och en månstenskedja m. m. Dessutom hade han även en rad osäkra fordringar, vilka väl närmast voro att betrakta som kreditgivning för varor, och bland gäldenärer i detta hänseende finner man både hög och låg, ägarna till gods sådana som Wanås, Ovesholm och Oretorp såväl som den enkle mannen Sören färjekarl; en viss fördomsfrihet röjer sig i kredits beviljande åt en person med namnet Frans lögnare. De osäkra fordringarna fick nu hans änka Sissela (Zidsselle) söka inkräva för sig och barnen.

Varulagret uppvisade största sortimentet i å ena sidan kryddor, övriga specier och kemikalier, å andra sidan inom gruppen klädes- och galanterivaror. Till de förstnämnda hörde anis, ingefära, kummin, lagerbär, malt, talg, ättika samt oblater (förpackade i kaggar), vidare klippfisk och torsk samt mjöd; av kemikalier och liknande förekommo alun, bly, bresiljeträ (till skrivbläck), krut, lim (hornlim), stärkelse och svavel. Jämför man detta med de nämnda malmögrossisterna Peder Bundesens och Claus kryddkrämares lager, saknar man t. ex. mandel, "suckerkager", pomerans och suckat, lång peppar och stött peppar, muskat, dyvelsträck, humle, sirap och limoner, virak (till rökelse eller luktdosa), ammoniak, grönt vax, gummi, såpa, vinsten och kvicksilver ("queqsölff"). — Dessutom märker man, att Niels inte alls slagit sig på vinimport. Peder Bundesen hade enorma förråd av viner: 58 oxhuvad⁶ "fransvin", 3 åmar spanskvin, förutom brännvin o. s. v. Ännu mera påfallande är emellertid bristen på salt, vilket tydligen inte alls ingick i Niels Perssons lager, under det att Peder Bundesen hade 7 ½ läster spanskt, 12 tunnor lüneburgskt och 22 tunnor skotskt salt i lager.

³ J. Olrik, *Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden*, Kbhvn 1903—04.

⁴ Handskrift i Malmö stadsarkiv. Avskrift benäget utlånad av intendent Gösta Berg, som samtidigt utarbetat en essay om livsmedelshandeln i äldre tider, ingående i *Detaljhandels* bok: *Livsmedel: organisation*, Sthlm 1937.

⁵ Bouppteckningar i Malmö stadsarkiv. Lånade i avskrift som föregående.

⁶ Rymdmått för flytande varor, c:a 80—90 kannor (H. Forssell, *Sveriges inre historia från Gustaf I, II*, Sthlm 1875, s. 17).

Av järn och järnmanufaktur hade han, förutom gjutjärn(?) och smidesjärn (osmundjärn), knivar, filar, plogbillar(?) och vagnsaxeljärn, förmodligen avpassade i lämplig längd. Dessutom hade han givetvis hästskor, i "omgångar", samt hästkosöm. All annan slags spik benämnes också söm: loft-söm, läktesöm, dörrsöm, låssöm. Slutligen var han sorterad i nålar och häktor samt skospännen ("hyssingar"). Man saknar inom denna grupp t. ex. hänglås, munharpor (mungigor), ljussaxar, sylspetsar, sadelknappar, vilka saker förekommo hos malmögrossisterna.

Hans egentliga styrka låg på klädes- och galanterivarornas område. Han förde bommesi, dvelk, engelskt kläde, flamskt, gåsögonvävnad, gellerduk, görrelskt, "golldtfhell" (d. v. s. brokad), grovgrön, makejer, nürnbergskt, ossenbrögge, piuk, sammet, sarduk, saiens-lad och tyg i "sette-verk"; vidare drällsduk, holländskt lärft, hörgarns-dräll, "höstru-lärft" och annat lärft. Galanteri- och modevarorna och liknande bestodo i "dussinband", silkefransar, glasknappar, hårknappar, halspungar, röda huvor, kammar, både "vita" och av ben, knappar, lad, länkabälten, "pyntband"(?) och kårleband, rullband, silkelad, silkesnodder, snörremmar. Denna grupp uthärdar gott jämförelse med malmögrossisternas, låt vara att de senare hade ännu större sortering på de egentliga prydnadsartiklarna, särskilt band och galoner, flamska lister och possementer.

Säd och mjöl ingick tydligen inte i bodens saluhållna förråd. Vad som fanns av biug (korn), bovete, råg och mjöl var uppenbarligen endast avsett för köpmansgårdens eget behov.

Sedan varulagret genomgått, få vi i boskiftet en uppfattning om, hur mycket agedynor, bänkadyner, flamska hyenden, "tepper" och duktyg en burgen köpmansfamilj förfogade över. Intressant är också att se husfaderns krigiska utrustning, i vilken ingingo 2 harnesk, ett slagsvärd och en dolk, vars franska benämning "courtelasse" förvanskats till det nästan obegripliga "kort lattsk".

Enär bouppteckningar med ett ur kulturhistorisk synpunkt så rikhaltigt stoff hittills i ganska ringa omfattning publicerats, följer här nedan hela aktstycket in extenso. Daler skrives i regel Dall eller förkortat D, mark skrives med tecknet *A*, skilling med tecknet *η*. Den besynnerliga skånsk-danska stavningen såväl som kravet på en kommentar till sak-orden ha fått motivera det sist kommande, alfabetiskt uppställda, förklarande registret.

Handskriften

Schiffte epther Niells Perssønn

- Wi Epthersch^{ne} Førgenn Hanssøn och Knud Lundebeke borgemestre Vdj Whæ, pouell Madtsson, Førgen Haagenssøn, peder pouellssøm, Nills Lauertssønn Raadmend, Madtz Knudtssønn Byfougitt, pouell Nilssøn Khemmnner, Hermen Vonn Springe och Fohann Nibur borger therssamestedt Giøre witterligt att Aar*
5. *1604 thend 7 Decembris ware wi offurr Itt rettferdiggt Schiffte Imellom Zidselle S: Nills perssons Mett hindis thillthagnne Laugwerge paa thennd Ehne, Och hindis fire børn Ved Naffm Clauss Nilssønn, Mergrethe, Elline och Anne Nillsdattettere, Medt deris farbrødere och Laug Verge Som war Førgen Klaussønn och Hans Klaussen paa thennd Andenn Side, Om Huis Same*
10. *for^{ne} børn epther deris Fader Arffuelige Kunde tillfalde:*
Da først Bleff S: Nills p: Regenschabsbog Igiennem Siedt och Deraff wddragenn huis Wisse tillstandis gielldder Vdj kunde findis och Schulle Indkrauffuis till dett fellitz Bho, dennom Alle till guode:
- Da først fanttis Wisse tillstaandis gielld Som dog Ingen*
15. *pandt war Satt for 216 ¹/₂ Dr j £ 4 η*
Noch wisse tillstandis gielld Som er Satt Vederheffte
pandt for ij^a xLi xDj £ iij η
Belobber Sig All thennd Wisse gielld iij^a x vj Dj £ iij η
- Noch fanttis Vdj Same regenschabsbog Wuisse gielld*
20. *Lhennertt Willemsøn xij Dall_*
Arffuid i Nøbbølle xx η
Olluff Houffgrd i Borrestad j £
Och ij Lass wed
Aadstrid i SanndAgger v £
25. *Aassum Fenns ij £ iij η*
per Stouffby iij £
per Nilssⁿ i Magleholdt I pund Smør
Michell Holgerssøn i Longsso xj £
Dirick paa WandAass vj Dall_

30. *Simen Schomager* j Dall_
- Mickell Jude i Mallmo* xiiij Dall iiij η for *En tønde tallig och Eopbharitt*
Vdj Same gielld Enn tønde bergerfiscck Schall staa till gaat regenshab
- Fon Smid i Ohretorp* v δ
- Søffren fergemand* x η
35. *Mogens Smid i Nymme* iiij δ
- Frandtz Logner* viij δ
- Førgen Fongebloodt* iiij Dall_
- Hendrik Kock paa Offuishollm* iiij δ
- Lauertz Smid i Herloff* j Schippe Kornn
40. *Rasmus Kriss i Schouffløse* xij η
- Fon gregerssonn ij Købbingemølle* xij η
- Nils Ollsønn i Wemestad* x η
- Belobber Sig thend Wuisse gielld* xxxix D ij δ iiij η
- Som de forminner Icke Alltssammell eller och en ringe ting Deraff attkunde*
 45. *bekomme, Dog schall bornenes Moder Lade Indkrauffue dett Meste Mugligt*
Er och derfor giøre bornene ij Sin tid regenshab
Der Imod befanttis gielld Som de ware gaatt Folck bortt Schyldige och
Schall bethalis wdaff fellitzbho som Er
Mogens Hendrickssønn i Aahuss xviiij D ij δ ringj η
50. *Cordt walckellning ij Mallmo* xviiij D vij η
- Huilcken gielld Bleff affthagenn aff thend forsk^{ne} wisse gielld, Da Bleff be-*
holdinndis Zidsselle och Hindis Børnn tilbeste Som de schall Lade Indkrauffue
och Schiffte dennom Imellom pendinge iiij^e xx x Dj δ vj η
- Thend Wuisse gielld Icke beregnitt*
55. *Noch fanttis der tillstaandis gielld Som Anne Førgenn Morttenssons war*
Schyldige och derfor Haffde Satt Itt Lenkebelte ij
Panndt for ij Dall_
- Pouell Madtzsson Haffde Laditt Sette ij panndt Enn Solff*
skie for vj δ iiij η
60. *Item fanttis Der Allehande slauss gammeltt Söllff som war*
forgylldt och wforgylldt och weigede till Sammell Offuer
Enn hob iiij^e xx Lod
- En Sölffkannde forgijldt Inden Vdj Veig_r* Lxxix Lodt
- Noch En Huid Sölffkannde Veiger* Lv Lodt
65. *It_ En Liden Sölffskaale, En Huid Sölffrømmer thu Lenke-*
belter och Nij Sölffschier Veige_r tillssammell Lxix Lodt
- Noch j Sölffrømmer Var forgijldt Inden Vdj* ix Lodt
- En Liden Munstiens Kiede Veg_r* iiij Lodt
- It forgylldt Belte paa grøndt fløijell* xiiij Lodt

70. *Sameledis fanttis Der Vdj Heele Daller och Danske Marke
Stöcker XLV Dall_ och Smaapendinge 220 Dallr_ fiere
∅ Beregnitt ij Hun^e Dall^r Er till Sammell Vdj rende-
pendinge iij^o xv Daller
Noch fanttis der 4 Huidstöcker, Sösslinger och Huider mett*
75. *En ond Daller beregnitt Alltssammell for viij ∅ j η*
- Siden Bleff Mitt ij thu Schifft Allt Huis Kobber, Messing och Thinn Der
fanttis Vdj Thuende Lige partter, Da tillfaldt alle bornene paa deris Lod Som
Dennom er tillfelltz och wschiffet Imellom och Bleff weigedt mett Kobberwegttenn
xj gryder Store och Smaa Veigede ix pund*
80. *vij kiele store och Smaa och En brendewinspande Veigde
tillssammell x pund
xxj Thinfade Store och Schmaa och thu Saldzerkar weiger
tillssammell v pund iij ∅
x Kannder och Thinnstaabe Smaa och Store ix Thellerckenner*
85. *j Smorfad och Itt Saldtfad weiger tillssammell iij pund
iij Messings Liusstager ij Beckener Och j Bordekrantz
veiger till Sammell xxij Mar_*
- Och Bleff Allt Sammell Veigedt mett Kobberwegten och deris Moder Ann-
hammede der Imod paa Hindis Lod Ligessaa mogitt Och bleeff for^{ne} Kobber*
90. *Messing och Thin Indssatt Huoss deris Moder Bornene till guode att schulle
forwaris*
- Sidenn Bleff Krambodenn Offuerslagenn och Vurderitt persselswiiss och fanttis
derwdj som Eptther föllger :*
- j Stöcke rödt Engelsk Holdt xLij Alle Huer Alle Vurderitt*
95. *for iij ∅ danske er xLij D
j Stöcke gemhen Suortt Engelsk Holdt xvij Alle for xvij D
Noch i Stöcke Suortt Engelsk Holdt x Alle for xv D
j Stöcke gröndt Engelsk Holdt xi x Alle for xi x D
Noch Allehande Stöcker och Stuffuer aff Alleslaugss Farffue*
100. *taxeritt for xvij All klede for xvij D
xj Alle rödt piuck Allen till iij ∅ Er vij D ij ∅
xi x Alle Suortt klede Huer Alle iij ∅ Er xiij D ij ∅
vj Heele Stöcker giörrölst Huerrtt stocke v D er xxvij Dr
Noch fanttis giörrölst Vdj Allehande stöcker och Stumper*
105. *och aff Alleslaugss Farffuer iij Stöcker beregnitt Vdj
Huertt Stöcke 24 Alle och Huertt stocke for v D Er xiij D
Item j Hieldt Stöcke och 14 Alle Ossenbrögge vij D
Noch Allehande Stöcker och Stumper klede Och giörrölst
aff alleslaugss farffuer beregnitt tillssammell for j hieldt*

110. *Stöcke giörrollst fr* v D
j Riiss och xvij bögger papiir riisedt till j D er vij § iij η
Noch j riiss gaatt papiir for vj §
vij Dossin Kaardt Huertt dossin for 28 η Er xj § vj η
xxxiiij Røe threkanner Huertt stöcke 8 η Er xvij §
115. *iiij Dossinn Rho Huffuer Huertt Dossinn for 14 § Er* ... ix D j §
ij Schaalpund Bhomwllld Huertt Schalpund for 22 η Er .. iij § iiiij η
viiij Huide Bienkhaame Huertt Stöck 4 η er ij §
j Hieldt Stöcke gemhen Suortt Bomssiden for iiiij D
xviiij Alle Huidt Sardug Huer Alle ix η Er x § ij η
120. *xj Alle graadt Sardug Huer Alle 8 η Er* vj §
i Stöcke Suortt gemhen groffgrøn for xvj §
j Stöcke gemhen rodt groffgrøn for xvj §
xvij Alle ganssogenn Huer Alle xv η Er xvj § vij η
xij Alle rodt och Suortt gemhenn groffgrønn Huer Alle xv η Er x § xiiij η
125. *vj Alle Suortt Bomssidenn for* vj §
j Stöcke Dwellck for vj §
xvij Alle Huid gellerdugg Allen till 14 η Er xv § vj η
ij Alle j (oR)¹⁾ Suortt floyell Allen ij D er v Dallr
xij Alle Høstru Lerritt Allen j § xij §
130. *Noch xx Alle Lerritt Allen 18 η Er* vj D j §
xiiij Alle Hollandtz Lerridt Allen iij § er viij D j § iiiij η
Noch xij Alle Hollandtz Lerritt Allen ij § Er vj D
xiiij Dossin goldtfhell Dossinedt 12 η Er xj §
vj Dossinn Dossinbaand for vj §
135. *v schaalpund pundtbandt Huertt pund 20 η Er* vj § iiiij η
iiij Breff remmer Huertt breff ij § Er v §
iiiij Schock Snorremmer for iiiij §
j packe braagede Rollbaannd for vj §
iiij Schaalpund Alleslaugss Sillcke och SilckSnorer Huer
140. *schaalpund vj D Er* xv D
ij pund ringer j Pag^e Suortt gemhenn SillckeFrantzser Huertt
pund 12 § Er v D j §
j Hieldt Stöcke røe Silckelad for xj §
iiiij Dossin Alleslaugss farffue Silckelad Huertt Dossinn
145. *12 η Er* iij §
xv Stöcker Sayens Lad Stockedt vj η Er vj § ij η
Allehande slaugss Knyffue for ij Dall
ij schaalpund blaathraad for iij §
Glar knappe for ij §

¹⁾ Oläsligt tecken.

150. *xLij Phiüle Vurderitt for* *v* §
ij^m gule och Forthinnede Hegter for *ij* § *iiij* η
j Laade fuld met Feilestreng for *ij* § *iiij* η
x^m Knappenhaale Huertt 1000 for 12 η er *viiij* §
ix Alle Mackeyer Allen 12 η Er *vij* § *iiij* η
155. *i pund Ladgarnn for* *iiij* §
En packe Suortt rollebaand for *iiij* §
xvii Illerskinnd Stöckedt 8 η Er *ix* §
ij Dossin Hijssing och iiij Stöcker rockeschnorer for *xviiij* η
j Dossin Halsspunge for *x* η
160. *j Dossin Huitt khaame for* *vj* η
iiij Kledekapper for *iiij* §
viiij Docker traad for *j* §
ij Lijss pund Stijffuellsse *ij* *Dall*
ij Otting Allterbröd Huer Otting iiij § Er *v* §
165. *viiij Biller Stöckedt j § er* *j* *D*
ij Dossin tønder tøragels Dossinedt ij § er *iiij* §
ij tønder Sijldtett Ingeuer for *xij* η
xxv schaalpund brissellholldt pundett j § er *xiiij* §
vj Schaalpund Allun pundett 4 η er *ij* §
170. *xLviiij gange Hestscho Huer gange v η Er* *xv* §
xxiiij pund Bossekruud pundett 12 η Er *xviiij* §
xvj pund Schueffuell for *xvj* §
iiij gang Axell Fernn for *xviii* η
*iiij Schock Schnuette bösser Huertt schock j *D* er* *iiij* *D*
175. *v Deger rölask Huertt Dege ij *D* er* *ix* *D*
v^e Legtesom Hunderitt i Er *iiij* § *iiij* η
iiij^e Dørr Some Hunderitt j § Er *xx* η
xxxj gang Hestschosom for *xxxj* η
ij^e x Lappesome for *x* η
180. *Lxxx Lofftesom for* *j* §
xxx Lhaassesom for *xij* η
ij pund Blij pundett 26 η Er *ij* § *vij* η
Noch ij Lod rødt och guldt Finndt Silcke for *ij* § *iiij* η
ij Dossin Bellter for *ij* §
185. *j grødtken Haarknappe for* *j* §
ij Dugge Nhaale for *ij* §
j Stumpe floijell for *j* §
Korllebaand for *j* §
xxviiij All Lerritt Huer Alle 8 η Er *xiiij* §
190. *v Semske Skinnd for* *v* §

iiiij Lisspund Ossemundt Lijsspundett ij ß Er vj ß
 iiij Schaalpund Kommenn for iiij ß
 x pund pebber pundett ij ß Er xv ß
 ij Schaalpund Anniis for ij ß
 195. ij Schaalpund Lauffuerbher for xij η
 j Schaalpund Engueuer for j ß
 xij Schaalpund Horn Ihim Pundett v η Er iiiij ß iiiij η

Item Bleff funden Vdj Boden Som war Solldt guodtz for Thend Nest For-
 gangne Loffuerdaug xx D xij η

200. Belobber Sig allt Ditte forsch^{ne} guodtz Som fanttis ij krambodenn. Medt
 ij beregnidt De 24 De 12 η Som war Soldt guodtz for Thend Nest forgangne
 Loffuerdaug iiiij^e xxvij D j ß
 ringe j η .

205. Huilke forsch^{ne} ware Deris Moder Schall forhandelle Wdj penndinge och giöre
 Sine bornn Regenshab ij Sin Tid Epther Forsch^{ne} wurdering, Som Huer Epther
 Sin Lod och Anpartd kannd tillfalde p|i

210. Sidenn Bleffue alle De Lhinkleder Schifft och Dieldt ij Thuende Lige parter,
 och bornens partt bleff Dennom alle Imellom Schifft Huer Epther Sin Lod och
 Anpartt, och Deris Moder Annhammede Strax Sinn Anpartt, Da forst tillfaldt
 En Huer aff Dennom Som Eptherföllger forst.

Clauss Nilssöns Lod

ij par Lerritz Lagenn
 iiiij par blaargarns Lhagen
 ij horgarns Drelssdugge
 215. ij Blaargarns Dugge
 j Blaargarnss Drelsdug
 ij Nij Lerritz Handkleder mett knijppelling for
 ij Blaargarnns Handkleder |:

Mergrethe Nillsdatters Lod

220. j par Lerritz Lagenn
 ij par blaargarns Lhagenn
 j Horgarns Drellsdugg
 j Lerritz Dug
 j Blaargarns Doppedug
 225. j Lerrits Handkled mett knijppelling for
 j Blaargarnns Handkled |:

Elline Nilsdotters Lod

j par Horgarns Lagen
 ij par Blaargarns Lagen

230. *j sydd Lerritzdug*
j Hørgarns Drelsdug
j blaargarns Doppedug
j Lerritz Handkled mett knyppeling for
i Drellss Handkled

235. *Anne Nilsdotters Lod*

- j par Lerritz Lagenn*
ij par blaargarns Lagen
j Hørgarnss Drelssdug
j Blaargarnsdrelssdug
 240. *j Blaargarns Dug*
j Lerritz Handkled mett knyppelling for
j Blaargarnss Handkled

- I ligemaade Bleffue och Alle Sengekleder, Benckekleder och Andre kleder*
Schiff y thuende partter, och Deris Moder Annhammede Sin partt, Süden bleff
 245. *Thend Andre partt Schifft bornen Imellom Huer Epther sinn Lod och Anpartt.*
Da tillfaldt Dennom Huer paa sin Lod Som Epther föllger

Claus's Nilssöns Lod

- j Blaarandit Sengedyne mett ftt tijdske whor paa*
j Huid DunDijne war Nogitt brugtt
 250. *j blaaranditt Hoffuitt Dijne*
iiij puder mett whor paa och Knijppelling for
j Nij flamske benckedyne mett grøndt wnder Som Hand fick vdi Steder
for en Sengedyne
j Stackidt Drells Benckedijne Som Hand fick Imod Enn Hoffuittidijne
 255. *Noch j Stackede flamske benckedyne*
j Sijdd benckedijne medt drell wnder
j Nijtt flamske Hionde mett rolask wnder
j Suortt Hionde ij Settewerck
j Lidett Sijd Hionde
 260. *j Nydt Sijd Sengkled*
j rodt Drellss Sengkled
j guldt Drellss Sengkled
j Nijdt teppede
j Huid Rhij
265. *Mergrethe Nilsdotters Lod*
j Hallff Sleden blaaranditt Sengedijne
j Nij blaaranditt Dun Dijne

j blaaranditt Hoffuitt Dijne
 ij Puder mett Whor paa
 170. j Lang flamsk Benckedijne mett whor wnder
 j Sijd Agedijne whor, mett rolask wnder
 j guldt Drellss Senng kled.
 j teppede |:

Elline Nilsdotters Lod

175. j Blaaranditt Sengedijne
 j Nij Blaaranditt Dundijne
 j Blaaranditt Hoffuitt Dijne
 ij puder mett Whor paa och Knijppelling for thend Ehne
 j Lang Sijd Benckedijne
 180. j Sijd Hionde
 j Nørenbiergisk Sengkled
 j Suoredt Sengkled
 j gammelltt teppede

Anne Nilsdotters Lod

185. j Nij Blaaranditt Sengedijne
 j Nij Huid Dundijne
 j Blaaranditt Hoffuittidijne
 ij puder mett whor paa och Knijppeling for
 j Lang Drellss Benckedijne
 190. j Nydt flamsk Hionde
 j Lidett Sijd Sengkled mett Brundt giørne
 j Schafftedt Sengkled
 j teppede

195. Huilcke Alle forsk^{ne} Bornens Kleder Deris Moder Vdj Sin forvaring till Sig
 Annhammede och Bleffue Huoss Hinde ij gaarden, och Schall Leffuere Børn-
 nen Huer Sin Anpartt Epther som forsk^{uitt} Stander Naar De Dett behoff
 Haffuer |:

200. Noch fanttis ij forsk^{ne} Bho, Ditte Epthersch^{ne} guodtz Som bleff Vurderitt
 och registeritt och Er børnen och Deris Moder Imellom wschiffit Som Deris
 Moder Dennom Schall Vederlegge mett pendinge Huer Epther Sinn Lod och
 Anpartt Epther som Dett Nu ghaar och giellder Som Er

205. ij Tønder Bergerfisk for xvj Dal_
 j Tønde Thorsk for iij Dall
 Vij tønder Smaadt Salt for xvijj Dall
 Lüj Tønder grofft Saldt huer Tønde 6 Æ Er Lxxxj Dall

	<i>v Tønde Aall Huer Tønde 18 ₤ Er</i>	<i>xx D j ₤</i>
	<i>ij Schippund bergerfisk for</i>	<i>xx Dall</i>
	<i>j tønde och x pund Smør for</i>	<i>xvj D j ₤</i>
	<i>vj Huder for</i>	<i>iiij Dall</i>
310.	<i>xiiij Wlld skinnd for</i>	<i>iiij Dall</i>
	<i>iiij Deger Suortte Ulldskinnd for</i>	<i>xv ₤</i>
	<i>xv Suortte klippede Skinnd for</i>	<i>iiij ₤ iiij η</i>
	<i>v Biedeskinnd for</i>	<i>v ₤</i>
	<i>x giedeskinnd for</i>	<i>viiij ₤</i>
315.	<i>iiij Huide Kallffskind for</i>	<i>ij ₤</i>
	<i>ij Suortte kalffskind for</i>	<i>j ₤</i>
	<i>iiij timmer Egernn Skind for</i>	<i>vj ₤</i>
	<i>j Reffskinnd for</i>	<i>j Dall</i>
	<i>v Øchsenn for</i>	<i>xxxv Dall</i>
320.	<i>ij Kiør for</i>	<i>ix Dall</i>
	<i>xxiiij Støcker fhaar och Lhamb for</i>	<i>jx Dall j ₤</i>
	<i>vj gammell Heste for</i>	<i>xij Dall</i>
	<i>iiij Hopper for</i>	<i>xij Dall</i>
	<i>j Schippund Blij for</i>	<i>iiij Dall</i>
325.	<i>j Schippund Stang Fernn for</i>	<i>viiij Dall</i>
	<i>ij^e iuttenne och j Stang Staal for</i>	<i>xvj Dall</i>
	<i>xij pund thallig for</i>	<i>xj Dall</i>
	<i>iiij Tønder Eddicke for</i>	<i>vij Dall</i>
	<i>ij Tønde Miod for</i>	<i>xij Dall</i>
330.	<i>glarflasker for</i>	<i>j Dall</i>
	<i>ij pund roug Huer schippe 12 η Er</i>	<i>viiij Dall</i>
	<i>ij pund biug Huer schippe 8 η Er</i>	<i>xv ₤</i>
	<i>ij pund Maldt Huer skippe 10 η Er</i>	<i>xi x ₤ iiij η</i>

- Item war Der xvj Støcker Schuin och xiiij grissser, och Seden saa mogitt
335. Som Icke war wdtorken, Som kunde vuer Ongefertlig ix pund roug xix pund biug och iiij pund boghuede. Saa och Huis Miel flesk och all Andenn fetallig Som fanttis ij Same Bhø Derom bleff giortt Saadan forhandelling mett børnenes Laugwergis Santøcke, Att moderen Ditte Allttsammell Schall forwden Schiffte Allene beholde, och Derfor schall Hun och Haffue Loffuitt och tillsagtt,
340. att Klede och opføde disse Smaa Wmøndige Børnn till De komme till Deris Schiellsallder, och Ingen fosterlønn Dennom Siden ij Deris federnne wden Ditte ij Nogenn Maader schall Affregnis.

- Sameledis fanttis Der En Nij Bibell En postilla och Noge Smaa Fhaa Bønnbøgger Som schulle Bliffue Ved gaarden wschifft till videre besched · |:
345. Iligemaade Huis Vaben och werge Der fanttis Som war thu Harniske En

50. kortt Lattsk och Itt Slagschuerd Bleffue ochssaa Ved gaardenn Wschiff till Videre bescheed p|:

Noch Tillfalldt bornen en Nij brögge kiele Veiger ix pund

Mett kobber-wegtenn, och Der Imod fick Deris Moder En bröggekiele Som war Indmuredt Vdj Herden Saa och bröggeridschabitt. Mett khar tønder och
55. alltt Huis dertill Hörer Inttedt wonderthagitt.

Item tillfalldt bornen Deris faders Ifharekleder Alle Sammell, och bleff Samtogtt att Deris Moder der Imod Motte beholde Hindis Egnne Ligessom De forfunden Ehre p|:

Huad Sig gaarden ij Sig Sellff belanger. Saa och Fordenn ij Marckenn och
60. Hauffurn, er Thennom Endnu Bleffuen Wschiff och Icke wurderitt Imellom Till Videre betenckende p|:

Iligemaade Haffuer bornens Moder Kiofft Dett Huss paa Thend Østere Side Nestup till gaarden Som Salige Michell Ollsson tilhørde och schall Hun giffue S: Michell Ollssøns Arffuinge Saa well Som Hans Klausson och Førgen Klausson for
65. deris Anpart for wdenn S: Nils perssøns Egen Annpartt . . . x^e iij Dall j ð v η i Alt: Hvilcke pendinge Schulle Thagis Wdaff Dett fellitz bho, och Same Huss Siden Att Leggis till gaardenn och att komme Dennom alle till gaffnn och beste Huer Epther Sinn Lod och Anpartd p|:

Item Huis Threboschabsware Som kunde findis ij Same bho, Som war Kister skrine, Schijffuer och Thressenge medt Sambt Vogne och Alltt Anditt Schrammellware Bleff dennom Icke Imellom Schiftell_ Beschreffuen, aff Thend for
70. hobning, att Nar bornene Da komme till Deres Schielssallder, och De Saadanne ware behoff Haffue, Att Deris Moder Theno_ Da Noiachtigen Wederlegger medt Saa mogettt och Saa gaatt. Som deno_ nu Huer epther Sin Lod och Anpartt Kunde tillfalde, Och Hermedt Er Allting paa Thenne Tid Till Enn
75. Endelige Ennde Klardt giortt p|:

Register med förklaringar

För att minska det eljest alltför stora behovet av fotnoter och öka översiktligheten över bouppteckningstexten med dess chargerade, delvis obegripliga stavning har jag här nedan till ett "register med förklaringar" sammanfört de kommentarer, jag trots behövligen för en snabb och bekväm tolkning av aktstycket. Registret är på en gång ord-, Orts- och sakregister. Siffrorna hänvisa till den av mig vid originaltextens återgivande insatta radnumreringen.

Sakorden äro förklarade huvudsakligen med tillhjälp dels av J. Olrik, Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden, I—II, Kbhvn 1903—1904, ett i sitt slag synnerligen uttömmande arbete över en med Vä till tid och rum nära överensstämmande miljö och ett genomfört försök att förklara alla förekommande termer, även om detta icke överallt lyckats, dels av H. Forssell, Sveriges inre historia från Gustaf den förste, II, Sthlm 1875, denna mäktiga arkivinventering, som ger ett överflöd av termer; i de flesta fall bliva dock dessa oförklarade. Man kan ofta konstatera skiljaktig uppfattning mellan de båda nämnda forskarna. Vidare har O. Kalkar, Ordbog til det ældre danske Sprog, anlitats, samt K. F. Söderwalls och F. Dahlgrens ordböcker, i någon mån även H. Hildebrand, Sveriges medeltid, J. Murberg, Anmärkningar om kläden och Ylletyg, i Vitterhets Akad:s handlingar III, Sthlm 1793 och J. D. Flintenberg, Anmärkningar om Utländske Specerier nyttjade i Sverige uti 16. Seklet, Vitterhets Akad:s handl. VIII, Sthlm 1808. Mycket goda jämförelsepunkter erbjuda sig också i S. Strömbom, Forskningar på platsen för det forna Nya Lödöse, Göteborg 1923 (s. 266 ff.), och Berta Köhler (Koehler), Das Revalgeschäfft des Lübecker Kaufmanns Laurens Isermann (1532—1535), Opladen, Rheinland, 1936.

Till ypperlig hjälp ha varit en del avskrifter av samtida bouppteckningar ur Malmö stadsarkiv, vänligen utlånade av intendenten Gösta Berg, samt museumsdirektör Otto Andrups och mag. P. Diderichsens välvilliga ansträngningar att förklara ordet tøjragels.

Ortsnamnen äro kollationerade med J. Tunelds utgåva av Prästrelationerna från Skåne och Blekinge 1624, Lund 1934.

Allun, alun 169.

Axell Jern, axeljärn, sannolikt två och två avpassade till vagnsaxlar, 173.

Beckener, bäcken eller fat, 86.

Benckedijne, bänkdyna 252, 254, 255, 256, 270, 279, 289; agedyna 271.

Bergerfisk, klippfisk(?), torkad fisk, 32, 302, 307.

Biedeskinnd, okänt ord, möjligen felskrivning för Giedeskinnd, alltså getskinnd, 313.

Bienkhaame, benkammar 117.

Biller, sannolikt plogbillar (eller bilor?), 165.

Biug, korn (Söderwall) 332.

Blaargarn(s), lärft av lägre kvalitet än hörgarn(s) (Olrik) 215, 216, 218, 221, 224, 226, 228, 237, 239, 240, 242.

Blaargarns doppedug, ... dubbel(?), eller: "doppe eller stifte af purpur paa raadsherrers kiortel" (Kalkar), alltså med noppor(?) i tyget, 224, 232.

Blaa thraad, lintråd(?) 148.

Blij, bly 182, 324.

Bohag av trä, kistor 369, skrin, skivor (bord), sängar 370.

Bomssiden, bombasin, bommesi, tjockt, mönstrat bomullstyg; i Helsingör 1595 "Et Læder Livstykke med Bomsiden Ærmer" (Olrik 98); möjligen ett halvsiden (Forssell, s. 14, upp- för det bland "sidengewandt"); 118, 125. Jfr Groffgrøn!

Bomull 116.

Bordekrantz, bordskrans, krans (ställning) att sätta fat på, här sannolikt av mässing, 86.

Borrestad, by i Ö. Sönnarslövs socken, c:a 15 km. S. om Vä, 22.

Boghuede, bovete 336.

Brisselholdt, bresilienholt, bresiljeträ, "rødt bleck af brisselholdt at berede" (Kalkar), 168.

Brogg kiell, bryggkittel 352, 353.

Braagede, brokiga?

Brännvinspanna 80.

Bäcken, av mässing(?) 86.

Bälten 56, 65.

Bänkdynor 252, 254, 255, 256, 270, 279, 289.

Bänkläden 243.

Böcker, bibel, postilla 343, bönböcker 344.

Deger, "i deger = 10 Stycker Skind og Huder" (Aakjær, "Maal, Vægt og Taxter i Danmark", Nordisk Kultur 1936), 175, 311.

Drelsdug, dräll.

Dossinbaand, band (för snörning?), som avmätta såldes dussinvis(?), 134.

Duktyger, blaargarns doppedug 224, 232; drelsdug 239, 262; hörgarns drelsdug 214, 222, 227, 231, 238.

Dwellck, dvællik, dvælg; grovt, glänsande lärft, svart (Olrik, s. 89), 126.

Dynor, dijne(τ), dynor och kuddar, 248—256, 266—271, 275—279, 285—290.

Dørr søme, søm, spik av viss (sannolikt mellanstor) dimension, dörrspik, 177. Jfr søm.

Eddicke, ättika 328.

Egernn skind, ekorrskinn 317.

Engelsk, engelskt kläde, stor importartikel, förekom t. ex. i Sverige bland de varor, med vilka Gustav Vasa betalade sold (Murberg, s. 82, 86, 87 f.; Forssell), 94—98.

Fat av tenn 82.

Feilestreng, fiolsträngar 152.

Flamsk, flamsk vävnad eller vävnadsteknik, 252, 255, 257, 270, 290.

Fläsk 336.

Fløyell, nutida danska fløjl, sammet (jfr Forssell) 69, 128, 187.

Frans, silke-, 141.

Ganssogenn, tyska Gansaugens, danska Gaaseøje, gåsöga, gåsögon, vävnadsteknik, alster av denna vävnadsteknik (jfr Olrik, s. 120), 123.

Gellerdugg, (från Geldern, nuvarande Gelderland i Holland?), gellerduelk (Forssell, s. 14), tygsort liknande dvelk, alltså sannolikt lärft (hos Forssell, s. 14—15 upptagen bland "sidengewandt"), 127.

Gemhen, gemen, vanlig, enkel (kvalité).

Getskinn 314.

Giörn(e), garn (Olrik), 291.

Giörrölst, Görlisk, sv. Giörrölskt (1500-talet), mycket använd klädessort från Görlitz i Schlesien; i Gustav Vasas klädskammare (Murberg, s. 104) ofta mest i lager; (jfr Olrik s. 165 och Forssell, s. 12), 103, 104, 108, 110.

Gjutjärn(?) 326.

Glarflasker, glasflaskor 330.

Glarknappe, glasknappar 149.

Glas-, se föregående uppslagsord.

Goldtfhell, troligen guldfæt eller guldskind, antages vara en guldinverkad tygsort (Kalkar), alltså här troligen band (dussinvis) av brokad(?) (jfr dock även Gullskinn, en skinnsort, hos Forssell, s. 16 och i importen till Nya Lödöse 1546, Strömbom, s. 278); 133.

Groffgrøn, groffgryn, holl. groffgreyn, ital. grosse grano, franska gros grain, ett grovt, till utseendet "virkat" tyg, ofta troligen halvsiden, står nära bomsiden; synnerligen vanligt (Forssell, Olrik), 121, 122, 124.

Gryta 79.

Grødtken, gross = 12 dussin (Kalkar).

Halspunge, möjligen pungar att hänga om halsen(?) och ej vid bältet ("kvinnopungar"; Forssell, s. 20), 159.

Handkläder, handdukar och näsdukar (Kalkar).

Hegter, häktor 151.

Herløff, Härlöv, by i N. Åsums socken, 3 km. NÖ om Vä, 39.

Hiønde, hyende, kudd (-ar) 257, 258, 259, 280, 290.

Hollandtz Lerrit, lärft av finaste sortens lin (Olrik s. 70 m. fl. ställen); förekom i Helsingör endast i de burgnaste hemmen, 131, 132.

Hopper, troligen unghästar (Kalkar), 323.

Huider, hvid, ty. Witten, danskt mynt, finvikten år 1602 0,07 gr. (Rasmusson, i Nordisk Kultur XXIX, "Mynt", Nominallexikon, s. 204), 74.

4-Huidstøcker; uppgiften om 4-hvidstycken är av ett visst värde för mynthistorien, emedan den i myntordningen av den 25 juni 1602 föreslagna präglingen av denna valör (se J. Wilcke, Christian IV:s Møntpolitik 1588—1625, I, Kbhvn 1919, s. 65) hittills ej kunnat beläggas i form av något bevarat mynt; uppgiften är alltså ägnad att bestyrka, att en dylik utmyntning verkligen kommit till stånd (för utredningen härom tackar jag Museumsinspektör G. Galster och amanuensen N. L. Rasmusson), 74.

Huvor, röda, 115.

Hyssing, hyssing, skospännen(?), skobindning(?); "et par skoe, som war bunden til med hyssing" (Kalkar), 158.

Haarknappe, hårknappar(?) 185.

Häktor, gula och förtenta, 151.

Hästskor, 48 "omgångar", 170.

Hørgarnss Drellsdug, finaste linneduktyget, högre kvalitét i förhållande till blaargarnsduk (Olrik, s. 70), 214, 222, 227, 231, 238.

Høstru Leritt, en ej närmare beskriven lärftskvalitét, använd till lakan 1537 (Kalkar), 129.

Ifharekläder, gångkläder (Kalkar), 356.

Illerskinn 157.

Ingefära, engeuer, ingeuer, 167, 196.

Kammar, av ben 117, vita 160.

Kannor, tennkannor 84, röda träkannor 114.

Kappa, av kläde, 161.

Kiele, kittel, kittlar, 80, bryggkittel 352, 353

Klede, kläde, klädsel(?), 102.

Klippfisk 32, 302, 307.

Knappar, glasknappar 149, hårknappar 185.

Knijffue, knivar 147.

Knijppelling, knyppling 217, 225, 233, 241, 251, 278, 288.

Kommenn, kummin 192.

Korllebaand, sv. korelleband eller kårleband, (hals-)band eller prydnadskedja, egentligen av koraller, i de flesta fall dock sannolikt av bärnsten (en uppfattning som jag erhållit muntlig bekräftelse på av framlidne överintendenten John Böttiger), 188.

Korn, biug 332.

Kort 113.

Krut 171.

Kaardt, kort (eftersom de förekomma dussinvis äro de ej spelkort); var en stor införselvara (Forssell, s. 22), 113.

Købbingemølle, Köpingemølla i Gärds Köpinge socken 7 km. SO om Vä, 41.

Lad, till prydnad brukat band, galon eller bräm (åtminstone ännu något efter 1500-talets mitt även den kvinnliga huvudbonad, tätt omslutande huvudet, bestående av ett underlag av tyg med påsydda silverpaljetter, pärlor och färgade stenar, som återfinnes på de flesta av tidens kvinnoportrtätt), 143, 144, 146.

Ladgarn 155.

Lappesøm, småspik, nub(?) , 179.

Lattsk, "kort lattsk", franska "courtelasse", dolk (benäget meddelande av amanuensen friherre G. Fleetwood), 350.

Lauffuerbher, lagerbär, 195.

Legtesøm, grövre spik, för byggnadssnickeri; "nogen latte sem som mand slaar latter paa hwese meth" (1557; Kalkar), 176.

Lenckebelte, antingen ett bälte av metall-länkar eller ett bälte av den då vanligaste sorten med bucklor ("spänger") påsydda ett sammets- eller enklare underlag; 56, 65.

Lerrit, lärft, 130, 230, 233, 236, 241.

Lhaassesøm, trol. spik (eller nit) av särskilt god kvalitet (de äro dyra!), av storlek att passa för fästade av lås(?); 181. Jfr søm.

Lim, hornlim 197.

Ljusstakar, av mässing, 86.

Lofftesøm, troligen spik av större dimension, lämpliga för byggnadssnickeri; 180. Jfr søm.

Lagen(n), lhagen, lakan 212, 213, 220, 221, 228, 229, 236, 237.

Lyngsjö (se nedan Løngssø) 28.

Lärft 130, 230, 233, 236, 241; blaargarnslärft 215, 216, 218, 221, 224, 226, 229, 237, 239, 240, 242, den enklare, i Vä sannolikt mest förekommande kvaliteten (Olrik, s. 70), jämfört med hørgarns-lärft, som nämnes mindre.

Løngssø, Lyngsjö, socken och byar 6—8 km. S om Vä, 28.

Mackeyer, makei, ylletyg, "en gammal vendt Kaabe, med rødt Makei til Forslag (haksmäck?)" i Helsingör 1592 (Olrik, s. 90), 154.

Magleholdt, Maglehult, by i Djurröds och Nävlinge socknar 12 km. NV om Vä, 27.

Malmö 31, 50.

Malt 333.

Mjöd 329.

Mjöl 336.

Munstiens Kiede, sannolikt kedja av månstenar, 68.

Norra Åsum 25.

Nymme, Nymö, sannolikt avses kyrkbyn 15 km. ÖNÖ om Vä, vid Trolle-Ljungby, 35.

Nålar, knappnålar 153.

Nøbbølle, Nøbbeløv, by i Vä socken 5 km. SV om kyrkbyn, 21.
Nørenbieregisk, nürnbergskt kläde (Olrik, s. 70 och 78), 281.

Oblater, förpackade i kaggar, 164.

Offuisholm, Ovesholm, säteri i Träne socken 5,5 km. V om Vä, 38.

Ohretorp, Oretorp, gård i Everöds och Ö. Sönnarslövs socknar 11 km. SV om Vä, 33.

Ond daler, obekant uttryck, möjligen detsamma som "slet daler", förvrängning av tyska Zählthaler (daler i mynt), tydningen föreslagen av Museumsdirektör G. Galster; 75.

Ossemundt, osmundjärn, smidbart järn, av myrmalm; namn även på den vid processen framkomna klumpen av järn: "een hesthsko, och then skall han gore aff tree osmunder", 1491 (Kalkar), 191.

Ossenbrygge, lärft från Osnabrück (Malmö krämarskrå 1547, Malmö stadsarkiv), "ostenbryggerskt" (Forssell 13), 107.

Ovesholm 38.

Papper, i ris och böcker, III, 112.

Phiile, filar(?), 150.

Piuck, ett slags ylletyg eller kläde, olika kvalitéer: "chorpiuk och gement piuk" (Dahlgren), 101.

Plogbillar(?) 165.

Pundtbandt, möjligen "pyntband"(?), 135.

Remmare (av silver) 65, 67.

Rhij, rya 264.

Ringar 141.

Rollbaand, band på rullar(?), 138, 156.

Råg 331, 335.

Rølask, rödlask eller rödläsk (Forssell, s. 16), en hud- eller skinnkvalité (ej det hos Olrik, s. 73 förekommande "rødt Lask, kläde från Leyden i Holland", när det mätes i det typiska skinnmättet "deger"), här använt till undersidans beklädnad på ett flamskt hyende och en agedyna, 175, 257, 271.

Saldtzerkar, antingen saltkar eller också såsskål eller annat matfat, av tenn(?), danska "salsar" eller "saltsirken", franska "saulcière" (Olrik, s. 53 ff. m. fl. ställen), 82.

Saltfat av tenn 85.

Sammet, fløyell 69, 128, 187.

SanndAgger, Sandåkra, troligen by (numera med järnvägsstation vid södra stambanan) i N. Melby socken c:a 22 km. VNV om Vä, 24.

Sardug, ibland Saardug, sv. sarduk, sedan ett par hundra år mycket vanlig tygkvalité av hälften ylle, hälften linne (Murberg, s. 111 f., Olrik, s. 176) "sardukströja" (Svenska medeltidsregister 1434—1441, utgivna av S. Tunberg, Sthlm 1937, s. 23), 119, 120.

Sayens lad, prydnadsband vävt av saien, ett fint ylletyg, t. ex. i Helsingör 1590 "en Saiens Underkjortel med Sidendorts Liv" (Olrik, s. 89), 146. (Jfr Hildebrand, Sveriges medeltid I, s. 711)

Schielssallder, danska Skælsalder, mogen ålder (Kalkar).

Schijffuer, bordskivor, bord 370.

Schnuette bøsser, nav, hjulbössor(?), 174.

Schouffløsse, Skoglösa, by i Önnestads socken c:a 12 km. NV om Vä, 40.

Schrammellware, tydliggen kollektivbeteckning för hjulförsedda redskap, hjuldon 370.

Schueffuell, svavel 172.

Semsk skinnd, sämskskinn 190.

Setterwerck, Sætteværk; ordet har kanske använts både för pressat tyg, tyg med tryckt mönster (se Agnes Branting, Textil skrud i svenska kyrkor, Uppsala 1920, s. 206) och

- för applikation(?); borddukar i setteverk förekommo (Olrik, s. 76); (under medeltiden förekom "sæter", vilket betecknade en fin linnevävnad av olika färg; Hildebrand, Sveriges medeltid I, s. 701); 258.
- Silckelad 143, 144. Se lad.
- Silcksnorer, silkesnodder, -snören, 139.
- Silver-, se sølf.
- Skoglösa 40.
- Smörfat av tenn 85.
- Snørremmer, snørremmar, i Helsingör 1606 "33 Dussin lange brune Snøreremme" (Olrik, s. 131), 137.
- Spik, se söm.
- Stackidt, kort (ej lång[t]).
- Stijffuellsse, stärkelse 163.
- Stoby 26.
- Stop av tenn 84.
- Stouffby, Stoby, kyrkby 5 km. NÖ om Hässleholm, 26.
- Svavel 172.
- Svin och grisar 334.
- Sässkålar (mattfat) av tenn (saldtzerkar), 82.
- Sølfkande 63, 64.
- Sølffrømmer, silverbägare i form av remmare, vilken term egentligen blott tillhör glasföremålens kategori (Olrik, s. 60 f.), 65, 67.
- Sølffskie, silversked 58.
- Sølffskaale, silverskål 65.
- Söm, gemensam beteckning för både spik och söm, större dimensioner äro uppenbarligen läktesöm 176 och loftsöm 180, mindre dimensioner dörrsöm 177 och låssöm 181, troligen även lappesöm (nubb?) 179; hästkosöm 178.
- Søssling, ty. "sechsling", danskt och norskt mynt, $\frac{1}{2}$ skilling = 6 penningar (Rasmusson i Nordisk Kultur XXIX, "Mynt", Nominalexikon), 74.
- Talg 31, 327.
- Tallrikar av tenn 84.
- Teener, tenar.
- Teppede, matta, bonad, 263, 273, 283, 293.
- Thallig, talg 31, 327.
- Thellerckenne, tallrikar 84.
- Threboschabsware, tydligen kollektiv benämning på bohag av trä; 369.
- Torsk 303.
- Threkannder, träkannor, röda, (enligt tidens sed; jfr t. ex. importen av röda kannor till Nya Lödöse på 1570-talet, Strömbom, s. 276); 114.
- Tydsk (tjidsk) whor, tydligen sängklädesvar av (obekant) tyskt ursprung, 248.
- Tøragels, antingen 1) teriak, som tydes dels som ett fordom allmänt farmaceutiskt preparat bl. a. använt som motgift mot ormbett m. m., dels som treakelse, twakells, Teragelse-Lakrids, lakrits (Strömbom, s. 270, Kalkar, IV, s. 331, Andrup-Diederichsen brevsvaer, enligt Rietz, Dialeklexikon, är tøragels skånsk dialektform för teragels); eller 2) sammansättning av tør och rakel, möjligen förkortning av rakelvisch, torkad helleflundra (Andrup-Diederichsen brevsvaer), 166.
- Vagnsaxlar, "Axell Jernn" 173.
- Vagnpark, vagnar och all annan "Schrammellware" (hjuldon?), 370.
- WandAass, Wanås, säteri i Knislinge sacken 22 km. N om Vä, 29.
- Vapen och rustning, harnesk 345, kort "lattske" ("courtelasse", dolk) 350, slagsvärd 350.

Wemestad, Venestad, by i Träne socken 8,5 km. V om Vä, 42.

Wildskinnd, antingen fårskinn med oklippt ull eller möjligen felskrivning för ulvskinn, 310, 311.

Aahuss, Åhus 49.

Aassum, Norra Åsum, kyrkby 4 km. Ö om Vä, 25.

Ättika 328.

Hammarskiftet i Finland i belysning av historiska aktstycken

Av K. R. Melander

Hammerskiftet omnämnes i Södermannalagen, Upplandslagen, den yngre Västmannalagen samt Magnus Erikssons och Kristoffers landslagar. I Södermannalagens byggningsbalks elvte kapitelns första paragraf säges: "Delae twe vm tompter hawi þen wizerþ solskipt will hawa, wari all hamarskift af lagd oc hawi engin wizerþ". I Upplandslagen och den yngre Västmannalagen har början av byggningsbalkens första kapitel samma lydelse som längre fram motsvarande kapitelns början i Magnus Erikssons landslag: "Uilia bönder by af nyo byggia aellae ligger han i hambre ok forne skipt, þa skal hvar sino traefo saa, ok siþan gange nyt skipte a". I Kristoffers landslags byggningsbalks första kapitel heter det nästan likalydande: "Ujlia bönder by aff nyo byggia eller ligger han j forne skipt oc hambre, tha scal hvar sino træde saa, och sidhan gange ny skipt aa". Orden "eller ligger han i forne skipt oc hambre" ha synbarligen intagits i de fyra sistnämnda lagarna för att framhålla möjligheten av en ny delning, även om jorden vore delad enligt ett äldre skifte.

Några forskare ha uttalat den åsikten, att med "forne skipt oc hambre" skulle avses tvenne olika slag av skiften. Dock har redan L. B. Falkman framhållit, att i den handskrift av Kristoffers landslag, som Schlyter begagnat, för sin upplaga av landslagarna det ifrågavarande stället lyder: "Ujlia bönder by aff nyo byggia, eller ligger han j forne skipt oc hambre" men att i åtskilliga andra handskrifter i stället för "forne skipt oc hambre" står "forne skiff-to heller hambre". I en not till detta ställe i byggningsbalkens första kapitel anmärker också Schlyter, att i andra handskrifter av denna lag står i stället för "oc" ordet "heller".¹

Med anledning av den av Falkman gjorda anmärkningen har jag genomgått en del av de handskrifter av Kristoffers landslag, som bevaras i Kungl. Biblioteket i Stockholm, och genom bemedling av förste bibliotekarien Axel Nelson

¹ Falkman, Om mått och vikt i Sverige, Sthlm 1884, I, s. 209; C. J. Schlyter, Samling av Sveriges gamla lagar, XII (Konung Kristoffers landslag), s. 134, anm. 5.

har jag fått utdrag av det nu ifrågavarande stället i Kristoffers landslag ur de Uppsala universitetsbibliotek tillhöriga medeltida handskrifterna av nämnda lag. En av dessa sistnämnda handskrifter är defekt och saknar det ifrågavarande kapitlet. I en annan står orden "eller liggher han i nyo skipt", varigenom tillägget om "forne skipt oc hambre" blivit bortlämnat. Av de tre övriga har den ena "forn skifftha eller hambre", den andra "fforno skifftho heller hambre" och endast den tredje "forne skiffth oc hambre".²

Av Kungl. Bibliotekets handskrifter synas åtminstone tvenne, Codices Holm. B 23 a och B 25, verkliga vara medeltida. Den förra har lagmannen i Uppland Bengt Jönsson Oxenstiernas till Salstad vapen utfört i guld och färger. Herr Bengt innehade lagmanstjänsten vid tiden för tillkomsten av Kristoffers landslag, och en yngre anteckning i handskriften, att den blivit utförd omedelbart efter lagens antagande och stadfästelse den 2 maj 1442, förefaller vara tillförlitlig. Att även handskriften B 25 är mycket gammal, ses därav, att den är skriven eller rättare sagt textad på pergament.

I Codex B 23 a lyder början av byggningsbalkens första kapitel: "Wilia bønder by aff nyo byggia eller ligger han j forne skipt och hambre" etc. I Codex B 25 har detta ställe följande lydelse: "Wilia böndhr bija af nya byggia ellr ligger han i fornv skipte eller hambre" etc. Av de sju övriga av mig anlitade handskrifterna i Kungl. Biblioteket ha tre "forne (forna) skipt och (ock) hambre", de fyra övriga "forno (forne) skipt eller hambre".

I de flesta av mig kända handskrifter står sålunda "forne skipt eller hambre". Men detta har ej någon avgörande betydelse. Huvudsaken är, att den av Schlyter antagna texten ej är så allmän i handskrifterna, att man ofrånkligen tvingas att anse den vara den absolut rätta. Och såsom ovan nämnts påpekar Schlyter själv att i andra handskrifter står "heller" i stället för "oc". Även på andra ställen i sin upplaga av Kristoffers landslag har Schlyter bland handskrifter, av vilka några ha "och" och andra "eller", valt ett manuskript, där "och" ingår, men tillika anmärkt, att i andra handskrifter i dess ställe står "eller". Sålunda har Schlyter i sina additamenta till Kristoffers landslag i fråga om ett stadgande, som i finska domböcker stundom citeras såsom "Magnus Ladulås' constitutio", valt en handskrift, i vilken står: "svara sedan hvarken till lag och rätt", och härtill fogat anmärkningen, att i andra handskrifter texten lyder: "svara sedan hvarken till lag eller rätt".³ Av dessa citat framgår sålunda, att orden "och" och "eller" i äldre tider betraktats såsom synonyma i vissa lagtextsammanhang.⁴

² Codices Ups. B 5, B 13, B 42, B 52 och B 67.

³ Sveriges gamla lagar, XII, s. 403.

⁴ Ännu från en betydligt senare tid, nämligen år 1635, kan jag anföra ett exempel på detta förhållande. I den handskrift av Åbo hovrätts nämnda år utfärdade instruktion för lagläsaren i Övre Satakunta och Vehmaa härad, som ingår i "Åke Rålamb's bok" i svenska

Av utrymmesskäl är jag ej i tillfälle att beröra de forskares åsikter, som anse, att forne skift och hambre varit tvenne olika slag av jorddelning. Jag övergår därför till det hammaraskiftet belysande material jag insamlat från olika källor.

Ingen bland de hammaraskiftet berörande handlingar, som jag påträffat, talar om gårdarnas tomter. Men då i dem förekomma korta och ofullständiga uppgifter om hammaraskiftet, kan man ju antaga, att denna fråga av tillfälliga orsaker icke blivit berörd i dem. Men på orter, där jorden ännu under början av 1600-talet var samfällid, träffar man exempel på att gårdstomterna ej voro enskild egendom. Ett sådant kan anföras från det forna Kexholms län ur ett tingsprotokoll för år 1626. Däri talas om en person i Joukioinen pogost eller socken, som sålt åt en annan sina hus och all "åverkan" han hade upprättat för hemmanet, som han besuttit. Av detta utdrag framgår sålunda, att han ej ägde egen tomtplats, ty då hade han ej behövt sälja blott byggnaderna. Med "åverkan" torde avses sveder, som han synbarligen huggit på den gemensamma bymarken. I Kexholms läns domböcker från början av svenska tiden gå icke hemmanens verkliga åkrar under namn av åverkan utan kallas liksom annorstädes åkrar. År 1500 synas åkrar ha funnits jämte sveder i Kexholms södra läns tre pogoster (socknar) Sakkula, Rautu och Kexholm eller Räisälä, vilka ligga lika sydligt som de angränsande socknarna i dåvarande Viborgs län. I det norra länet, som gränsade till Savolax, härskade däremot svedjeb bruket. När man genomgår domböckerna för detta län från början av den svenska tiden, i synnerhet från 1620-talet, ser man mycket sällan åkrar omnämnda. Så talas i ett Tohmajärvi och Ilomants pogosters tingsprotokoll av år 1625 om en persons åker och i ett Joutkioinen pogosts tingsprotokoll av år 1627 om ett åkerstycke, som till sin areal var 0,5 tunnland.⁵ Äx exemplet från Joukioinen pogost av 1626 liksom av de i Kexholms läns domstolsprotokoll jämt och ständigt omnämnda svederna i allmänningar torde kunna slutas,

riksarkivet, säges bl. a.: "der een (nämligen tjuv) som stuhlit till 5 d:r blewe allenast hängder och kåkstruken". Men i Helsingfors' universitets biblioteks handskrift av samma instruktion lyder senare hälften av citatet: "blefwe allenast hängder eller kåkstrykter". Av detta exempel framgår sålunda obestriddigt, att ordet "och" i den tidigare handskriften har blivit använt i stället för "eller" och i samma betydelse som det. Om ordet "och" i den förra handskriften skulle ha sin vanliga betydelse, skulle i instruktionen ingått den onaturliga bestämningen, att en redan avlivad brottsling ännu skulle undergå ett spöstraff. Granfelt, Lagläsare instruktion, i Tidskrift utgiven av juridiska föreningen i Finland 1924, s. 275 samt samme förf., Lagläsare instruktioner, i samma tidskrift 1929, s. 102.

⁵ Nöteborgs och Kexholms läns dombok 1623—1640 fol. 93, Kurkijoki, Jokioinen och Uukuniemi pogosters ting den 12 och 13 november 1626; samma dombok fol. 45 Tohmajärvi o. Ilomants pogosters ting den 8 augusti 1625; Handlingar till belysande af Finlands kamerala förhållanden på 1500-talet, Joensuu 1906. Ronimus, Nowgorodin vatjalaisen viidenneksen henki — ja verokirja v. 1500 samt Joukioinen pogosts ting den 10 februari 1627.

att ännu vid denna tid funnos, i synnerhet i det norra länet, hemman, som ej ägde åkrar utan i den gemensamma byamarken huggna sveder. Dock stod Kexholms län, som år 1617 genom Stolbova-freden förenades med Sverige, under det ryska väldets tid ej efter grannlandskapet, det sedan gammalt till Sverige hörande Savolax. I detta landskaps räkenskap av år 1543 säges om dess jordbruk: "Och effth[e]r thett att wdij försch^{ne} Nyslottz Länn är inghe årlige eller stadiga sedes åkrar som wdij Tauestlandh eller annorstedes wdij Finlandh wtann moste bruka skogen ock hugga swidelandh them the nytia kunne till thet högsta påå 6 eller 8 åår til giörand. Sedha[n] moste the åth[e]r besee sigh åm andre åkrer och sedes landh." I Savolax var sålunda ännu under 1540-talet jordbruket ett formligt svedjebruk.⁶

Då så sent som i början av 1600-talet hemman i byar med samfälld jord kunde sakna tomtplats, är det ganska troligt, att efter övergången från gemensamt brukad jord till hammarskifte byborna åtminstone i början ej ägde egna tomtplatser. Och när tomtplatserna blevo enskild egendom, är det föga troligt, att de voro till sin storlek bestämda och utgjorde måttstock för hemmanens andel i byns jord.

Även ur handlingar rörande solskiftet kan man emellertid få material till denna frågas lösning. Handlingar, som lämna upplysningar i detta avseende, äro instruktionerna om jordrevningar, beskrivningar i domböckerna över verkställda jordrevningar, lantmäterikartor m. m. Av dessa källor ser man, att även i de av svenskspråkig befolkning bebodda delarna av Finland — såsom kuststräckorna av Nyland och Österbotten — tomtorna icke på långt när alltid voro till sitt omfång bestämda och försedda med gränslinjer. I Österbottens jordrevningsregister för år 1608 har jag påträffat blott en socken, nämligen Pedersöre, där gårdtomternas storlek är angiven. I den nyländska jordrevningsförteckningen för år 1556, som omfattar de tre svenskspråkiga socknarna Espo, Helsinge och Sibbo, liksom i Borgå läns jordrevningsförteckning av år 1607 finnas ej några uppgifter om tomtornas storlek. Även i Kymmenegårds läns jordrevningsförteckning av år 1626 saknas uppgifter rörande tomtornas storlek, oaktat en del av detta län var svenskspråkigt.⁷

Då man i domböckerna träffar på uppgifter om utförda jorddelningar under 1600-talet, saknas i dem rätt ofta meddelanden om tomtens storlek. Mycket vanligare är, att såsom måttstock för gårdens andel i byns jord nämnes dess del av det s. k. bymålet. Därmed avses vanligen det antal stänger, till vilket byns jord i och för beskattningen var värderad.

Till och med i Sverige var tomtens ej alltid måttstock för de olika hem-

⁶ Vol. 6134, fol. 1 v.

⁷ Vol. 4861 d (år 1608), 3044 (år 1556), 3534 a (år 1607) och 3634 a (år 1626).

manens andelar i byns jord. Vid den av Karl XI tillsatta lagkommissionens sammanträden den 17 februari 1691 och 27 april 1693 framhölls, att gårdstomternas storlek ej stode i rätt proportion till ägornas omfång. En medlem framhöll, att tomtrår knappt funnos i var tionde by. Därför antog han, att tomtrår antingen ej funnits eller att de varit alltför gamla, så att de försvunnit. En annan medlem påpekade samma brist på reglerade tomter och tillade, att i hela Västmanland, Norrland och Götaland saknades tomtrår. Han ansåg därför, att ägorna böra rättas efter utlagorna. Om tvist rörande tomt uppstode, skulle tomten rättas efter ägorna och dessa efter utlagorna.⁸ Även i Norge synes utlagornas storlek ha varit måttstock för ägornas storlek. Olafsen anför i sin publikation "Jordfællesskab og Sameio" om landslagens bestämmelser om jordskifte: "Det siges, hvorledes Teigene skal være, og endelig nævnes Landskylden som Maalestok".⁹

Nu anförda fakta göra det troligt, att i det outvecklade hammarskiftet tomtrår ej existerade och att tomten, sedan den möjligen övergått till enskild egendom, ej var någon måttstock på hemmanets andel i byns jord.¹⁰

Övergå vi nu till olika källors uppgifter om hemman, vilkas ägor lågo i hammarskifte, påträffar man från medeltiden högst ofullständiga uppgifter om dem. De flesta i äldre handlingar omnämnda jordlägenheter, på vilka hammarskifte existerade under denna tid, tillhörde kyrkan och adeln, och dessa stånd sökte såvitt möjligt få sin jord skild från den övriga byjorden. Och i några fall förefaller det även, som om i medeltida handlingar omnämnda hammarskiften fortfarande burit detta namn, oaktat de redan övergått att bliva ägarnas bestående egendom. I en lagmannen Klas Flemings vittnesskrift av år 1410 talas om ägolotter tillhöriga vårfrualtaret i Åbo domkyrka och några privatpersoner i Vermesmäki (numera Virusmäki) by av S:t Marie socken. Den passus, vari hammarskifte omnämnes, lyder: "I then andra [åkern], som the moth Kadrial [nuvarande Kaerla] haffua, sagde the sig jngin traetha haffua, vtan wore bekendh, at Woreffrv haffuer ther vij [7] teegha, huar thera vtoff ottho alna, ffor vtan Hammar skipthe, och en deel j eth qwerne rwm." Då enligt denna tids tvåskiftesbruk byar och gårdar hade två bröstmarksåkrar, kunde de två i aktstycket nämnda åkrarna ha hört till bröstmarken. I ett Hartvik Japsons dombrev av år 1485 talas om den senare av Ivar Fleming ägda Palila (Paalila) gård i Uusikirkko (Nykyrka) socken på Arffwasalo (Arvasalo), som tidigare varit en ö. Om dess jord säges i dombrevet: "Ligger for toloff stenger frelsse iord i närra gerdit och Hammar skiffte thz södhra gerdit — — —. Är palila samfält wty all äghor medh Vallast vndan

⁸ K. J. W. Sjögren, Förarbetena till 1734 års lag, I, Upps. 1900, s. 346 och 424.

⁹ O. Olavsen, Jordfaellesskab og sameie, s. 32.

¹⁰ K. R. Melander, Über die Hamarteilung in Finland im 17. Jahrhundert, i Annales Academiae scientiarum Fennicae. Ser. B Tom. I, n. 4, Helsingfors 1909, s. 29.

skilt åker och äng, som Hartvik iapsons laghmans Dombreff inneholler Anno 1465.¹¹ Som synes tillhörde det förra hammarskiftet kyrkan och det senare en adelsman, vilka möjligen fått sin jord, som tidigare varit i hammarskifte, till enskild egendom.

I Ivar Flemings jordebok, vari även den näst föregående uppgiften om hammarskifte ingår, finnes följande anteckning om ett hammarskifte, som torde härröra från en senare tid, troligen från förra hälften av 1500-talet. Det hörde till Kodiela (Kotiala) frälseägor i Uusikirkko socken. Om det uppges nämligen, att där jämte stångfallsåkrarna fanns en hammarskiftesåker: "Karittw [Karittu] åker moth Hallo ligger i Hammarskiffte thzta Frelse, try åker stycken, till tw spanna land sädes land." Vid uppräknandet av ängarna säges: "Ylesta lwcta [= Luhta], kyrkio åkers eng, två teghar och tw hamar skiffte wexa till siw lass".¹² Redan av uppgiften, att åkerstyckena i Karittu åker voro tre och omfattade två spannländ, kan man sluta, att de varit bestående enskild egendom. Ty om åkern varit samfällad och byten underkastad jord såsom av senare tiders uppgifter om hammarskifte tyckes framgå, hade det väl varit svårt att vid jordbyte alltid få på Ivar Flemings andel tre åkerstycken om två spannländ. Om en växling av jordlotter förekom, hade det varit naturligare, att blott uppge huru stor bråkdel av åkern som ungefärligen tillhörde Fleming. Även något för bestämd förefaller uppgiften om att från Kyrkoåkersängen bärgades av två tegar jämte två hammarskiften sju lass hö, d. v. s. i medeltal, såsom de dåtida uppgifterna om höbärgningen böra fattas. Ty om byte av ängslotter förekom, var det ju svårt att jämte de två bestående ängstegarna vid ombyten finna två hammarstycken, som jämte ängstegarna lämnade en medelavkastning av sju lass hö. Sålunda är det väl troligt, att även dessa två hammarskiften i äng voro bestående enskild egendom.

Av dessa två hamarskiften torde åtminstone Paalila gårds ha hört till själva bröstjorden, ty det låg i gårdens södra gärde. Jämte detta gärde nämnes i aktstycket samma gårds norra gärde. Denna tid, då tvåskiftesbruket var gällande, bestod bröståkern vanligen av tvenne åkerfält, som fingo namn efter de väderstreck, åt vilka de lågo.

Först under nyare tiden äro meddelandena om hammarskiftade ägor i en del fall så pass fullständiga, att man vågar draga några slutsatser. Av de något mer än 20 meddelanden, som jag i domböckerna påträffat rörande hammarskiften, vill jag här nämna följande.

Den vanliga benämningen på hemmansägarna i en by, där hammarskifte ännu existerade, är "skiftesbröder". Härmed avses delägare i gemensam egendom, vilka ofta turvis nyttjade den samfällda tillhörigheten. I någon annan

¹¹ Åbo domkyrkas svartbok, s. 241; Ivar Flemings jordebok 1413—1585 (kopia i finska statsarkivet) fol. VII och XI.

¹² Ivar Flemings jordebok 1413—1585 fol. XI.

bemärkelse än den nu nämnda har jag ej sett detta ord använt. I Loimaa sockens tingsprotokoll för år 1622 säges, att två män utsågos att genom stångfällning (eller mätande med stång) dela ett hammarskifte i åker och ängar i Tammiois (numera Tammiainen) by, mellan Olov Henriksson och hans skiftesbröder. Vi finna sålunda, att hammarskiftet kunde gälla såväl åker- som ängsjord. Stångfällningen åter avsåg solskifte. Detta skulle sålunda träda i stället för det tidigare hammarskiftet.¹³

På Lempäälä sockens ting stadfästes 1659 en överenskommelse mellan tvenne Alkkulaby-bor i denna socken rörande ett hammarskifte i åker. I domen säges därom följande: "— — — desslijkest hafwa dhe och alle deras åker Tegar och Hammarlandh uthj bägge åkrerne medh hwar andre frijwilligen bydh, således, at Bertill schall här effter oförändrat bruka det Jacob innehafft hafwer, och Jacob der emot Bertils, doch schall hwardera det han sådt hafwer, tillkommande åhr bärga och vppskära, Begiärandes denna deres förlijkning och byte medh laga doom effterkommandom till rättelse Confirmeras måtte." Såsom av citatet framgår, gällde hammarskiftet blott åker, och nyttjanderätten till åkertegarna och hammarlanden, vilka kanske voro synonyma begrepp, blev av rätten stadfäst och sålunda bestående. Detta framgår både av orden "oförändrat bruka" och av stadfästelsen av bytet, som säges skett efterkommande till rättelse. Orden "oförändrat bruka" tyda på att besittningsrätten tidigare växlat, så att vardera parten turvis varit i tillfälle att bruka olika delar av åkerjorden, men att efter rättens utslag detta bytande skulle upphöra. Då i protokollet står att de båda bönderna bytt "alla deras åker Tegar och Hammarlandh uthj bägge åkrerne", förefaller det, som om hammarskiftet i detta fall skulle hava gällt odlingarna i själva bröstmarken, ty såsom tidigare nämndes, följde av det då härskande tvåskiftesbruket, att i bröstmarken funnos tvenne åkrar. Då i samma protokoll litet tidigare talas om överenskommelser, som de tvenne jordägarna gjort rörande två stycken av en "umpiaita", vilka voro nyodlingar i skogsmarken, är även detta ett bevis på att de tvenne åkrarna torde ha legat i bröstmarken.¹⁴

Vid Karkku och Mouhijärvi socknars ting i Satakunta år 1665 anhöll en bonde från Ryömälä by i Mouhijärvi socken om stadfästelse av ett tomt-, åker- och hammarlandsskifte, som några därtill av häradsrätten utsedda män föregående sommar verkställt i byn. Denna bys hemmansägare voro tre. Av dem ägde en hälften av byns jord, de två övriga var sin fjärdedel. I protokollet säges rörande denna delning, att de s. k. långtegarna, som troligen voro solskiftestegar, hade lämnats oskiftade, då grannarna sade sig vara nöjda med dem. I detta slag av skifte voro nämligen tegarna i regel långa och smala.

¹³ Nedre Satakunta dombok 1620—1624 fol. 157; Loimaa sockens ting den 5 augusti 1622.

¹⁴ Övre Satakunta dombok 1658—1667. Lempäälä sockens ting den 10 och 11 oktober 1659.

Sålunda kom delningen antagligen egentligen att gälla tomterna och hammarlanden.¹⁵ I detta protokoll förekomma två punkter, som hänryda på att hammarlanden voro gemensam jord. Det säges nämligen ej, vem de tidigare tillhört. Men det nämnes ett jordstycke, som en bybo innehåft "öfwer sin skatt" eller öfver vad honom rätteligen tillkom och vilket nu delades till "hammarlandh".¹⁶ Då protokollet ej meddelar, vilka bybor dessa hammarland tillfölla, måste de således blivt gemensam jord, som antagligen turvis brukades av de tre hemmansägarna i byn. I detta protokoll kallas de tre hemmansägarna skiftesbröder endast på det ställe, där det talas om ett jordområde, som de 1632 samfällt köpt av Salmi-byborna.

Då i protokollet säges att hammarland fanns såväl i den norra som i den södra åkern, synas hamarskiftena legat i bröstmarken, ty såsom jag tidigare nämnt hade bröstmarksåkrarna vanligen sina namn efter de väderstreck, åt vilka de lågo.¹⁷

I en uppsats i närmast föregående årgång av denna tidskrift har omtalats, hurusom i Hailuoto församling i Österbotten sex delägare i en äng vid tinget därstädes år 1642 fingo av häradsrätten en förteckning, s. k. "qvorda", öfver i vilken ordning de voro berättigade att slå den nämnda ängen var sitt år.¹⁸

Vid Tyrväå ting i Satakunta klagade år 1675 en bonde från denna socken, att hans grannar utestängde honom från delaktighet i en äng, i vilken han enligt en skifteslängd öfver byns ängar hade andel. Då detta framgick ur längden, avstodo hans grannar åt honom tre hammartegar i ängen. Denna skifteslängd var synbarligen av samma slag som den ovannämnda längden öfver ängsårsskiftena i Hailuoto.

¹⁵ Då enligt ovan anförda tingsprotokoll även tomterna uppmättes i Ryömälä by och delades efter gårdarnas storlek, hade de antagligen ej varit tidigare delade. Och dock synes i denna by solskiftet ha varit delvis infört. Även detta är sålunda ett indirekt bevis på, vad jag tidigare framhållit, nämligen att i hammarskiftet gårdarnas tomter ej hade tomtrår och att dessa tomter ej voro någon måttstock för gårdarnas andel i byns jord.

¹⁶ På de kartor, som efter lantmäteriets införande blivt uppgjorda öfver de i det föregående berörda byarna med odlingar i hammarskifte, ser man inga spår av detta tidigare skifte. Det enda man på dessa kartor kan finna, är namnet på någon åker, som i äldre tider varit i hammarskifte. Men då på de flesta orter i vårt land åkrarna under tidernas lopp blivt betydligt förstörade, är det omöjligt att säga, vilken del av ett sådant på en lantmäterikarta upptaget odlingsfält i forna tider varit i hammarskifte. Tvenne forskare, förre överdirektören för Finlands lantmäteristyrelse O. Sarvi och överingenjören vid samma styrelse A. A. Gustafsson, ha nog försökt återfinna tidigare hammarskiften på lantmäterikartor från senare tid men däri misslyckats. Sarvi, Beiträge zur Kenntnis der Hamarteilung, tidskriften Maanmittaus, 1928; Gustafsson, Hamarskipt Oikeus- ja kulttuurihistoriallinen tutkielma, i samma tidskrift, Helsingfors 1934.

¹⁷ Övre Satakunta dombok 1658—1667 fol. 882 v. och 883, Karkku och Mouhijärvi ting den 21—23 februari 1665.

¹⁸ K. R. Melander, Årsskiften i Finland, i Rtg 1937, s. 96.

Ordet skifte kan ju betyda växling. Man talar om livets skiften, tidernas skiften m. m. Även har det betydelsen av byte, såsom framgår av benämningen årsskifte, vilken växlande besittningsrätt i Norge bär benämningen årsskifte men oftare det mera träffande namnet "årbytte". Ibland användes där även benämningen "årkast".¹⁹

Men även ett annat obestriddigt exempel härpå kan jag anföra. I Pedersöre sockens i Österbotten tingsprotokoll för år 1650 kallas ett byte av ängar mellan tvenne personer "ängsskifte". Alltså har ordet skifte i detta fall onekligen betydelsen av byte. Den tidigare berörda benämningen "skiftesbroder" kunde sålunda — när det är fråga om växlande besittningsrätt — beteckna "bytesbroder". I Mustasaari och Malax socknars tingsprotokoll för år 1645 säges om sälfångsten på ett ställe i skären, att rodden eller farvattnet (synbarligen sälfångst- och fiskevattnet) går till skiftes i fyra lotter och för det året tillhörde det en sundombybo. Då ordet lotter här synes avse de årliga växlingarna i nyttjanderätten mellan fyra delägare i det odelade fångststället, är det svårt att tolka ordet skifte såsom annat än byte.²⁰

I äldre tider förekom i Norge, Sverige och Finland ett s. k. hävdaskifte, som även kallades hävdabyte och avsåg byte av jordagods, stundom för ett bestämt antal år. Även dessa tvenne liktydiga benämningar stöda min tolkning av ordet skifte. Till följd av bristande utrymme kan jag ej i denna uppsats närmare redogöra för hävdaskiftet. Den framstående tyske rättshistorikern von Amira anför följande: "Aber skipta mit dem Instrumentalis der Theile kann schon nicht anders übersetzt werden als die Theile vertauschen oder mit den Theilen tauschen, z. B. 'tve brøper skipta tvem bolstaþum' = in dividenda hereditate accipiunt duo praedia quorum utrique fratri unum cedit."²¹

Från år 1551 finnas uppgifter om ett från de vanliga avvikande hammarskifte på Forsö i Perno socken. Det gäller nämligen även fiskevattnet. Denna ö och fiskevattnet däromkring tillhörde forsbyborna och Garpgårdens inbyggare gemensamt. I en tidigare dom av år 1448 kallas forsbyborna skiftesbröder, just till följd av att de hade gemensam egendom. I denna dom talas om Garpgårdarna, vilket tyder på att Garpgården åtminstone den tiden var delad i smärre gårdar.²² Efter en långvarig tvist hade dessa 1551 överenskommit om en bestående delning av denna gemensamma egendom. Enligt det av en 12-manna-syneränmd åstadkomna förlikningsförslaget skulle var-

¹⁹ Övre Satakunta dombok 1675, 1678, 1679 och 1680 fol. 9 v. och 10 Tyrvää ting den 8—10 februari 1675; Kr. Østberg, Norsk bonderett XI, s. 18.

²⁰ Österbottens dombok 1650—1652 fol. 194 v., Pedersöre sockens ting den 12 och 13 september 1650; Österbottens dombok 1645—1649 fol. 33 v. och 34, Mustasaari och Malax sockens ting den 29 januari 1645.

²¹ K. von Amira, Nordgermanisches Obligationsrecht, I, Leipzig 1893, s. 597.

dera parten få hälften av Forsö och dess fiskevatten enligt en med råmärken utmärkt gränslinje, som gick tvärs över ön samt över en där befintlig äng från öster till väster, varjämte bägge parterna fingo fiskevattnet längs sina andelars stränder. Detta förlikningsförslag gillade sedan de båda parternas representanter (tvenne från vardera delägaregruppen) å sina och sina skiftesbrödernas vägnar. Genom Henrik Klasson Horns lagmansdom av nämnda år stadfästes sedan denna förlikning. Såsom vite för den, som först ryggade förlikningen, bestämde de nämnda representanterna 40 mark åt konungen och 20 mark åt målsäganden. Till ett vårdtecken på att förlikningen skulle hållas i helg lämnade vardera parten åt rätten alla de brev, som de haft på det förra hambre skiftet på Forsön.²³ Det är sålunda troligt, fastän man ej direkt kan

²² Denna dom fälldes i Pernå den 21 oktober 1448 i en strid mellan Gammelby och Forsby om Forsö. I domen säges, att Gammelby hade alls ingen del i Forsö, utan denna tillhörde Garpgårdarna och Forsby. Finlands medeltidsurkunder, III, utg. av R. Hansen, Helsingfors 1921, s. 450 f.

²³ Dessa ord om hambre skiftet i Horns lagmansdom har A. G. Fontell i sin uppsats *Anteckningar och aktstycken rörande forn-, sol- och hammarskiftet i Finland* (i tidskriften *Fennia*, 52) olämpligt tolkat så, att bönderna skulle återställa de brev, som gällde en tidigare, nu förkastad delning av samfälligheten, d. v. s. Forsön, vilken delning skulle ersättas med en ny. Han tillägger, i det han citerar J. Hjelmerus' uppsats *Bidrag till svenska jordeganderättens historia* (i Lunds universitets årsskrift, XX:2, 1884), att uttrycket "hambre" på detta ställe är liktydigt med det frisländska "hamerka", som motsvarade de tyska benämningarna *Mark* eller *Almende* och som utmärkte "släktens gemensamma jordområde". Det förefaller oriktigt att med Fontell identifiera hambre och Almende eller allmänning, ty alldeles liktydiga begrepp äro de icke. Skulle i nu ifrågavarande dom avses en tidigare laglig delning av Forsön, skulle däri ej talas om brev rörande hambreskiftet utan om ett delningen innehållande brev. Mycket mera tilltalande är Nordholms tolkning av detta ställe i domen av år 1551 i hans uppsats *Geografiska studier över de nordeuropeiska byarnas grundformer*. Han säger nämligen att genom denna dom bestämdes "att alla brev rörande förut verkställt byte av enskilda intagor skulle återlämnas, då ny förlikning nu ingicks." Dock kan det ej på grund av den nämnda domen vara fråga om flera intagor på Forsön, då endast den däri nämnda ängen kan betraktas såsom sådan. Dessutom berör Nordholm ej fisket vid Forsö, som synbarligen även hörde till "hambre skiftet".

Forsön är för övrigt en ganska liten ö, vars största längd enligt Perno sockens karta av år 1919 är $1\frac{3}{4}$ och största bredd $\frac{5}{6}$ kilometer. Där är sålunda ej utrymme för många intagor.

I sammanhang med hammarskiftet på Forsön diskuterar Nordholm det av Fontell berörda hammarskiftet i *Virusmäki by* i *St. Marie socken*, för vilket jag tidigare redogjort (s. 77). Om här ifrågavarande tvenne hammarskiften säger Nordholm, att de förklaras enklast som enskilda intagor. I *Karl IX:s lagförslag* heter det också: "by, kommen i fornu skipte och hambre, thet är, att huar vet tegh sin och huad honom bör i skogh och alla uthäghor".

Om hammarskiftet i *Virusmäki* har jag tidigare nämnt, att det såsom en kyrkans tillhörighet antagligen hade övergått till enskild egendom. Men att detta hammarskifte skulle ha varit en enskild intaga i den mening, varmed detta ord vanligen användes, nämligen en nyodling utom inägorna, förefaller mindre troligt. Det säges ju i aktstycket i fråga, att *Vårfru altare* i åkern mot *Kaerla* ägde sju tegar förutom hammarskifte, vilket tyder på att även hammar-

sluta därtill av protokollet, att dessa brev numera voro kraftlösa blivna dom-brev, genom vilka faststälts överenskommelser om den i form av ömsesidiga byten existerande nyttjanderätten till Forsö och dess fiskevatten, antingen odelade eller med andelar i vardera av dem, på under olika tider olika villkor. På själva Forsön gällde väl överenskommelserna huvudsakligen den i mitten av ön belägna ängen.

Det är ju svårt att vid så stor brist på källor uttala någon bestämd åsikt om förhållandena på Forsö före 1551. Föga troligt är det dock, att den tidigare nyttjanderätten till denna gemensamma egendom berott av årsskiften. Den tillhörde ju blott två grupper av samägare, som turvis genom årliga byten kunnat utnyttja den antingen i sin helhet eller vardera sin halvpårt därav utan att vid domstol tid efter annan låta fastställa överenskommelser därom.

Att den nya delningen på Forsö skulle hava varit solskifte, framgår ej av nyssnämnda lagmansdom. De enda omständigheter, som häntyda på solskifte, äro råns uppgående från öster till väster och uppsättandet av fasta råmärken. Men på en ö, som ej hade en reguljär form, var det omöjligt att i likhet med solskiftets fordringar dela den i något så när regelbundna andelar.²⁴

Exempel på av byborna gemensamt upptagna åkrar träffar man under 1600-talet rätt ofta. I karelska lagsagans dombok för åren 1635—1645 ingår i protokollet för en på Anajala gård i socknen med samma namn år 1635 hållen ransakning följande uppgift, som tyder därpå. I protokollet talas nämligen om en "nygiord" åker, i vilken fru Gertrud Ungern von Sternberg av en bonde fått en teg om fyra mansdelar. Bonden synes tidigare ha ägt blott en mansdel i tegen, men han hade köpt sin broders mansdel i denna teg och genom byte fått två andra personers mansdelar i den. Ordet mansdel användes vid denna tid för att beteckna andel i gemensam egendom och avser i ett fall sådant som detta en mans arbete vid röjning av nyodling, vilket medförde en detta arbete motsvarande andel i den gemensamma odlingen. Det är nämligen svårt att antaga, att en enda teg skulle hava varit delad i fyra

skiftet hörde till denna åker. Såsom jag tidigare nämnt, är det troligt, att denna åker hörde till bröstmarken.

Någon avgörande betydelse för lösande av frågan rörande hammarskiftets natur kan ej tillmätas det citerade stället i Karl IX:s lagförslags byggningsbalks första kapitel. Den tid, då lagförslaget författades, d. v. s. mellan åren 1604 och 1609, torde hammarskiftet merendels ha varit försvunnet och ganska litet känt i sin ursprungliga form. Men så kallade hammarland och hammarstycken, som denna tid ofta gingo under namn av tegar och mången gång övergått till enskild egendom, funnos ännu på vissa trakter i riket. Denna omständighet kunde ha föranlett lagstiftaren att tala om till fornu skipt och hambre hörande tegar. Eljest är detta ställe i Karl IX:s lagförslag mycket kort avfattat och något otydligt (Fontell a. a., s. 36, not 1; Hjelmerus, a. a., s. 25; Nordholm, a. a., s. 197 f.).

²⁴ Pergamentsbrev i Finlands statsarkiv. Ett kort utdrag därav finnes hos R. Hausen, Bidrag till Finlands historia, III, Helsingfors 1904, s. 268.

skilda delar. Exempel därpå har jag ej påträffat. Jag kommer senare att beröra nutida nyrödjade ängar, i vilka deltagarna i röjningsarbetet fått så många mansdelar, som de sänt karlar till röjningsarbetet.

Från 1600-talet kan jag nämna ett annat exempel på att en åker var gemensam egendom. På Hollola och Tennilä socknars ting år 1661 klagade en bonde från Voistio by i Hollola, att hans grannar fräntagit honom hans andel i ett samfällt utmarksstycke, som de gemensamt brukat och besätt. Efter skörden hade de tröskat säden samt delat den sinsemellan efter vars och ens skatt. I stället för sin andel hade den klagande av grannarna nu fått ett litet odugligt jordstycke av odlingen. Då bonden och hans grannar av gammalt samfällt njutit ifrågavarande utmarksodling, bestämde häradsrätten, att de fortfarande skulle odla den gemensamt och sinsemellan skifta säden efter skatt- och öretal. Men om någon av dem till utsädet givit mera spannmål, än hans "qvota" eller andel hade fordrat, skulle det, som översköte hans andel av utsädet, lämnas honom av den samfällda skörden före dess delning. Antagligen deltogo delägarna i jordbruksarbetena med en arbetsstyrka, som motsvarade vars och ens skatt.²⁵

Gemensamma åkerfält, som stundom hörde till själva bröstmarken och sålunda kunde räknas till byarnas äldre odlingar, påträffar man ganska ofta från 1700-talet och till och med från mitten av 1800-talet på kartor i Finlands lantmäteristyrelsens arkiv.

Från 1700-talet känner jag bl. a. ett fall från Salmenkylä (Strömsby) i Vehkalahti socken invid staden Fredrikshamn. Kartan över denna by liksom även den medföljande kartbeskrivningen är av år 1701, fig. 1. I byn hade ursprungligen funnits åtta hemman, men det åttonde hade redan för en längre tid sedan blivit sammanslaget med hemmanet n:r 5 och hade före förenandet haft tomtplats gemensam med detta. Av de övriga hemmanen var ett militärboställe; med detta hade ett annat hemman i byn blivit förenat. Därjämte hade ett av byns hemman kommit att tillhöra bönder i grannbyn Husula. Dessa husulabor, som voro flera samägare, hade lämnat det mesta av sitt hemmans åkerjord obrukad och låtit de det tillhörande ängarna till största delen bliva skoggångna. Båda dessa tvenne sistnämnda hemmans tomtplatser voro obebyggda. Den av husulaborna ägda tomtplatsen är på kartan utmärkt som n:r 6 och det med bostället förenade hemmanet som n:r 7.

Av byns åkrar äro alla andra utom en betecknade med bokstäver (eller också med nummer). Den på kartan obetecknade åkern är lång och smal och på tvären delad i smala tegar med färgade kanter, vilka färger avse de olika gårdar, som voro ägare av dem. Detta åkerfält synes vara den i beskrivningen omnämnda och där med bokstaven A betecknade Strandåkern, fast bokstaven

²⁵ Karelska lagsagans dombok 1635—1645, fol. 3v.—5, ransakning den 10 juni 1635; Hollola härads dombok 1660—1668, s. 76 f., Hollola och Tennilä sockens ting den 10—12 juli 1661.

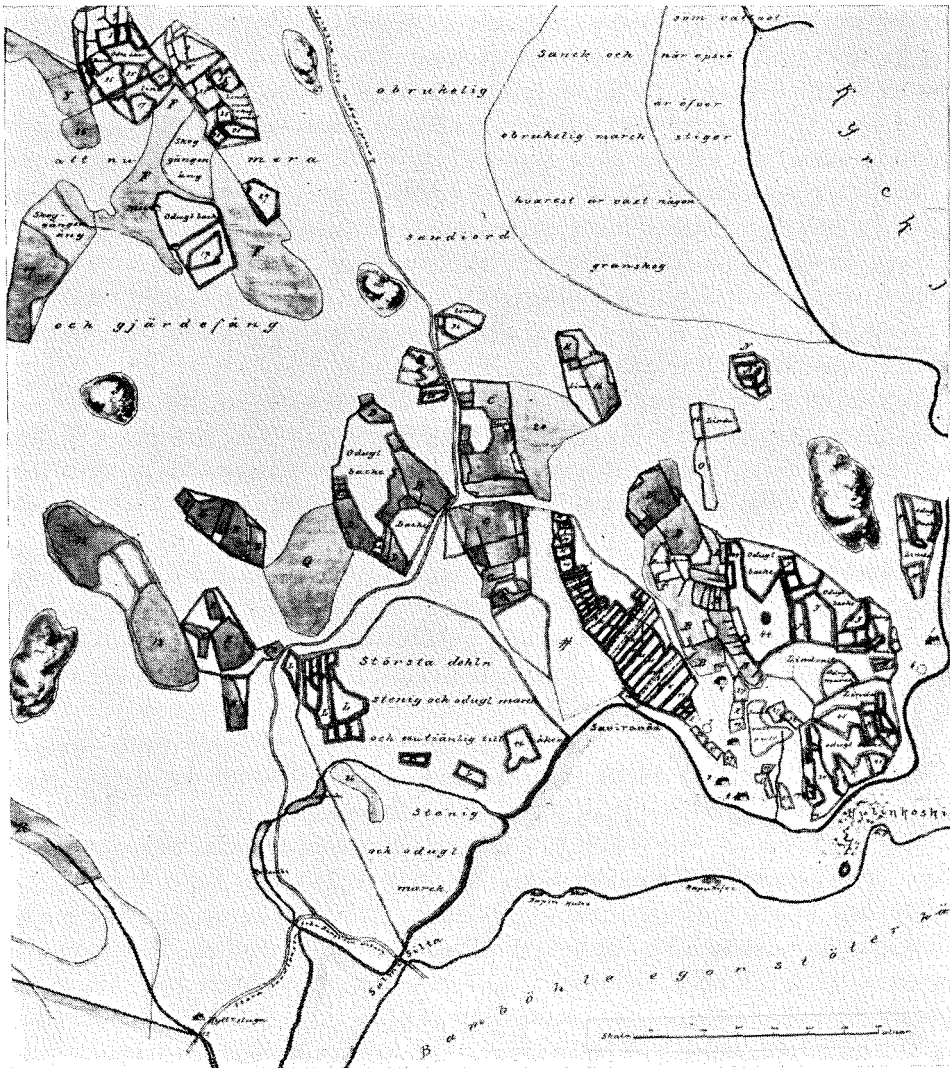

Fig. 1. Karta av år 1701 över Salmenkylä (Strömsby) i Vehkalahti socken.

ej är utsatt på kartan. Att så är fallet, framgår därav att de med nummer betecknade tegarna enligt kartbeskrivningen höra just till denna åker. För övrigt är nu nämnda åker den enda av byns åkerfält, där tegarna påminna om solskiftestegar.

Av de övriga åkrarna i byn kallas de på kartan med B, C, D och E betecknade i kartbeskrivningen samfällda åkrar. Om åkern B eller den s. k. Storåkern säges i denna beskrivning, att den tillhörde det med bostället förenade

hemmanet jämte hemmanen 2, 3, 4 och 5 i tegskifte. Om själva bostället och det husulaborna tillhörande hemmanet säges åter, att de i denna åker ägde sina särskilda bitar. På kartan ser man även, att husulaborna där ägde en åkerandel, som är betecknad med n:r 44 och vilken i kartbeskrivningen säges ligga i denna åker. Till samma åker förefalla även räknas några på kartan med bokstaven I betecknade åkerstycken, om vilka i beskrivningen säges, att de tillhörde bostället. Några andra med nummer eller bokstäver betecknade åkerstycken finnas ej på denna åker, vilket föranleder antagandet, att de andra hemmanen samfällt ägde den övriga delen därav, som säges vara i tegskifte. Troligen bytte de om andelar i den efter några års förlopp. Det nämnda tegskiftet vore sålunda tegbyte.

Om åkern C på samma karta säges i kartbeskrivningen, att där var två åkertäppor, som de i det föregående nämnda hemmanen 2, 3, 4 och 5 ägde i tegskifte. Dessutom ägde det med bostället förenade hemmanet där fyra särskilda tegar, vilka likväl ej äro på kartan i någon form utmärkta såsom dess tillhörigheter.

Rörande åkern D uppges i beskrivningen, att det med bostället förenade hemmanet ägde där tre tegar. Den övriga delen av åkern låg i tegskifte synbarligen mellan hemmanen 2, 3, 4 och 5. Men om åkern E är i beskrivningen antecknat, att en liten med bokstaven u på kartan betecknad teg ägdes av det med bostället förenade hemmanet.

Då även åkrarna C, D och E enligt beskrivningen i likhet med åkern B voro — med undantag av de redan nämnda såsom enskilda hemmans egendom uppgivna tegarna — i tegskifte mellan hemmanen 2, 3, 4 och 5, är väl ävenledes här troligt, att tegskifte var detsamma som tegbyte. Sålunda skulle dessa fyra hemman även i dessa åkrar ha bytt tegar efter några års förlopp.

Om den som n:r 16 på kartan betecknade åkern säges, att den var i tegskifte mellan hemmanen 3 och 4, av vilka vartdera ägde hälften. Benämningen tegskifte borde väl även här avse ett tegbyte mellan dessa hemman. Och såsom kartan ger vid handen, består denna åker av fyra till sin storlek mycket olika tegar utan någon åkern tudelande gränslinje, vilken omständighet även stöder antagandet, att i åkern alltid efter några års förlopp skedde ett byte av de fyra tegarna mellan gårdarna. De övriga byåkrarna voro antingen helt och hållet eller delvis de olika gårdarnas bestående egendom.

Av ängarna uppges i beskrivningen de på kartan med bokstäverna F och G betecknade vara samfällda för alla andra hemman i byn utom bostället, hemmanet n:r 5 och det av husulaborna ägda hemmanet. Det med bostället förenade hemmanet synes såsom sina särskilda ängslotter ha haft i ängen F en teg och i ängen G fyra små tegar. Hemmanet n:r 5 var ensam ägare av en teg i F och fyra tegar i G. Husulabornas hemman var däremot på intet sätt delägare i dessa ängar.

På kartan är ingendera av de ovannämnda ängarna delad i tegar och i vilken mån de olika hemmanen, som i beskrivningen sägas vara ängarnas samfällda ägare, voro delägare i dem, anges blott såsom (synbarligen i medeltal) skördade parmar²⁶ hö, ej såsom tegar. Huruvida samägarna, såsom denna tid var vanligt, slogo höet tillsammans och sedan delade höskörden sinsemellan eller njöto olika delar av de tvenne ängarna turvis i årsskiften, framgår ej av beskrivningen. Ytterligare upptagas i denna beskrivning tre ängar, som voro i tegskifte mellan tvenne hemman. De övriga ängarna voro antingen i sin helhet eller partiellt de olika hemmanens bestående egendom.

Invid Strandå kern upptages på kartan en med märket # betecknad kalvhage, som tillhörde det med bostället förenade hemmanet samt hemmanen 2, 3, 4 och 5, synbarligen samfällt, då i beskrivningen säges "att de intressera i den".

Skogen och betesmarken torde hava varit gemensamma för alla hemmanen, ty ingen delning av dem angives på kartan. Vad skogen beträffar, tyder därpå uppgiften i beskrivningen, att den var till största delen uthuggen, "så att nu af Bysens ägor icke mehra finnes nödig wedh och gärdéfång utan måste åboerne lijta andra sijna grannar för betahning der om till". Detta var den tiden den samfällda skogens vanliga öde. Mulbetet i byn säges däremot vara "medelmätigt gådt".²⁷

Från slutet av 1700-talet kan jag även nämna ett exempel på gemensam åkerröjning från norra Finland. Bland de finska kartorna i svenska lantmäteristyrelsens arkiv finnes en, som gäller Kaakama by i Neder-Torneå socken och är från år 1793. I beskrivningen till denna karta säges om sex åkerstycken på en holme benämnd Tuomisaari, att de upptagits på samfälld mark av tre gårdar i byn. Själva gårdsägarna synas ej ha odlat dem utan upplåtit dem åt en inhyseskarl.²⁸

Det mest förvånande är, att på Åland, som hör till de tidigast uppodlade delarna av vårt land, ända in i 19:e seklet påträffas jord, som gemensamt tillhör hemmanen i byar. Såsom exempel kunna nämnas byarna Gottby, Djurvik och Möckell i Jomala socken. Men utom samfälligheten inom byarnas enskilda jord synas Gottby och Djurvik ha haft en del jord samfällt. Då i Djurvik funnos blott tvenne hemman, är det troligt, att den var en avgärdaby av det stora Gottby, där hemmantalet var 15. I Möckell var hemmanens antal tre.

²⁶ Parm (egentl. parmas) är ett finskt hömått, som motsvarar det svenskspråkiga ordet höäm. I slutet av 1500-talet räknades i Vehkalahti socken fyra parmas på ett sommarlasshö och såsom det förefaller åtta parmas på ett vinterlasshö (K. R. Melander, Muistiinpanoja Suomen mitta- ja painosuhteista, Historiallinen Arkisto XI, Helsingfors 1891, s. 123).

²⁷ Finska lantmäteristyrelsens arkiv, kartboken G. 17, n:r 1—17.

²⁸ Svenska lantmäteristyrelsens arkiv, en volym skifteskartor rörande Finland märkt Y 26; kartbeskrivningen börjar på bladet 67/4.

I dessa byar företogs storskifte i början av 1840-talet, nämligen i Gottby 1842, i Djurvik 1843 och i Möckell år 1844.

I beskrivningarna till dessa byars kartor talas om "samfält begagnade" åkrar, som vid detta storskifte delades mellan gårdarna. Orden "samfält begagnade" tyda på att de odlats gemensamt. Därför är det mindre troligt, att delägarna i dessa åkerfält skulle turvis under några år ha odlat dem i sin helhet eller partiellt. Utom de gemensamma åkrarna hade gårdarna i de nämnda byarna sina enskilda åkrar eller såsom det i kartbeskrivningarna heter "åkrar i egen häfd". Men byarnas samfällda åkrar omfattade en vida större jordyta än de åkrar, som voro i gårdarnas egen hävd.

Liksom dessa byars åkrar voro även största delen av deras ängar samfällda. Några hemman hade nämligen därjämte egen ängshävd. Skogen och betesmarken voro ända till storskiftet de nämnda byarnas samfällda egendom. Samfällda ängar ha i Finland funnits i många trakter ända till våra dagar, såsom jag tidigare omnämnt. Under 1600- och 1700-talen voro de en ganska vanlig företeelse. Under dessa århundraden träffar man ännu oftare exempel på att skogen och betesmarken voro samfällda.²⁹

Ett fall av växlande nyttjanderätt av delar i åker under 1700-talet påträffas i Lammi socken i Tavastland år 1774, fig 2. Om ett åkerfält, som var delat mellan Hakkula säteri samt kyrkobyn och Niipala by, säges i den för storskifte författade ägobeskrivningen bl. a.: "Intet ordentligt solskifte aktas i denna by, utan ombytes ordningen som oftast, att stundom en, stundom en annan inetager en och samma ändelåt." Här är således fråga om växling av besittningsrätten, rörande vilken det ej säges, huru länge den räckte. Ordet "stundom" gör på läsaren det intrycket, att denna rätt till jordbyten ej gällde ett bestämt antal år, utan en sådan ändelott kunde på grund av överenskommelse övergå till en annan delägare efter ett större eller mindre antal år. Här tyder intet på att det skulle vara fråga om årsskiften, ty det tvåskiftesbruk, som på åkern följdes, gjorde redan i och för sig årsskiften omöjliga. Och för övrigt ingår i ägobeskrivningen intet rörande detta åkerfält, som skulle kunna häntyda på årsskiften.

Av samma ägobeskrivning ser man dessutom, att det nämnda synbarligen till större delen till bröstmarken hörande åkerfältet på senare tid blivit betydligt utvidgat genom odlingar på de angränsande, av svag sandjord bestående svedje- och betesmarkerna. Sålunda hade det på 20 år blivit ökat med nästan en tredjedel av den areal, som det hade vid tiden för det påbörjade storskiftet eller år 1774.

Om dessa nyodlingar säges i den nämnda ägobeskrivningen, att en stor del av dem nyttjas såsom utåkrar på skogstegarna i flera år, varefter de läm-

²⁹ Finska lantmäteristyrelsens arkiv, kartboken A, n:r 100 a, kartorna 12/5, 13/1 och 14/2 jämte till dem hörande beskrivningar.

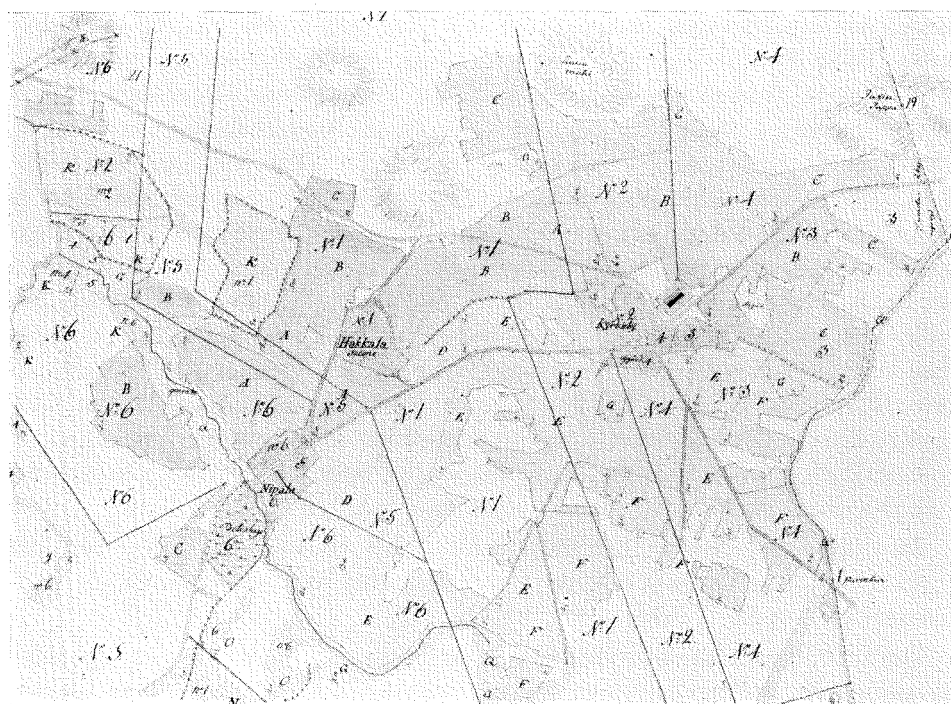

Fig. 2. Karta av år 1774 över Hakkala säteri, Niipala by och kyrkobyn i Lammi socken.

nas att erhålla skog och andra i deras ställe upptagas till åkerbruk. Sådana nyodlingar brukades den tiden vanligen utan gödsling, varför deras växtkraft snart var uttömd.

Odlingar av denna art synas, såvitt man av storskifteskartan kan bedöma, främst åkrarna C och F vara. Om den förra säges i det storskifteskartan bifogade delningsprotokollet: "Nyligen uppodlad af tillstötande betesmark och skogstegar". Om den senare åter nämnes i samma delningsprotokoll, att den "är nyligen uppodlad av närliggande betesmark och skogstegar". Dessa åkrar bestodo, såsom av storskifteskartan framgår, dels av från huvuddelen skilda små åkerlappar, dels åter av smala landtungor utan regelbunden form.

Redan uppgiften om åkern F, att hemmansäborna av den "upprödjat den ena en större, den andra en mindre vidd", ger anledning till antagandet, att marken där var samfälld. Men några andra omständigheter tyda även därpå. I den ovannämnda ägobeskrivningen över förhållandena före storskiftet lämna sjätte och sjunde paragraferna i allmänna drag en skildring av skogens och betesmarkens beskaffenhet, men intet nämnes om vilka delar av dem som tillhörde Hakkala säteri och de olika i denna beskrivning omnämnda hemmanen. I ägobeskrivningens sextonde paragraf talas om Tirmula sätesgårds och andra

hemmans urfjällsängar inom denna bys (antagligen Niipalas³⁰) råskillnad, vilka till en del förmenas vara nya och i senare tider tillkomna efter markens avsvedjande. Beskrivningen av dessa ängar lämnas dock tills vidare därhän, såsom det säges, tills i framtiden en noggrannare undersökning om deras bestånd skett. Men redan den omständigheten, att Tirmula säteri och andra (synbarligen varken till Niipala by eller kyrkobyen hörande) hemman hade på denna invid Hakkala säteri och de tvenne nämnda byarna belägna mark sina urfjällsängar, tyder på att där tidigare varit samfälld jord. Då det tillägges, att en del av dessa Tirmula säteris m. fl. lägenheters ängar voro i senare tider tillkomna, får läsaren i ännu högre grad intrycket, att området i fråga för en icke lång tid sedan varit en stor, flera byar och två säterier tillhörig allmänning. Därtill talas i det år 1777 skrivna delningsprotokollets för storskifte paragraf 9 om dessa lägenheters samfällighet och i dess paragraf 10 säges, att i samfälligheten fanns mycket litet "tillgång af uppodlingsmark". Denna samfällighet avser ögonskenligen skog och betesmark.³¹

De tidigare nämnda bytena av ändelotterna i det stora åkerfältet påminna mycket om de byten av jordlotter, som jag ansett vara betecknande för hammarskiftet.

Det förefaller sålunda troligt, att de under de 20 föregående åren upptagna nyodlingarna, synbarligen ändelotterna, till vilka nyttjanderätten växlade, befunno sig på samfälld jord. Dock finnes det skäl att lämna oavgjort, huruvida dessa nyodlingar på samfälld jord av skog och betesmark varit gemensamma för alla de nämnda jordlägenheterna utan undantag. De kunna ju ha varit gemensamma för grupper av dem och sålunda bytet av ändelotterna ha skett mellan samma grupps lägenheter. Om också varje nyodlare upptagit särskilda åkerstycken, kunna likväl för jordens gemensamhets skull ha gjorts överenskommelser, enligt vilka de olika lägenheterna vid bytet av andelar fingo stycken av nyåkern, som stodo i förhållande till den jordareals storlek, som de upptagit. Sålunda kunde genom denna växling alla delägare komma i tillfälle att bruka både sämre och bättre jord, vilket var fallet vid årsskiftena.

Då i ägobeskrivningen säges, att intet ordentligt solskifte aktades i byn, avser detta väl, att fränsett ändelotterna den övriga delen av åkerfältet var i solskifte. Därpå tyda även ägobeskrivningens uppgifter, att alla ifrågavarande jordagods hade stångfallsågor samt att alla förr avdelade tegar i åkern nästan årligen strax efter utsädet, då råfårorna uppköras, jämkas och överslås med ortens sjualnsstång.³² Detta företogs synbarligen för att utröna, i vilken

³⁰ Då i kartbeskrivningen och delningsprotokollet omnämnes blott ett frälsehemman, som hörde till kyrkobyen, men fyra till Niipala by hörande hemman, förefaller det, som om här främst skulle avses Niipala.

³¹ Finska lantmäteristyrelsens arkiv, kartboken H. 37 n:r 5/4, 5/5 och 5/6.

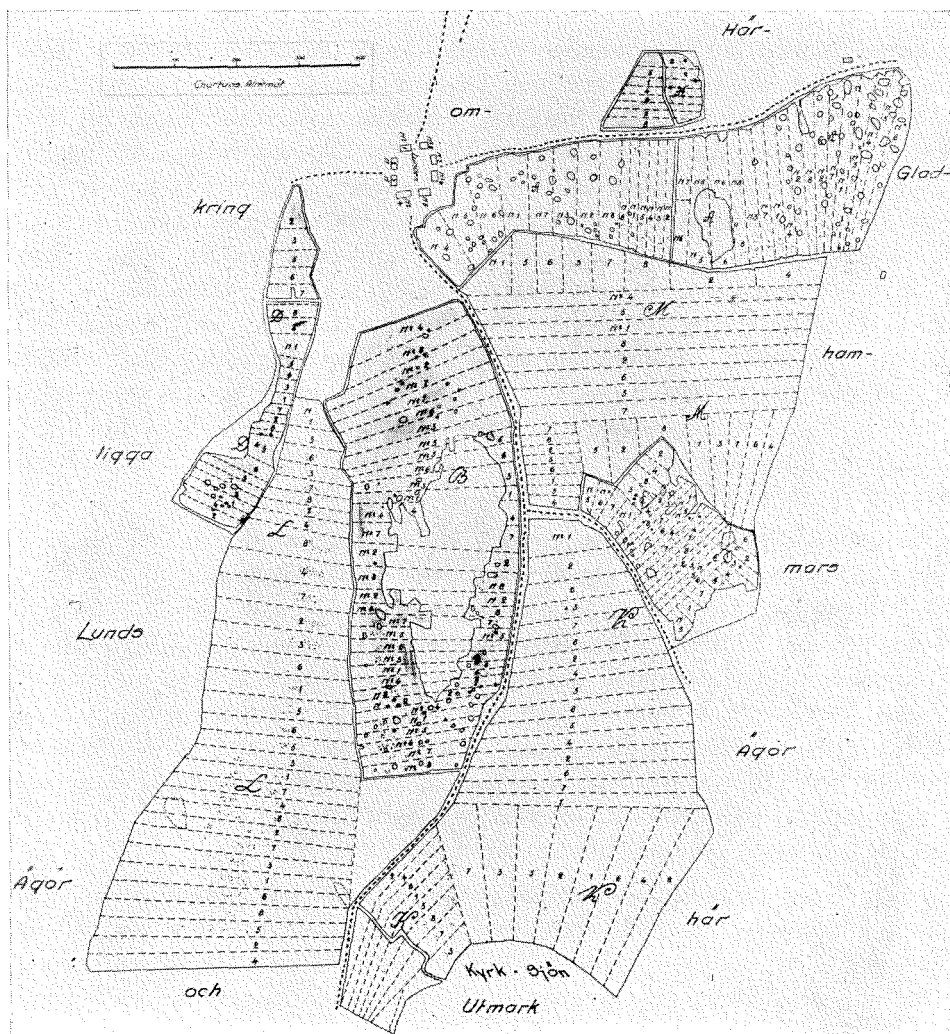

Fig. 3. Karta av år 1780 över tegskifte på hemmanet Lunden i Gladhammars socken.

mån gränsmärkena mellan de olika delägarnas tegar genom brukningen flyttats från sina rätta ställen. Då åkern var av sandjord, voro ju sådana förflyttningar icke så ovanliga.³³

Ett i det närmaste analogt fall med detta skifte mellan Hakkala säteri och tvenne byar i Lammi socken av år 1774 kan jag nämna från södra Sverige,

³² Ordet stångfall avser just mätande med mätstång, vilken såsom ovan nämndes på orten var sju alnar lång.

³³ Finska lantmäteristyrelsens arkiv, kartboken H. 37, s. 5/4 f.

fig. 3. År 1686 skänkte konung Karl XI hemmanet Lunden i Gladhammar socken i Kalmar län åt talmannen i bondeståndet under den samma år hållna riksdagen, Per Olovsson. Denne hade klagat för konungen över att han bodde på ett mycket "slätt och ringa hemman" i nämnda socken och begärt att få ett bättre. Jämte hemmanet Lunden gavs då åt Per Olovsson såsom i riksregistraturet säges "Skattemanna börd och rättigheet" ej blott för honom själv utan även för hans hustru, barn och arvingar till evärdeliga tider, så länge de riktigt betalade sin skatt åt konungen.³⁴ Hemmanet Lunden synes tidigare ha varit ett kronohemman, vars skatt var anslagen till krigsväsendet. Rörande denna donation finnes i riksregistraturet tvenne gåvobrev, båda daterade den 20 november 1686. Till innehållet skilja de sig från varandra endast däri, att i det tidigare brevet bestämmes, att hemmanets skatt skulle betalas åt konungen och militien, i det senare åter att skatten skulle utgöras blott till konungen. Antagligen hade det senare brevet utfärdats till följd därav att konungen beslutat förändra Lunden från militie- till skattehemman.³⁵

Enligt vad en av talmannen Per Olovssons efterkommande, nämndemanen R. Lundén, meddelat mig, ärvde efter Per Olovssons död år 1692 hans 8 barn hemmanet, som de en lång tid brukade gemensamt utan att skrida till någon delning. Om detta sambruk meddelade mig år 1934 arkivarien vid Kungl. lantmäteristyrelsen i Stockholm A. Westman följande. Av numera avlidne förvaltaren A. Hulthén hade han hört, att de nämnda arvingarna bytte sinsemellan olika delar av åkerjorden vart sjätte eller åttonde år. Då jag 1935 träffade herr Hulthén i Stockholm, ville han påminna sig, att bytet inträffade vart sjätte år. I vardera av dessa uppgifter ingår ett jämt tal, vilket förefaller naturligt, då på hemmanet Lunden var tvåskiftesbruk.

Dessa byten av åkerlotter mellan arvingarna efter några års förlopp överensstämma således med den förklaring av hammarskiftet, som jag tidigare framställt. Av herr Lundén har jag ock erfarit, att man i Gladhammar anser detta byte av åkerlotter ha varit ortens sed på den ifrågavarande tiden. Långt

³⁴ I den biografi av Per Olovsson, som ingår i Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenska män X, Uppsala 1844, s. 227, uppger P. Wieselgren, att Per Olovsson stått fadder för konung Karl XI:s son Carl Gustav och därför fått såsom faddergåva en silverkanna om 50 lod samt i penningar 100 dukater. Dessutom berättar Wieselgren, att Olovsson såsom bevis på konungens nåd fick rätt att välja åt sig vilket hemman han önskade. Olovsson hade då, alltjämt enligt Wieselgrens uppgift, valt prästgården Lunden, "emedan han ej kände något bättre brukadt och uppodlat hemman än denna prestgård". S. Erixon har i uppsats En släktby och dess stamfäder, som ingår i första bandet av Svenska kulturbilder (s. 150, 154 och 155), framhållit, att uppgiften, att Lunden skulle hava varit prästgård, beror på ett misstag. Det var nämligen ett kronohemman, vilket även framgår ur det av mig ovan citerade donationsbrevet.

³⁵ Riksregistraturet 1686, andra volymen för november, fol. 686 v. och 702.

senare, år 1780, verkställdes ett tegskifte mellan delägarna i hemmanet Lundens, vilket stadfästes av häradsrätten i början av följande år.

Rörande denna delning har överlantmätaren i Kalmar län, friherre A. von Otter, meddelat mig, att förrättningen utfördes såsom ett tegskifte utan gradering men att skiftet avviker från ett regelrätt solskifte däri, att tegarna till de olika hemmansdelarna ej utlades i samma ordning, som tomterna innehade, utan tilldelades fastigheterna efter lottning. Det förefaller egendomligt, att ett så gammalt delningssätt som tegskifte utan gradering användes i Sverige ännu mot slutet av 1700-talet, oaktat storskiftet redan kommit i gång. Av handlingarna rörande denna delning finner man även, att vederbörande avsett en storskiftesdelning, som av någon orsak ej kunde verkställas.³⁶ Detta tegskifte gällde blott Lundens åkrar och hemängar, men utängar, hagar och skogen nyttjades fortfarande samfällt. Då man betraktar den 1780 tecknade kartan över hemmanet Lundens ägor, ser man, att åkrarnas men delvis även ängarnas oregelbundenhet utgjort en stor svårighet vid delningen i tegskifte. I synnerhet gäller detta den åker, som på kartan är betecknad med bokstaven B. Först åren 1915 och 1916 förrättades laga skifte på hemmanet Lundens.³⁷

Ett egendomligt ombyte av ängar har enligt en anteckning i Nordiska museets samlingar ända till medlet av förra århundradet existerat i Skölvens socken i Gäsene härad i Västergötland. Före lantmäteriförrättningen därstädes 1858 hade åborna i Smälingsgården i Sötestorp för hela gården gemensamma slätterängar, som de bytte vart tredje år. Såsom gränser för de olika ängslotterna hade man buskar. Men ibland snodde man ihop en vidja och stack den ned i marken i gränslinjen. Förrän man slog gräset, gick man i gränsen. Troligen trampade man ned gräset, så att gränslinjen blev tydlig. Möjligen vore också dessa samägare släktingar. Även dessa byten överensstämde med min förklaring av hammarskiftet.³⁸

På kartor rörande storskiftet i Finland ser man ibland åkrar och ängar gå under namn av "hamrar" samt några förvrängningar av detta ord eller också användes på dem såsom benämning i stället för hammare det motsvarande finska ordet "vasara". Dessa hamrar förefalla att vara tidigare hammarskiften i utmark, som senare övergått i enskild ägo och efter hand blivit delade enligt solskifte och till och med storskifte.

³⁶ Att man denna tid även i andra delar av Sverige måste vid skiften betydligt avvika från storskiftesförordningarnas bestämmelser, framgår av S. Erixons uppsats Byskiften och ägegemenskap i en Västmanlandssocken, i Saga och sed, Gustav Adolfs akademins årsbok 1932—1934, s. 53—60.

³⁷ Kalmar lantmäterikontors arkiv; Charta öfver Lunds In-Ägor, Calmare Län, Tiust härad och Gladhammars Socken. Upprättad År 1780 af Mårten Rausel; aktstycket n:r 34 i samma arkiv, som innehåller Rausels beskrivning till kartan, är daterat den 31 oktober 1780; brev från friherre Otter av den 29 april 1935.

³⁸ Etnologiska undersökningens arkiv, Nordiska museet.

På en karta från år 1774 över Innilä och Lastunen rusthålls i Lempäälä socken bröstmark jämte utmark, i vilken senare några utbyar voro delägare, upptages invid Tervajärvi sjö ett stort åkrar och ängar omfattande område, som bär namnet "Hamari" (en förvrängning av hammare). På kartan över Lastunens ägor av år 1701 äro på den mark, som på kartan av år 1774 går under namn av hamari, tecknade några Lastunen tillhöriga skogsängar. Men därjämte står på kartan "Samfält mark alt rundt omkring dessa ängiar". Sålunda synes området i fråga ha varit Lastunens och flera andra gårdars gemensamma utmark, fig. 4a och 4b. Att döma av den ovannämnda uppgiften om marken kring Lastunens ängar hade knappast någon annan lägenhet den tiden intagor i form av ängar eller åkrar på detta utmarksområde.

På kartan av år 1774 se vi däremot, att denna samfällda mark var till en del åker men till större delen äng, varav man kan sluta, att under de förgångna 73 åren rätt mycken mark blivit uppodlad. Endast det ställe, som bär namnet "Hamarinrahka", d. v. s. Hammartorvmossen, är oodlat. Och då man läser beskrivningen till denna karta av år 1774, ser man, att utom Lastunen åtta hemman i Ahtiala by samt tre i Vatsola by hade åker- och ängsmarker på hamariområdet. Av dessa byar ligger Ahtiala på den ena och Vatsola på den andra sidan av Lastunens bröstmarksägor.

Såsom delägare i hamariområdet nämner kartbeskrivningen Teeri, Topila (numera Toopi), Jutila, Hävölä, Pietilä, Hoppa, Tiiro och Liva hemman i Ahtiala by samt Iso Eerola, Vähä Eerola och Siukola hemman i Vatsola by, fig. 5.

Ett egendomligt förhållande är, att ett stycke ängsmark på hamariområdet var gemensamt för Lastunens rusthåll och Topila hemman i Ahtiala. Ett annat stycke äng av samma område var åter enligt kartbeskrivningen föremål för tvist mellan Lastunens rusthåll och Siikanens hemman i Haurala by. Om denna sistnämnda bys delaktighet i utmarken i fråga finnes i beskrivningen ingen antydning. Den enda förklaringen torde vara, att Haurala by tidigare varit delägare i denna utmark.

På den del av 1774 års karta, som omfattar det Lastunens rusthåll samt Ahtiala och Vatsola byar tillhöriga hamariområdet, upptagas tvenne s. k. umpiaita, d. v. s. kringgårdade ställen. Av dem är det mindre på kartan märkt med gk, den större åter omärkt. Liksom i äldre tider användes även i våra dagar ordet umpiaita (ibland även ordet moisio) såsom benämning på tillfälliga odlingar i skogsmarken. I den större av dessa umpiaitaåkrar synas flera lägenheter ha del. Den mindre tillhörde i sin helhet Teeri hemman i Ahtiala by. I vilken mån de olika lägenheterna hade andel i hamariområdet, framgår av ett meddelande i den ofta nämnda kartbeskrivningen.³⁹ Slutligen vill jag påpeka, att benämningen hamari tyder på hammarskifte. Därför vore det antagligt, att åtminstone grupper av samägare i hamariområdet där upp-

tagit odlingar, som de kanske först odlat gemensamt och sedan brukat växelvis på det sätt, som jag i det föregående ansett ha varit gällande i hammarskiftet, och slutligen delat området sinsemellan till bestående besittning för var och en av dem. Att sådana sambruk existerade under 1600- och 1700-talen och ännu på 1800-talet, därpå har ju tidigare exempel lämnats.

Såsom av kartan framgår, äro på hamariområdet de tvenne åkerumpiaita till sin form oregelbundna och likaså de olika hemmanens andelar i det större av dem. Oregelbunden till sin form är även den Siukula hemman i Vatsola by tillhöriga åkern hd. Även några hemmans ängsstycken på detta område äro till sin form oregelbundna, ehuru andra påminna om tegar i solskifte. Även på andra kartor äro åkrar och ängar, som bära namnen hammare eller vasara, till sin form oregelbundna. Detta förefaller att vara ett kännetecken på hammarskiftad jord. Det må dessutom omnämnas, att i handlingar från 1600-talet de olika jordstyckena i ett hammarskifte kallades "hamarstycken, hamarland samt hamarlandsstycken", senare ofta "hamartegar". Vidare uppträda årsskiften och hammarskifte aldrig i handlingarna såsom synonyma begrepp utan alltid såsom skilda slag av skifte.

I en kartbeskrivning över Kankaantaka by i Pirkkala socken nära Tammerfors av år 1768 kallas en del av byns åker "Savulahden hamarit" (Rökvikens hamrar), fig. 6. Detta område av åkern är mycket oregelbundet. Enligt kartan varierar dess bredd mycket, nämligen mellan 63 och 200 alnar eller i metriskt mått mellan c:a 37 meter och 119 meter. Detta avlånga områdes längd är åter 710 alnar eller nära 421 meter. Dessa "Savulahden hamarit" synas ha tillhört de tvenne hemman i byn, som hade sina tomtplatser strax norr om dem. Av detta åkerområde tillhörde ungefär hälften vardera hemmanet. Byns övriga sju hemman lågo i en grupp inom byns stora åker.

Då ingen tidigare karta över Kankaantaka by finnes, kan jag ej uppge, vad på denna plats varit före dessa hamrars upprödande.

²⁹ Till Lastunens rusthåll hör ga umbiaita, innehaft av dragon (vilken hade sitt torp på Lastunens mark), gb Hamariniitty, till hälften med Ahtiala Topila, gc dito Hamari, gd Lauke, ge Lokaporras åkertäppa, gf Lauke åkertäppa, gh Mellonpää, omtvistas av Haurala Siikanen, gi Mellonpää Rödning (röjning). Till Ahtiala Teri (Teeri) gk Vähä Hamari umbiaita, gl Iso-Hamari umbiaita, gm Iso Hamari Niitty, gn Hamari sarka, (sarka—teg). Till Ahtiala Topila gb Hamariniitty, hälften med Lastus, go Hamari sarka. Till Jutila ibidem gp Hamari sarka, gq dito, gr dito. Till Hävola (Hävölä) ibidem gs Hamari niitty, gt dito. Till Pietilä ibidem gu Hamari niitty. Till Hoppa ibidem gv Hamari, Hälften med Tiro (Tiuro) hemman, gx dito. Till Tiro (Tiuro) ibidem gv Hamari, hälften med Hoppa hemman. Till Liwa ibidem gy Hamari niitty. Till Watzola (Vatsola) Iso Eerola gz Hamari umbiaita, ha Hamari niitty. Till Vähä Eerola ibidem hb Hamari umbiaita, hc Hamari niitty. Till Sjukola (Siukola) ibidem hd Hamari. (Finska lantmäteristyrelsens arkiv, kartboken H 42 Kartan 23/1, jämte beskrivning, kartan tecknad och beskrivningen författad 1701 av O. Mört, samt H. 42, kartan på 14/3 och 14/4 jämte beskrivning på 14/7 och 14/8 författade år 1774 av E. W. Petrell.

”Savulahden hamarit” förefalla vara en senare upptagen nyodling, genom vilken byns stora bolåker blivit utvidgad. I kartbeskrivningen säges om dessa hamarit, att de voro ”högländta och svårbrukade”, troligen upptagna på något oländig mark. De ligga nära sjön Vihdusjärvi, skilda från den endast genom en smal äng. På södra eller rättare sydvästra sidan om hamarit är även ängs- mark, nämligen en mycket smal ängsremsa. Då hamarit tillhörde de tvenne norr om dem belägna gårdarna, vore det möjligt, att dessa lägenheter upp- odlat dem tillsammans på gemensam mark och att de brukats av dem till en början samfällt men sedan så att gårdarna turvis njutit olika delar av dem, vilket föranlett benämningen hamarit. Slutligen delades väl dessa hamarit itu till de bägge intressenternas bestående egendom, och såsom sådana nämnas de i kartbeskrivningen.⁴⁰ Jag vill ännu tillägga, att Kankaantaka bys skog var gemensam för alla dess gårdar och dessutom var deras skog i utmarken gemensam med Viks säteri och Matiala boställe tillhörig skog.

Bland alla av mig påträffade odlingar, som kunna betraktas såsom ham- marskiften eller rester av sådana, äro dessa ”Savulahden hamarit” de enda, på vilka man kunde tillämpa den bemärkelse ordet hammare har i det svenska allmogespråket, då det betecknar mark. I Rietz’ dialektlexikon uppges ordet

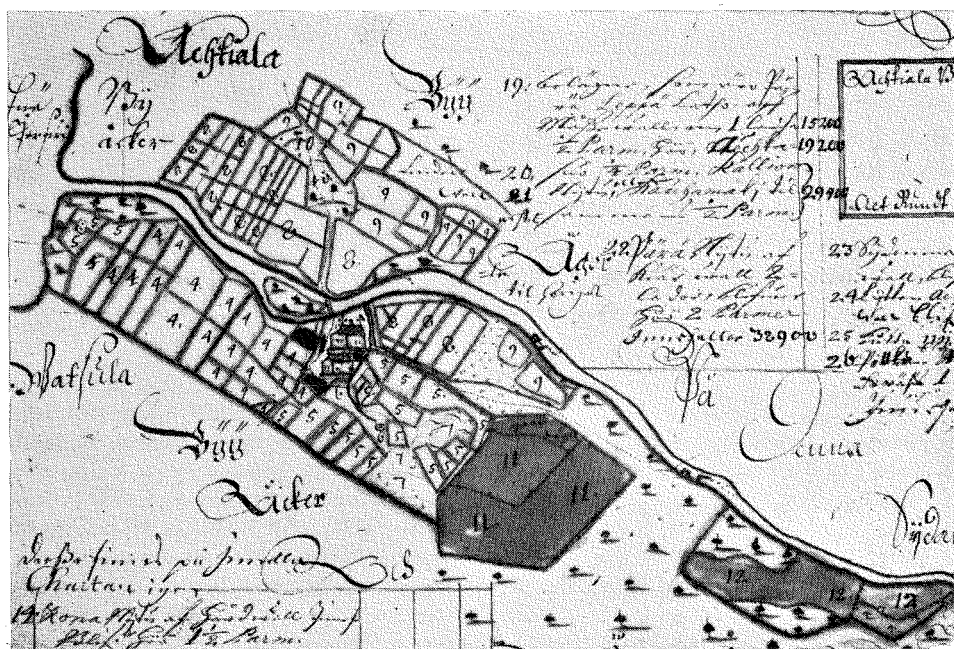

Fig. 4 a. Del av karta från år 1701 över Lastunens rusthålls ägor på samfällt mark.

⁴⁰ Finska lantmäteristyrelsens arkiv, kartboken H 6, kartan 5/2 och kartbeskrivningen 5/15 tecknade och författade av Hall.

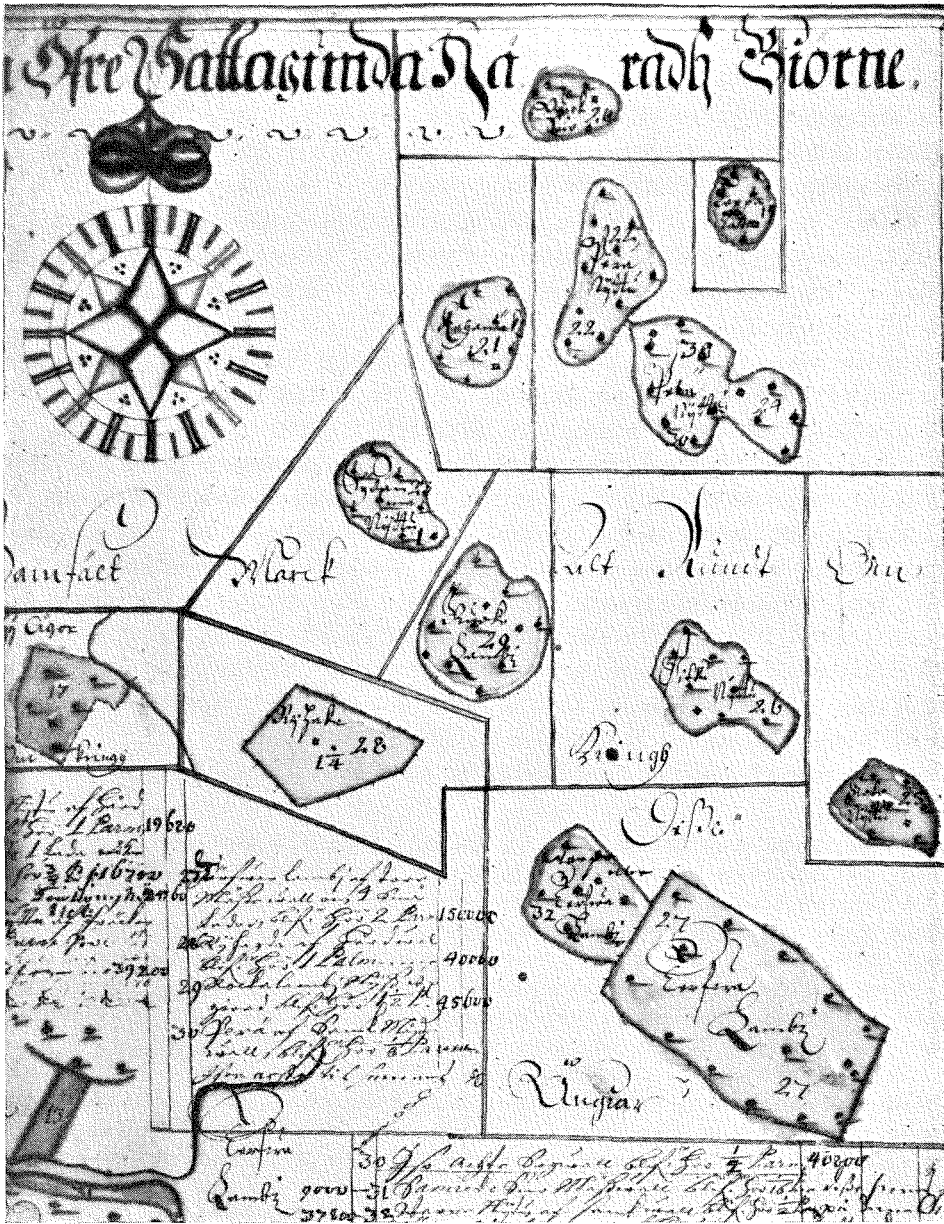

Fig. 4b. Del av karta från år 1701 över Lastunens rusthålls ägor på samfälld mark (utgör del av samma karta som fig. 4a).

betyda "skogbevuxen stenbacke, stenig skogsbacke och skogbevuxen stenig bergsås". I sin ordbok till Sveriges gamla lagar hänvisar Schlyter i detta avseende till Rietz. Södervall upptager i sin Ordbok över svenska medeltidsspråket såsom bemärkelser på hammar klippta och bergshöjd (nämligen i ortsnamn). Dahlgren åter upptar i sitt glossarium över föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket betydelsen stenig skogsbacke.

På flera andra kartor i Finska lantmäteristyrelsens arkiv ser man åkrar och ängar, som bära namnen "hammar", "hamari", "hamaro" och "vasara". Till följd av bristande utrymme är jag tvungen att inskränka min framställning till de redan berörda.

Om jag sammanfattar, vad som i det föregående framställts rörande hammarskiftet, bliva slutsatserna följande. Hammarskiftet synes ha förekommit på samfällad jord liksom årsskiftena. Men årliga byten av andelar i den odlade marken mellan samägarna förefalla ej ha förekommit i hammarskiftet. En av huvudorsakerna därtill torde varit, att i Finland tvåskiftesbruket var det härskande och hade i hög grad undanträngt enskiftesbruket, som — med undantag av norra Finland — antagligen i mycket ringa grad förekom i vårt land förutom på sveder och tillfälliga kärrodlingar.⁴¹ En början till treskiftesbruk framträder sedan hos oss under de första åren av 1600-talet.⁴² Då i tvåskiftesbruket åkern vartannat år är i säde och vartannat år ligger i träde samt i treskiftesbruket två år å rad i säde och det tredje i träde, gjorde dessa tvenne odlingssätt årsskiftena omöjliga.

Vad ängarna beträffar, voro årsskiften på dem såväl möjliga som brukliga

⁴¹ Några direkta uppgifter om, huruvida hos oss i äldre tider enskiftesbruk existerat i hemåkrarna, finnas icke. Men den omständigheten, att utom korn och havre i slutet av medeltiden även vete odlades såsom enårigt sädesslag i bröstmarken, gör det troligt, att i äldre tider i hemåkrarna i någon mån funnits enskiftesbruk. Denna uppgift, att vete varit ett enårigt sädesslag, har jag fått ur Åbo domkyrkas svartbok. Där omnämnes nämligen (s. 580), att på ett S:a Katarinas altare i Åbo domkyrka tillhörigt hemman såddes "vnum modium tricitii estualis, dimidium modii tritici hyemalis", således ett spann sommarvete och ett halvt spann vintervete. Sommarvete avser, att detta sädesslag såddes om våren och skars mot hösten. Med vintervete menas åter, att det såddes om hösten och skars efter vinterns förlopp först mot slutet av följande sommar. Även på några andra ställen omnämnes utsått vårvete i Svartbokens förteckningar över gods tillhörande Åbo domkyrkas altare (s. 583 och 584). Råg nämnes ej i förteckningarna över Åbo domkyrkas olika altare tillhöriga gods, då deras sådd uppräknas, men för många gods är såddens art ej omnämnd. Av gammalt har dock allmogen i olika delar av Finland på smärre åkrar sått "vårråg", vilket är om våren sådd och mot hösten skuren råg.

⁴² Den äldsta uppgiften om treskiftesbruk i Finland finnes i Södra Österbottens räkenskap för år 1607, där det säges, att treskiftesbruket var infört på Pedersöre, Mustasaari och Närpes prästgårdar samt att detsamma var fallet med Pinnonäs gård i Pedersöre socken. Räkenskapen finnes i vol. 4847 i Finska statsarkivet; jfr ett meddelande av mig i Historiallinen Arkisto, XXV, protokollsavdelningen s. 44 f.

ej blott under hammarskiftets tid utan ännu långt senare, såsom jag nämnt i framställningen om denna skiftesform.⁴³

Hammarskiftet förefaller att hava varit vanligt i bröstmarksodlingarna under jordbrukets tidigare utvecklingsstadier, efter det man övergivit sambruket i åkrarna och likaså årsskiftena.

Av de tidigare anförda exemplen på hammarskifte torde det, som fanns i Paalila gårds södra åkergräde under senare hälften av 1400-talet, ha hört till bröstmarken. Detsamma kunde möjligen hava varit fallet med hammarskiftet i Virusmäki. Beträffande exemplen från 1600-talet har jag framhållit, att det år 1659 omnämnda hammarskiftet i Alkkula by av Lempäälä socken synbarligen gällde bröstmarken, emedan i protokollet talas om de bägge hammarland innehållande åkrarna. Dessa åkrar synas ha varit de egentliga hemåkrarna, vilket bestyrkes därav, att litet tidigare i samma protokoll talas om en överenskommelse rörande tvenne stycken av en "umpiaita" eller skogsodling. Likaså har jag tidigare nämnt, att enligt protokollet för Mouhijärvi ting år 1665 åtminstone de hammarland, som lägo i södra och norra åkern synbarligen hörde till byns bröstmark.

Efter det bröstmarksåkrarna kommit i solskifte, synes emellertid hammarskifte ofta brukats i nyodlingar på samfälld mark, med vilka man utvidgat bröstmarksodlingarna. Ett exempel på ett sådant förhållande äro de stora "hamari" benämnda nyodlingarna, vilka tillhörde Lastunens rusthåll samt åtta hemman i Ahtiala och tre hemman i Vatsala by och upptagits såsom en utvidgning av dessa lägenheters tidigare odlingar. Man får en uppfattning av detta förhållande med tillhjälp av de detta hamari område berörande kartorna från åren 1701 och 1774 samt de till dem hörande beskrivningarna.

En likadan utvidgning av bröstmarksodlingarna skildras i beskrivningen till kartan av år 1774, som blivit tecknad för storskifte över Hakkala säteris, ett kyrkobyns och fyra Niipala bys hemmans odlingar i Lammi socken. Dock bär detta nyodlade område ej namnet "hamari", såsom fallet var med den ovannämnda nyodlingen i Lempäälä.

Benämningarna hammarskifte samt hammarstycken, hammarland och hammarlandstycken synas, såsom framgår ur min tidigare framställning, ha åtminstone under 1700-talet kommit ur bruk, fastän ett skifte av samma art ännu förefaller ha existerat här och där i vårt land. Men odlingsmarker där, såsom det tyckes, tidigare ett hammarskifte förefunnits, gå på 1700-talet under namn, som äro förvrängningar av hammare, eller ock benämnas de med ordet hammares finska motsvarighet vasara.

Ännu i våra dagar träffar man på en flerårig nyttjanderätt till samfällda

⁴³ Rig 1937, s. 95 ff.

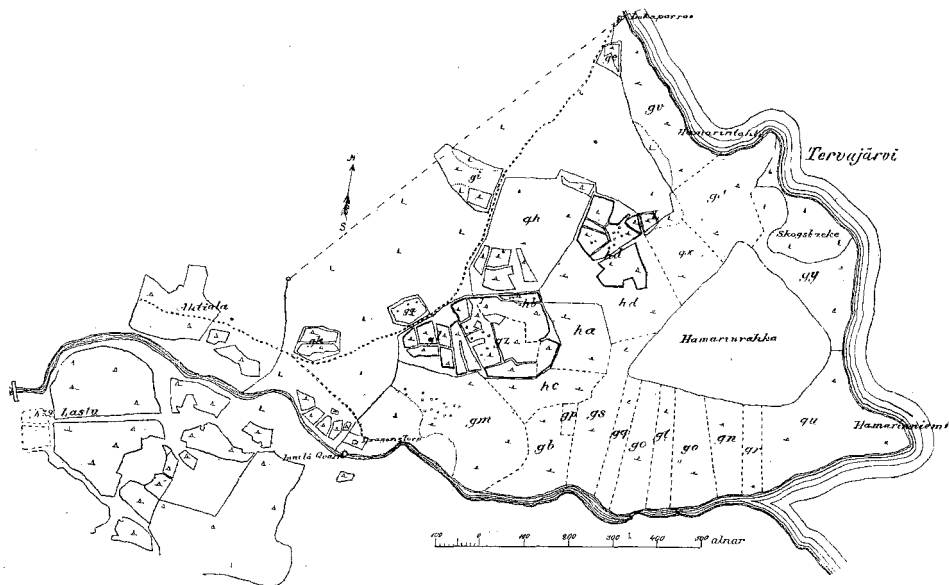

Fig. 5. Karta av år 1774 över Lastumen rusthålls samt Ahtiala och Vatsola byars hamariområde i Lempäälä socken.

ängar, i vilka efter ett större eller mindre antal års förlopp olika delar av ängen övergå från den ena delägaren till den andra.

Utom de i min tidigare uppsats i denna tidskrift nämnda nutida årsskiftesängarna⁴⁴ finnas i våra dagar i Österbotten men även i Satakunta merendels genom sjösänkning uppkomna ängar, i vilka delägarnas växlande fleråriga besittningsrätt gör sig gällande. Nyttjanderätten av dem är till sin tidslängd rätt olika varierande mellan 3 och 30 år beroende på gjorda överenskommelser. Dessa cirkulation underkastade ängar ha i senare tider ibland av lantmätare blivit uppmätta och delade i stycken. Storleken av de olika delägarnas växlande andelar i ängarna beror merendels på, i vilken mån de deltagit i sänkingsarbetena. Men även förekomma andra än det nu nämnda förfarings-sättet vid delningen. Sålunda kan t. ex. hemmanens mantal vara delningsgrund. Som exempel härpå kan jag nämna de alltid efter 10 år regelbundet återkommande delningarna av den genom tillandning uppkomna ängen Sundet i Lappfjärds socken i Österbotten. Periodiska nydelningar hava därstädes fortgått alltsedan storskiftet slutfördes i socknen år 1886, och de förorsakas därav, att tillandningen årligen förstoras av det slam och den gyttja, som Lappfjärdså vid islossningen avlagrar. Vid delningen i denna äng uppmättes först den del av tillandningen, där tillräcklig höväxt finnes. Därefter beräknas, huru mycket därav som kommer på varje till skifteslaget hörande mantals

⁴⁴ Rig 1937, s. 98—100.

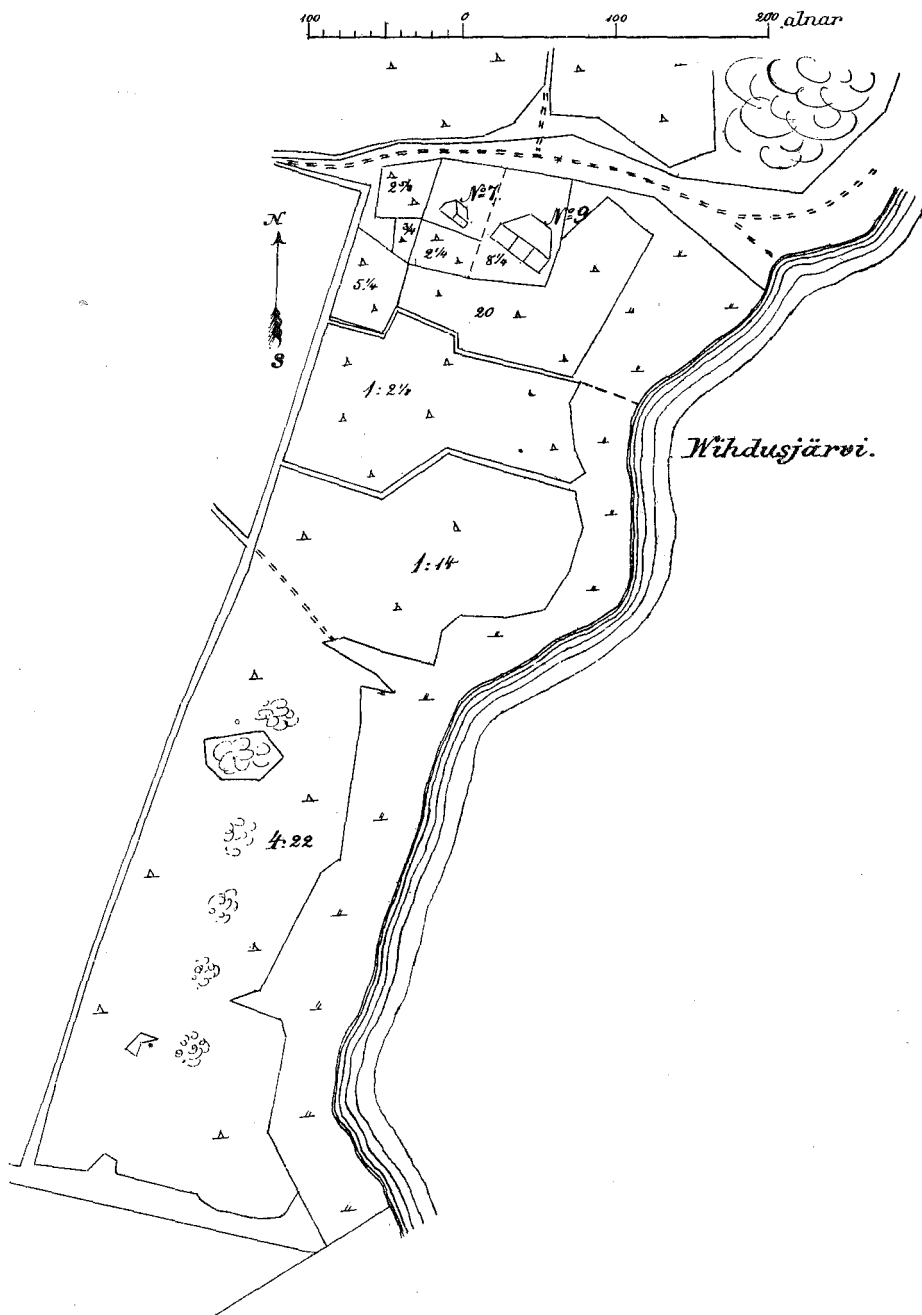

Fig. 6. Karta av år 1768 över Savulahden hamarit i Kankaantaka by av Pirkkala socken.

andel. Denna andel delas åter i så många smärre delar, som hemmansnummer finnas i de olika mantalen. Dessa smärre delar fördelas därpå genom lottning mellan hemmansnumren i mantalen. De till ett hemmansnummer hörande små hemmanen dela slutligen hemmansnumrens del av ängen sinsemellan, så att vart och ett av dem får ett stycke äng, som motsvarar den bråkdel av ett mantal, till vilket hemmanet är värderat.

Även har det hänt, att delägarna i en uttorkad träskäng, i vilken bytet av andelar skett med några års mellanrum, varit indelade i rotar, för vilka jag redan tidigare redogjort.⁴⁵ Så har varit fallet med en del av Storsjöängen i Yttermalax by i Malax socken i Österbotten. Delägare i ängen ha varit de hemmansägare, som tidigare deltagit i utdikningen av Storsjön. Bytena av andelar, som synas ha förekommit under 1880- och 1890-talen, voro ordnade på följande sätt. Delägarna voro dels oberoende av varandra, dels indelade i rotar, som omfattade sex à åtta bönder. Varje enskild delägare liksom varje rote kunde få behålla en andel i ängen ända till fem år, varefter byte av andelar skedde. Sin andel bärgade rotens bönder gemensamt; de delade sedan höet i skilda hopar och drogo lott om dem. Antalet av rotar, som voro delägare i denna del av Storsjöängen, torde ha varit rätt litet.

I Uleåborgs län kallas de genom sjösänkning uppkomna ängarna ofta "lampioniityt" (spadängar). Deltagarna i sjösänkningen fingo nämligen andelar, s. k. mansdelar, i dessa ängar alltefter det antal med spadar försedda män de sände till arbetet. Andelarna i dessa ängar delas på nytt efter ett mycket varierande antal år, såsom 3, 5, 6, 10, ja till och med efter 25 och 30 år. Dessa efter 25 eller 30 års förlopp förnyade skiftens verkställande anförtros vanligen åt lantmätare.

I den till landskapet Satakunta hörande delen av Åbo och Björneborgs län finnas genom sjösänkning uppkomna ängar, som efter 25 år genom samskifte delas på nytt mellan delägarna. Dessa sjösänkningar ha företagits omkring år 1850, och delägarna ha andel i dem alltefter de kostnader de haft för sänkningen och den arbetsstyrka, med vilken de deltagit däri.

Vi ha sålunda sett, att delar av de genom sjösänkning uppkomna ängarna innehavas av samma delägare eller delägaregrupp i flera års tid, varefter byte eller nydelning av andelarna sker. Häri tycker jag mig märka en tydlig överensstämmelse med de slutsatser jag ansett mig kunna göra om hammarskiftet under 1600-talet. Delar av dessa uttorkade ängar gingo merendels från den ena delägaren eller delägaregruppen till den andra antingen i en genom överenskommelse bestämd ordningsföljd eller efter nydelning och lottning. Det är möjligt, att dessa tvenne förfaringssätt även tillämpades i hammarskiftet vid byte av andelar.

⁴⁵ Rig 1937, s. 98 f.

Såsom jag tidigare nämnt i min framställning om årsskiftena, finnas i några socknar i Torneå älvdal, som numera höra delvis till Sverige, delvis till Finland, talrika samfällda ängar.⁴⁶ I dem voro icke blott byborna själva delägare utan även utbysmän från flera andra byar, vilka till och med lågo i andra socknar.⁴⁷ Jag omnämnde då även, att några delägare eller delägaregrupper i dessa ängar hade ettårig nyttjanderätt till sina andelar. Men andras nyttjanderätt var understundom utsträckt ända till tre år. Sålunda kunde en andel i dessa ängar t. ex. njutas av en delägare i två eller tre år men sedan av en annan delägare i två eller blott ett år. Vanligen räckte, då mer än enårig nyttjanderätt kom i fråga, en sådan bytesperiod blott i fyra år, varpå bytena började på nytt i samma ordningsföljd som tidigare. Då blott ettårig nyttjanderätt kom i fråga, har jag sett exempel på att bytesperioden kunde räcka sex och till och med åtta år. I dessa byten av ängslotter efter ett eller flera år synas hemmansägarna i Koivukylä by av nuvarande Tervola socken ha varit i högre grad medintresserade än andra byars hemmansägare i dessa trakter.⁴⁸

Med hammarskiftet likartade jorddelningar i andra länder kan jag till följd av utrymmets knapphet ej nu beröra.⁴⁹

⁴⁶ Rig 1937, s. 100.

⁴⁷ Detta förhållande kan förklaras så, att ängarna i fråga i forna tider blivit upptagna på en allmänning, som var gemensam för byar, vilka med tiden kommo att höra till olika socknar. När allmänningen senare delades mellan bylagen, kunde sålunda till och med avlägsna och till annan socken hörande byar bliva delägare i ängar, som faktiskt kommo att ligga inom en från dem för länge sedan avskild bys jordområde.

I finska domstolsprotokoll från 1600-talet har jag påträffat två med detta ovanberörda likartade fall, av vilka jag nu berör blott följande. På Mynämäki (Virmo) ting i Masku härad gjorde 1636 kyrkoherden i församlingen Johan Venno anspråk på tvenne ängar, Stor- och Lillsaari, som enligt prästgårdens gamla inventarielängd tillhörde den. Vid målets behandling inför rätta vid Mynämäki ting vittnade nämnden, att dessa ängar lågo mellan Kivikylä by i Mynämäki och Kulisuo (?) by i Laitila socken och bärgades årligen av kulisuoborna. Då Kulisuo låg inom annan socken och annat härad [nämligen Vehmaa (Vemo) härad], bestämdes, att ärendet skulle handläggas vid ting inom sistnämnda härad.

Vad de Mynämäki prästgård tillhörande ängarna beträffar, hade troligen någon sockenbo den tid, då ännu Mynämäki och Laitila samt troligen även Uusikirkko (Nykyrka) och Vehmaa hade gemensam utmark, upptagit dem och sedan skänkt dem åt Mynämäki prästgård. När senare denna utmark delades mellan församlingarna, kommo dessa prästgårdsängar att höra ej blott till annan socken utan även till annat härad. Masku härads dombok 1630—1636 fol. 227, Mynämäki (Virmo) ting den 1 juni 1636, C. H. Strandberg, Åbo stifts herdaminne I, Åbo 1832, s. 134.

⁴⁸ Diverse kartor och beskrivningar till dem finnas i kartboken Skifteskartor rörande Finland samt kartboken Å, Norrbottens län, i svenska lantmäteristyrelsens arkiv.

⁴⁹ Efterföljande resumé avser såväl ovanstående undersökning som professor Melanders uppsats om årsskiftena i Finland i föregående årgång av denna tidskrift.

I Rig 1937, s. 101, r. 25 står: Saaramaa, skall vara: Saaremaa.

Zusammenfassung

Jahreswechsel und Hamarteilung in Finnland

Jahreswechsel sind eine alte Form wechselnden Besitzrechtes an gemeinsamen Grund und Boden oder an Fischwässer mit der Bedeutung, dass die Teilhaber immer nach Verlauf eines Jahres verschiedene Teile des gemeinsamen Eigentumes zur Nutzung erhalten. Die Jahreswechsel betrafen in Finnland meistens Wiesen und Fischwässer, mitunter Weideplätze und hie und da das Recht, Wald abzuholzen. Die in Finnland frühzeitig eingeführte Zweifelderwirtschaft machte dem Jahreswechsel an Äckern beinahe völlig ein Ende.

Ein für das 17. Jahrhundert typischer Jahreswechsel für Wiesen findet in dem Gerichtsprotokoll des Kirchspiels Kumlinge im Skärgården von Åland vom Jahre 1627 Erwähnung. Das Amtsgericht entschied damals, dass zwei Dorfbewohner den Austausch der Wiesen, offenbar von Wiesenteilen, so durchführen sollten, dass sie jährlich in der Weise an die neuen Anteilsberechtigten übergehen sollten, dass jeder von ihnen der Reihe nach bessere und schlechtere Wiesenparzellen erhalten würde.

Der Austausch von Wiesenteilen konnte mitunter im voraus festgelegt sein, so dass sie jährlich in einer bestimmten Reihenfolge von einem Anteilsberechtigten auf den anderen übergingen. Eine gemeinsame Wiese konnte auch gemäss einer festgestellten Reihenfolge jährlich ungeteilt auf einen neuen Miteigentümer übergehen.

Nach der Einführung der Flurregelung (storskifte) sind in Finnland die Jahreswechsel selten geworden. Jahreswechsel für Wiesen kommen noch in einigen Kirchspielen im Regierungsbezirk Viborg vor. Jahreswechsel mehr gelegentlicher Natur kommen in mehreren Kirchspielen der Regierungsbezirke Kuopio und Uleåborg vor, wenn ein Bauernhof zufolge freiwilliger Güterteilung zwischen den Erben aufgeteilt worden war. Austausch von Äckern zwischen diesen kommt selten vor, und wenn er zustande kommt, dann geschieht es nach Verlauf von zwei oder mehreren Jahren. Die Äcker werden nämlich unter diesen Miteigentümern meistens so geteilt, dass sie deren bleibendes Eigentum werden.

Heutzutage kommen bisweilen Jahreswechsel für Wiesen vor, die meistens durch Trockenlegung eines Sees oder durch Entwässerung ungeteilter Sümpfe entstanden sind. Die durch Trockenlegung entstandenen Wiesen sind hauptsächlich in Österbotten (d. h. im Regierungsbezirk von Vasa und Uleåborg) anzutreffen, die ungeteilten Sümpfe meistens innerhalb des Regierungsbezirkes von Kuopio. Mitunter sind die durch Trockenlegung entstandenen Wiesen in "Kopfanteile" (mansdelar) derart zerlegt, dass jeder Teilhaber

ebenso viele "Kopfanteile" erhält, wie die Zahl der Arbeitsleute, die er bei dem Landgewinnungsunternehmen zur Arbeit eingesetzt hatte. Auch bezüglich dieser Wiesen wurden häufig Vereinbarungen darüber getroffen, in welcher Reihenfolge die verschiedenen Anteile von einem Teilhaber auf den anderen übergehen sollen, doch kommen auch Verlosungen der Anteile beim jeweiligen Austausch vor. Die Miteigentümer dieser durch Landgewinnung entstandenen Wiesen können auch Gruppen bilden, sogenannte "rotar", deren Mitglieder bei den Jahreswechslern gemeinschaftlich verschiedene Teile der gemeinsamen Wiesen abernten und dann untereinander das Heu teilen. Mit der Bezeichnung "rote" können auch grössere Stücke einer gemeinschaftlichen entwässerten Wiese gemeint sein, welche jährlich auf eine neue Gruppe von Miteigentümern übergehen. Die Gruppe, die die "rote" für ein Jahr bekommen hat, verteilt die Teile derselben durch Verlosung unter ihre Mitglieder.

In älteren Zeiten kamen Jahreswechsel für die gemeinsame Weide selten vor. Jahreswechsel für Abholzen von Wald hat der Verfasser nur in einem Fall feststellen können.

Jahreswechsel für Fischwässer waren in älteren Zeiten sehr gebräuchlich. Von Åland gibt es Beispiele hiefür aus dem 17. Jahrhundert, aus welchen man ersieht, dass die Jahreswechsel sowohl die Sommer- wie die Winterfischerei betrafen. Auch in anderen Teilen Finnlands, vor allem in Westfinnland, hat man Jahreswechsel für Fischwässer aus jener Zeit festgestellt. Mitunter hiessen diese Anteile an den Fischfängen Kopfanteile (mansdelar). Damit war gemeint, dass der Teilhaber berechtigt war, mit soviel Arbeitsleuten an dem Fischfang teilzunehmen wie die Zahl der Kopfanteile, die er besass. Bisweilen werden Personen erwähnt, die nur Bruchteile von Losen oder Anteilen an den Fischwässern besaßen. Die Teilhaber an den Fischwässern bildeten oft Gruppen, die abwechselnd fischten.

Jahreswechsel für gemeinsame Fischwässer kommen noch heutzutage vor. Auf Åland wird ein solches Fischwasser in ebenso viele oder doppelt so viele Anteile sogenannte "drätter", geteilt, wie die Zahl der vollen Bauernhöfe, die es unter der Fischermannschaft gibt. Jeder Bauernhof bekommt so auf ein Jahr ein oder zwei solcher "drätter".

Ausser auf Åland kommen Jahreswechsel für Fischwässer noch recht oft im Skärgård des eigentlichen Finnland vor.

Über die Hamarteilung in Finnland finden sich Mitteilungen bereits in den historischen Urkunden aus dem Mittelalter, aber diese mittelalterlichen Angaben sind sehr unvollständig. Etwas genauere Schlüsse kann man aus einer Reihe von Angaben ziehen, die sich in den Gerichtsbüchern des 17. Jahrhunderts über diese Teilung vorfinden. Einiges Material zur Lösung

dieser Frage liefern auch manche Flurkarten mit den dazu gehörigen Beschreibungen.

Die Anteilsberechtigten an einer Hamarteilung wurden Teilungsgenossen (= skiftesbröder) genannt, was dasselbe bedeutet wie Tauschgenossen (= bytesbröder). Diese Miteigentümer scheinen nämlich nach einigen Jahren ihre Anteile an dem gemeinsamen Grund und Boden ausgetauscht zu haben. Nachdem die Zweifelderwirtschaft im Ackerbau aufgenommen worden war, verdrängte sie durch ihren Zweijahreslauf die Jahreswechsel. In der Zweifelderwirtschaft liegt nämlich der Acker das eine Jahr brach, das andere Jahr ist er wieder besät, weshalb die Miteigentümer mindestens zweijähriges Besitzrecht an die dem Austausch unterworfenen Ackeranteile geniessen müssen. In älteren Urkunden sind keine Angaben darüber anzutreffen, nach wieviel Jahren der Austausch der Bodenanteile in der Hamarteilung erfolgte, doch da er in Verbindung mit der Zweifelderwirtschaft vorkam, wurde der Austausch, wie gesagt, erst nach mindestens zwei Jahren vorgenommen. Es ist wahrscheinlich, dass die Anzahl Jahre, die das Besitzrecht bei dieser Bodenverteilung umfasste, von getroffenen Vereinbarungen abhängig war.

Bei der Hamarteilung scheint die Grösse der Hausgrundstücke kein Massstab für die Anteile der verschiedenen Bauernhöfe am Grundbesitz des Dorfes gewesen zu sein, wie es die später eingeführte "Sonnenteilung" (= solskifte) vorschrieb. In Ostfinnland, wo stellenweise der Dorfgrundbesitz bis ins 17. Jahrhundert gemeinschaftlich war, obwohl dort keine Hamarteilung existierte, kann man in jener Zeit Fälle antreffen, wo sogar die Hausgrundstücke der Bauernhöfe gemeinsamer Grundbesitz waren und der Besitzer des Bauernhofes nur das Eigentumsrecht an die Gebäude innehatte, die er auf den Grundstücken errichtet hatte. Und auch nach der Einführung der Sonnenteilung gab es in Finnland vielerorts ebenso wie in manchen Gegenden Schwedens Hausgrundstücke, die keinen Massstab für den Anteil des Hofes an den Grundbesitz des Dorfes abgaben und keine bestimmten Grenzmarken hatten.

In ihren früheren Entwicklungsstadien scheint die Hamarteilung auf die Äcker der Binnenschlägel (bröstmarksodlingar) des Dorfes gebräuchlich gewesen zu sein. Aber nach Einführung der Sonnenteilung für diese Fluren scheint die Hamarteilung häufig an Neubrüchen von gemeinschaftlichem Grund und Boden, mit welchen die Äcker der Binnenschläge des Dorfes erweitert worden waren, vorgekommen zu sein. Auch gemeinschaftlich bebaute Felder, die auf gemeinsamem, vom Dorf weiter entfernt gelegenem Boden, gewonnen worden waren, scheinen bisweilen ebenfalls in Hamarteilung gestanden zu haben. Neubrüche der genannten Art tragen öfters nicht mehr den Namen Hamarteilung, obwohl sie gemeinsames Eigentum sind und Teile des Kulturbodens auf eine Art getauscht zu werden pflegen, die nach der

Meinung des Verfassers für die Hamarteilung bezeichnend ist. Doch werden bisweilen ehemalige Hamarteilungs-Neubrüche (= hammarskiftsnyodlingar), die in das bleibende Eigentum der Bauernhöfe übergegangen waren, in den Flurkarten und deren Beschreibungen "hamari" oder "hamara" genannt, was Verdrehungen des schwedischen Wortes "hammare" sind. Mitunter wieder führen sie den Namen "vasara", was die finnische Entsprechung des Wortes hammare ist.

Als Beispiel für einen hamarwechselartigen Austausch gemeinschaftlichen Ackerlandes, der jedoch nicht den Namen Hamarwechsel trägt, kann ein Dorf im Kirchspiel Vehkalahti in der Nähe der Stadt Fredrikshamn erwähnt werden. Der Plan dieses Dorfes stammt aus dem Jahre 1701, Abb. 1. An einer Reihe von Äckern haben die Bauernhöfe des Dorfes ihre privaten Ackeranteile, deren Grenzlinien in verschiedenen Farben gehalten sind, die sich auf die einzelnen Bauernhöfe beziehen. Aber andere Äcker werden als gemeinsames Eigentum mehrerer Höfe bezeichnet, die die Äcker abwechselnd in Form des Felderwechsels, d. h. des Felderaustausches, bestellt scheinen. Die Wiesen des Dorfes waren meistens gemeinsames Eigentum. Die Weiden und der Wald scheinen dem ganzen Dorf gemeinsam gehört zu haben.

Abwechselndes Nutzungsrecht an Neubrüche, wodurch der dem Herrenhof Hakkala und einigen anderen Gütern im Kirchspiel Lammi gehörige, Acker der Binnenschläge vergrössert worden war, wird in der Beschreibung eines Planes aus dem Jahr 1774, Abb. 2., erwähnt.

Im Dorf Lunden im Kirchspiel Gladhammar, Südschweden, bestand seit dem Ende des 17. Jahrhunderts bis 1780, in welchem Jahr aus Anlass einer neuen Flurregelung der Plan Abb. 3. gezeichnet wurde, der Austausch von Ackeranteilen zwischen den Hofbesitzern im Intervall von einigen Jahren. Und auch nach der neuen Flurregelung vom Jahr 1780 waren die entfernt gelegenen Wiesen, die eingefriedeten Weideplätze und der Wald allen Bauernhöfen des Dorfes gemeinsam.

Auf einem Plan aus dem Jahre 1701, Abb. 4 a und 4 b, der Güter des reu-terdienstpflichtigen Hofes (rusthäll) Lastunen im Kirchspiel Lempäälä in der Nähe der Stadt Tammerfors sind einige Wiesen eingezeichnet, die der Eigentümer von Lastunen auf gemeinschaftlichem Grund und Boden urban gemacht hat. Auf einem späteren Plan aus dem Jahre 1774, Abb. 5, über die Grundstücke von Lastunen und anderen Gütern ist dieses gemeinsame Land zum grössten Teil in Acker- und Wiesenparzellen verwandelt, die den verschiedenen Gütern gehören und den Namen *hamari* tragen. Auch dieser Neubruch auf gemeinschaftlichen Land scheint früher in Hamarteilung gewesen zu sein, das als eine Erweiterung der Binnenschläge urbar gemacht worden war.

Auf dem Plan Abb. 6, der im Jahre 1768 gezeichnet wurde und das Dorf

Kankaantaka im Kirchspiel Pirkkala in der Nähe der Stadt Tammerfors betrifft, ist ein Ackergebiet zu sehen, wodurch die Binnenschläge des Dorfes vergrößert worden waren. Auf diesem Ackergebiet steht *Savulahden hamarit*, was darauf deutet, dass dieser Neubruch früher in Hamarteilung gestanden hat.

Es sei hinzugefügt, dass während dieser Zeit die Weide und der Wald eines Dorfes sehr oft das gemeinsame Eigentum der Bauernhöfe des Dorfes waren.

In der Darstellung der Jahreswechsel erwähnt der Verfasser, dass es heutzutage in den Regierungsbezirken Vasa und Uleåborg gemeinsame, durch Trockenlegung von Seen gewonnene, Wiesen gibt, deren Anteile die Miteigentümer jährlich austauschen. An einer Reihe solcher durch derartige Trockenlegung gewonnener Wiesen dieser Regierungsbezirke sowie des nördlichen Teils des Regierungsbezirks Åbo und Björneborg besitzen die Anteilberechtigten wiederum ein mehrjähriges Nutzungsrecht an die verschiedenen Anteile der Wiesen. Die Dauer dieses Nutzungsrechtes variiert zwischen 3 und 30 Jahren, nach deren Ablauf der Austausch der Anteile und oft auch Neuaufteilungen der Wiesen erfolgen. In den Regierungsbezirken Vasa und Uleåborg, wo das Besitzrecht 25 oder 30 Jahre dauert, wird die Durchführung der Neuaufteilung oft den Feldmessern anvertraut.

Dieses heutzutage übliche Austauschen von Anteilen der durch Trockenlegung gewonnenen Wiesen erinnert stark an das, was Verfasser bezüglich des Austausches von Bodenanteilen der Hamarteilung dargestellt hat.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Bulhuse, Studier over gammel dansk Bygningskunst. I. Tekst. II. Tavler. Av Mogens Clemmensen. - Resp. 298 s. och 56 blad planscher. Levin & Munksgaard, København 1937. Da. Kr. 65:—.

Författaren till denna även ur typografisk synpunkt mycket ståtliga publikation, arkitekten Mogens Clemmensen, har hunnit med icke ett utan många livsverk. Sålunda har han hela sitt liv i Köpenhamn utövat en omfattande verksamhet som praktiserande arkitekt. Som sådan har han bland annat uppfört byggnaden för det nya Nationalmuseet. Samtidigt med sin praktiska verksamhet har han emellertid alltid drivit någon arkitekturhistorisk hobby. De danska medeltidsarkeologerna har han sålunda vid behov räckt en hjälpande hand vid konservering av domkyrkor, slott och landskyrkor. Sedan mycket länge har han tekniskt bistått "Den gamle by", det stadshistoriska museet i Aarhus, vid flyttningen av de talrika korsvirkeshusen till museumsområdet. Likaså har han utövat ett betydande arkitekturhistoriskt författarskap och varit redaktör för serier monografier över flera av de viktigaste byggnads-historiska monumenten i Danmark.¹ Under sina "ferier" har han mätt upp klassiska ruiner i Grekland och därunder jämväl ägnat sin uppmärksamhet åt den primitiva byggnadskultur, som ännu i våra dagar lever kvar kring forntidens ruiner.² På Grönland har han uppmätt de första där bosatta nordbornas sedan århundraden raserade kyrkobyggnader.³ Uti Italien har han studerat teglets historia under den romanska tiden och därigenom skapat en ny syn på teglets historia i Danmark och följaktligen också i angränsande länder.⁴

Med denna nya bok "Bulhuse" offentliggör Mogens Clemmensen resultaten av ett annat sedan årtionden av honom bedrivet studium. För svenska läsare bör det kanske omnämnas, att titeln innebär, att boken innehåller en undersökning över skiftesverkskonstruktioner. Beroende på tillgången på

¹ Mogens Clemmensen, Ældre Nordisk Architektur, ny serie, Kbhvn 1921 ff.

² Mogens Clemmensen, Primitive hustyper i Aitolien, i Geografisk Tidsskrift, 36, Kbhvn 1933.

³ Mogens Clemmensen, Kirkeruiner fra Nordbotiden, i Meddelelser fra Grönland, 47, Kbhvn 1911.

⁴ Mogens Clemmensen, Slægtskabet mellem lombardisk og dansk Teglstensarkitektur, i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1922.

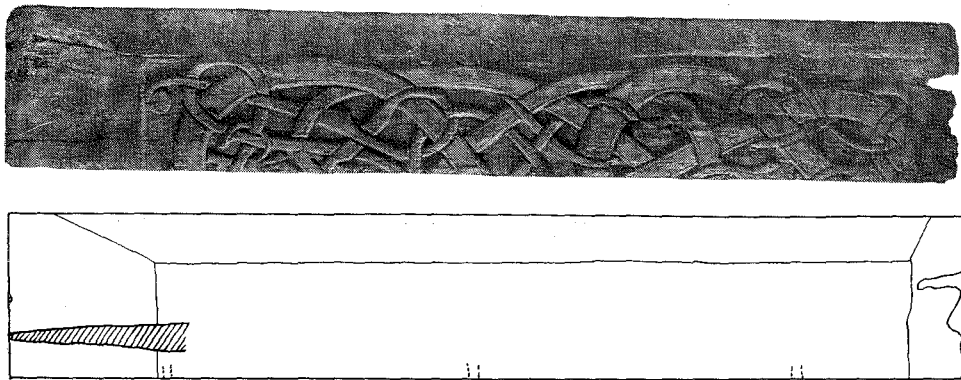

Fig. 1 och 2. Planka, funnen i Guldrupe kyrka, Gotland, nu i Gotlands Fornsal, Visby. Fig. 2 visar, att dymlingar funnits endast på undersidan. Plankan har således suttit överst i ett väggfält. Fig. 1 ur Ekhoﬀ, Svenska stavkyrkor.

skilda platser av olika byggnadsmaterial har man anpassat sig efter denna. I trakter, där det varit ont om trä, har man sålunda med detta endast uppfört konstruktionernas nödvändigaste bärande delar, men väggarna t. ex. av jord eller sten eller kline. I andra trakter har det åter funnits rik tillgång på byggnadsvirke och hela husen uppförts med stockar. När skogstillgången minskat fick man övergå att använda virkessparande konstruktioner. Endast väggarnas och takens viktigaste bärande delar, som krävde grovt virke, uppfördes med sådant, men där man kunde, drog man in på dimensionerna. Väggfälten blevo t. ex. fyllda med plank eller bräder i olika resvirkes- eller skiftesverkskonstruktioner.

Kärnan i denna bok om "bulhuse" är sålunda en utredning om olika skiftesverkskonstruktioner och deras utbredning i Norden. Den andra huvudgruppen, resvirkeskonstruktionerna, lämnas här åsido, enär denna redan i någon mån behandlats i litteraturen. Sålunda ha stavkonstruktionerna tidigare undersökts av flera norska författare och av Emil Ekhoﬀ i hans bok om de svenska stavkyrkorna.⁵

Några större förarbeten för studiet av skiftesverkskonstruktioner i Skandinavien föreligga icke. Författaren har därför själv låtit sig angeläget vara att utföra omfattande primärstudier under resor i Danmark, i södra Sverige, på Öland och Gotland. Överallt har han själv företagit uppmätningar och fotograferat. Naturligtvis har det ej kunnat undvikas, att en eller annan bild eller uppmätning av främmande hand fått komma med, när den varit lämplig, men i stort sett äro dessa mycket få till antalet. De olika landsdelarnas terminologi i fråga om byggnadernas detaljer och konstruktioner har författaren

⁵ Emil Ekhoﬀ, Svenska stavkyrkor, Sthlm 1914—16.

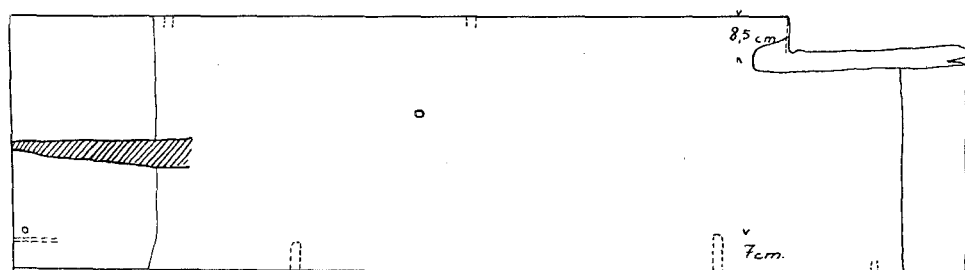

Fig. 3 och 4. Planka, funnen i Guldrupe kyrka, Gotland, nu i Gotlands Fornsal, Visby. Ornamentiken och dymlingar i båda långsidorna visa, att denna planka suttit nederst i ett ornerat väggfält. — Fig. 3 ur Ekhoﬀ, Svenska stavkyrkor.

antingen inhämtat muntligen på platsen eller ur den sparsamma tryckta litteraturen.

Till sin huvuddel är publikationen en väl dokumenterad materialsamling, där även de sydsvenska landskapen — inräknat öarna Öland och Gotland — äro förnämligt och rikt representerade och detta icke blott i texten utan även bland uppmätningarna. Det förnämligaste reproduktionssättet för fotografier, ljustryck, har tack vare Carlsbergfondens frikostighet fått komma till användning. Bilderna äro emellertid ej blott vackra utan även instruktiva.

Tack vare att författaren är en yrkesman, som väl vet vad som hör till att bygga ett hus, möter man ingenstädes några yrkesfrämmande eller romantiska teorier. Eftersom boken är byggd på en solid yrkeserfarenhet, kommer den sålunda att för all framtid bliva en källskrift för den specialitet, som den lovat att behandla.

Efter vad som ovan generellt uttalats om publikationen, må det vara tillåtet att mer subjektivt diskutera några detaljer uti densamma.

I ett rum i Gaasetornet i Vordingborgs slottsruin på Själland finnes en sedan gammalt känd vägg i skiftesverk, en "bulvägg", som undertecknad vid ett besök därstädes år 1897 studerade tillsammans med en dansk kollega.⁶

⁶ Sune Ambrosiani, Rester av stafbyggnad i Gåsetornet, Vordingborg, i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1899, s. 146 ff.

Det kom på min lott att avfatta det meddelande om densamma, som inflöt i Aarbøger 1899. Med anledning av Clemmensens bedömande av detta meddelande synes det mig vara en gärd av rättvisa, att detta sättes i sitt historiska sammanhang. Först må det erinras om, att det endast var något år tidigare, som Emil Ekhoff påträffat stavarna i Hemse kyrkas golv på Gotland. Ekhoff förmodade, att det var märkligt att annorstädes än i Norge påträffa rester av resvirkes-(stav-)konstruktioner. Vi alla, som då utbildades, sökte följaktligen ivrigt efter nya rester av resvirkeskonstruktionen, ty på den tiden fanns det ej någon, som studerat de nordiska träkonstruktionerna i den omfattning, att han såsom nu Mogens Clemmensen (I, s. 258) kunde ha sagt oss: "Saaledes vilde den eneste endnu staaende svenske stavkirke i Hedared i Västergøtland, såfremt vægstavene blev lagt vandret, i enhver henseende kunne siges at være bygget i bulkonstruktion". På den tiden togs därför alla bitar, halva stockar och plankor från jordfynd och dylikt för rester efter stavkonstruktion. Man förstod då dessvärre ej bättre.

Att stockarna i väggen i Gåsetornet låg i skiftesverk, att dessa en gång tidigare tillhört en äldre dylik konstruktion på någon annan plats, gick följaktligen ej upp för någon. Som ett bevis härför kan även erinras om, att ej ens termen skiftesverk förekommer i det anförda meddelandet i Aarbøger år 1899. I och för sig borde det även på den tiden ha ägt sitt stora intresse att få fastslaget, att det fanns en säkert daterbar vägg i skiftesverk i Gåsetornet, men dylika väggar hade på sin höjd arkitekterna kunskap om, och i den kulturhistoriska litteraturen hade de ännu ej gjort sitt inträde. Detta skedde först senare.

För att få en uppfattning av skiftesverkskonstruktionens ålder har Clemmensen givetvis även gjort en sammanställning av de äldsta daterade eller daterbara resterna av konstruktionen i Norden. Som jag bland dessa saknar en viktig sådan, vilken dock för flera år sedan bort ha meddelats Clemmensen, skall jag här erinra om densamma. Frågan gäller Guldrupeplankorna i Gotlands Fornsal: "två stavar med djurornamentik i relief",⁷ vilka förvärvades dit år 1892. Alltifrån början uppfattades de sålunda som rester av en resvirkeskonstruktion, men detta är felaktigt. En gång, då arkitekt Clemmensen var i Stockholm för flera år sedan, tillkallades jag som vittne för att konstatera, huru tjäran runnit på ett antal plankor i Statens historiska museums förråd. Tjäran hade runnit tvärs över plankorna, vilket ju visade, att dessa legat och ej stått i husväggen. Ett par dagar senare kom jag till Visby och gick då mera på skämt för att se efter vilken väg tjäran tagit på Guldrupeplankorna. Döm om min förvåning, då jag fann, att tjäran även på dessa runnit på tvären.

⁷ Sune Ambrosiani, Gotländska kyrkoinventarier. Sthlm 1912.

Fig. 5. Hus i skiftesverks-(bul-)konstruktion. Mellangatan, Visby.

Men det är ej blott tjäran som vittnar om att Guldrupeplankorna ursprungligen tillhört ett bullhus. Man finner nämligen efter en närmare granskning, att de, även om de blivit åtskilligt skamfilade, dock till stor del ha sin gamla bredd i behåll. Plankornas smalsidor äro oskadade, och i dessa finnas hål för dymlingar (liksom i plankorna i Gåsetornet). På den smalare plankan finnas dessa endast på ena långsidan, tre stycken hål med kvarsittande dymlingar, se fig. 1 och 2. På den bredare plankan, fig. 3 och 4, finnes sådana hål däremot på båda långsidorna, tre i varje sida. I flera hål äro dymlingarna borta, och

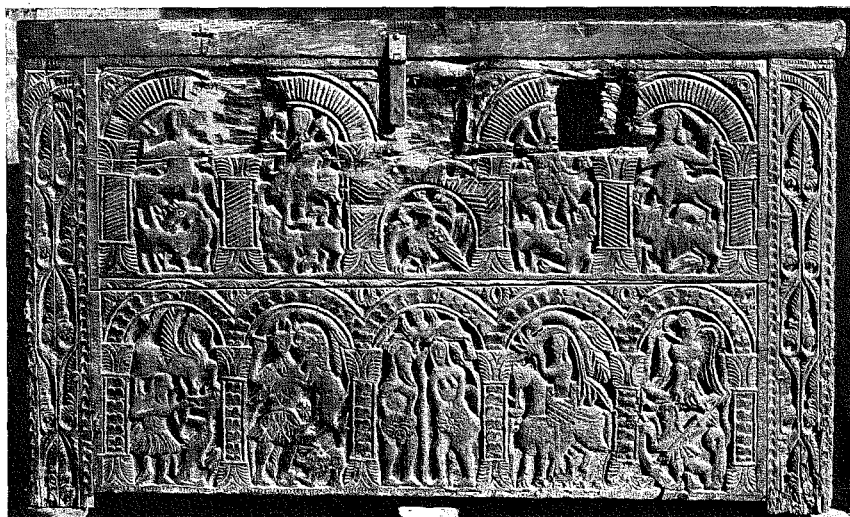

Fig. 6. Lär från katedralen i Terracina. Ur *Fataburen* 1909.

man kan då se, att hålen varit framemot 10 cm djupa. I polemik mot dem, som trott, att plankorna i väggen i Gåsetornet ingått i en resvirkeskonstruktion, har Clemmensen framhållit, att om de med dymlingar sammanhållna plankorna stått lodrätt, skulle det ha varit omöjligt att hålla väggen tät, sedan träet torkat. Är detta sant i fråga om dessa plankor i Gåsetornet, gäller det givetvis även om Guldrupeplankorna. Dessa senare måste sålunda ursprungligen ha ingått i bulhusväggar.⁹

Sune Lindqvist har i fråga om Guldrupeplankorna kommit till samma resultat på grund av den å dessa befintliga ornamentiken, ty denna är enligt hans mening tänkt som dekoration å liggande plankor.⁹ De båda plankorna ha sannolikt ej heller tillhört ett och samma väggfält. Den smalare av dem, fig. 1 och 2, är — eftersom den saknar dymlingar på den ena sidan — påtagligen den översta i ett väggfält. Den bredare, som har dymlingar på båda långsidorna, fig. 3 och 4, och som har en icke ornerad ram längs ena långsidan, har tydligen varit den understa dekorerade plankan i ett väggfält.

Till förklaring av Guldrupeplankornas användning får man med någon fantasi till hjälp tänka sig en högtidslokal, en högstuga, på det gamla Gotland

⁸ Guldrupeplankorna äro flerstädes avbildade. I Emil Ekhoﬀ, Svenska Stavkyrkor, äro de återgivna såväl ritade av Olof Sörding som efter fotografi. Ekhoﬀ, som utförligt behandlat dem, har emellertid icke märkt hålen för dymlingarna. Han betraktar dem såsom rester av en i stavkonstruktion uppförd byggnad.

⁹ Sune Lindqvist, Yngre vikingastilar, i Nordisk Kultur: Konst, Sthlm 1931, s. 177.

med väggar i skiftesverk. Den eller de översta plankorna i varje väggfält hade i tidens smak ornerats med djurornamentik, utskuren i relief, en ornamentik, som ännu är levande för de hantverkare, som arbetat på stavarna från Hemse.

Låt oss, vad Guldrupeplankornas ålder beträffar, endast konstatera, att Gotlands Fornsals föreståndare docent M. Stenberger, som är förhistorisk arkeolog, flyttat dem ur deras gamla omgivning och satt upp dem i den förhistoriska avdelningen. Han anser dem således för förhistoriska, således senast från omkring år 1000. Om vi bortse från Bulverket i Tingstäde träsk, vars datering ännu torde vara flytande, torde sålunda dessa Guldrupeplankor vara de äldsta säkert daterade resterna av skiftesverkskonstruktion i Norden, kanske överhuvudtaget.

Om det emellertid är så, att sannolikt endast en lycklig slump kan komma oss att finna hus eller husrester av den ålder, att de med säkerhet äro äldre än Guldrupeplankorna, så finnes det dock en stor grupp möbler, som sannolikt kunna uppvisa äldre dateringar för skiftesverkskonstruktioner än husresterna. Jag syftar på en uråldrig grupp förvaringsmöbler: lårar eller kistor. Medeltida sådana äro nu kända från ett betydande område i Europa. Bland dessa finnas även sådana, som ej blott i fråga om sin konstruktion utan även beträffande sin användning stått huset, människoboningen, nära. Lårar, byggda med väggar av skifteskonstruktion, ha nämligen ännu i våra dagar använts som fristående sovställen ute i markerna, så i Steyermark och i Voigtland i Sachsen. En lår från katedralen i Terracina torde dock, ehuru mig veterligen ingen specialundersökning om densamma föreligger, av fotografier att döma böra dateras tidigare än Guldrupeplankorna, fig. 6.¹⁰

Rent teoretiskt sett kunna skiftesverkskonstruktionerna vara så gamla, att de härröra från den tid, då man fått i allmänt bruk sådana verktyg, med vilka man kunde göra nåtar i stockar, klyva rundtimmer och plana dess sidor till plank och bräder. Det tillkommer arkeologerna att lämna uppgift om den tidpunkt, när detta inträffade i världskulturen och i Norden.

I historisk tid och fram till våra dagar användas emellertid träkonstruktioner med rundtimmer, resvirke och skiftesverk av olika slag jämsides med varandra. Som ett exempel att anföra i detta sammanhang erinrar jag mig sålunda en lambgift (fårhus för året om utegående får) på Fårön norr om Gotland, i vilket hus somliga väggar äro knuttimrade, andra i skiftesverk och gavlarna i resvirke. Varför en sådan fördelning kommit till, vet endast den, som byggde huset. Slutsatsen att draga är emellertid, att liksom konstruk-

¹⁰ Sune Ambrosiani, Lår från Mysslunge, Upland, och dess släktingar, i *Fataburen* 1909, s. 15 ff. Sedan denna avhandling skrevs, ha långt flera lårar av besläktade typer kommit till vår kännedom, jfr Sigfrid Svensson, *Vikingatidstraditioner i nordiska bondemöbler*, i *Fataburen* 1937, s. 1 ff.

tionerna i nyare tid använts jämsides med varandra i en och samma byggnad, intet hinder möter, att så även skett för årtusenden sedan. Varför man på ett sådant sätt kombinerade de olika konstruktionerna inom en och samma byggnad, beror sannolikt på seg tradition och motiven därför känner som sagt naturligtvis endast byggherren.

Sune Ambrosiani.

Haandskydevaabens Bedømmelse. I. Av Johan F. Stöckel.

Udgivet af Tøjhusmuseet, København 1938. Da. Kr. 20:—.

Allt sedan vapenhistorien i slutet på 1800-talet började beaktas och bearbetas mera på allvar som vetenskap, har man umgåtts med planer på att få till stånd ett vapenhistoriskt mästare- och stämpellexikon. Här i Sverige var det Kungl. Livrustkammarens förre föreståndare C. A. Ossbahr, som först gick i bräsch för den mera allvarliga vapenhistoriska forskningen och i utlandet föreståndaren för de kejserliga vapensamlingarna i Wien W. Boehm. Man insåg genast vikten av ett mera ingående studium av vapensmedernas stämplor och signaturer och vad betydelse en i möjligaste mån fullständig förteckning över dessa mästare, deras arbeten och levnadsår, deras signaturer och stämplor skulle ha för det rätta bedömandet av vapnen ifråga. Men vilka stora svårigheter som voro förenade med uppställandet av ett sådant arbete i lexikonform, kan blott den förstå, som varit vittne till alla de försök, som gjorts och som likväl alla strandat.

Redan tidigt gjordes smärre mästarförteckningar i de vapenhistoriska samlingarnas vägledning. Så upprättade Ossbahr den första mästarförteckningen i Livrustkammarens katalog av år 1886; denna utökades sedan av Livrustkammarens nuvarande föreståndare och försågs med avbildningar av mästarnes vapenstämplor. Liknande förteckningar kommo småningom till stånd i de större europeiska vapensamlingarnas kataloger, bland vilka den av M. von Ehrenthal vid Königl. Gewehrsgalerie i Dresden utarbetade katalogen intog en föregångsställning. Även Boehm utgav en sådan förteckning i sin vapenhistoriska handbok av år 1890. Stora privata mästar- och stämpelsamlingar kommo även till stånd flerstädes i utlandet, men man hade svårt att enas om utgivandet av ett internationellt vapensmeds-lexikon, i likhet med dem på de konstindustriella områdena, där särskilt porslins- och silversmeds-lexikonen gått i förväg. Senast har föreståndaren för Wallace collection i London samlat abonnenter för ett dylikt lexikon, men ännu utan resultat. Stora svårigheten mötte vid insamlandet av de ofta mycket små och fint gjorda vapenstämplarna, i vilket arbete även anmälnaren sedan många år tillbaka tagit aktivt del. För att avbilda stämplarna måste man ofta skruva sönder vapnet och

sedan antingen rita av stämpeln direkt eller göra ett avtryck av densamma, som sedan i sin tur avritas och klichéras. En av Livrustkammaren utarbetad metod med avtryck i vax, på vilket sedan tages en galvanoplastisk fällning i koppar, har på senare tider använts även i utlandet med gott resultat.

En av dem som numera längst och mest energiskt varit med i detta arbete, både med egna samlingar och med vidlyftiga studier i utländska samlingar, är den som nu även är den förste att ha lyckats få till stånd ett verkligt vapensmeds-lexikon, nämligen förre direktören för Tøjhusmuseet i Köpenhamn, kapten J. F. Stöckel. Hans lexikon gäller visserligen nu blott handeldvapnens mästare, och arbetet är utgivet såsom första del i en tilltänkt serie med titeln: "Haandskydevaabens Bedømmelse", och är visserligen — som författaren i förordet påpekar — utgivet blott för att sporra till fortsatta studier för utgivandet av en bättre och fullständigare upplaga, men författaren är dock att lyckönska till detta första försök, som helt visst skall mottagas med stor tillfredsställelse av alla såväl vapensamlare som vapenhistoriska museer. Arbetet är ju visserligen långt ifrån fullständigt och gör ej heller anspråk därpå, så mycket mera som blott mästare representerade med kända arbeten äro upptagna. Men om ej början göres, kan ej det fullständiga lexikonet komma till stånd. Fullständigheten för ett dylikt arbete kommer dock alltid att bliva synnerligen relativ. Skada är likväl, att ej — som så många gånger varit på tal — ett samarbete mellan de större vapenhistoriska museerna för gemensamt utarbetande av lexikonet i fråga kunnat komma till stånd, då förutsättningarna för den största möjliga fullständighet då helt naturligt varit mycket större, och icke blott fullständigheten utan även brukbarheten som lexikon för internationellt bruk skulle givetvis blivit större. Jag vill därmed ej förringa det arbete som nu gjorts; tvärtom är såväl författaren som Tøjhusmuseet att lyckönska till att verkligen ha kunnat komma med ett resultat i den segslitna lexikon-frågan. Hur praktiskt användbart det sedan blir, är svårt att säga, men må det tillåtas mig att framför några synpunkter.

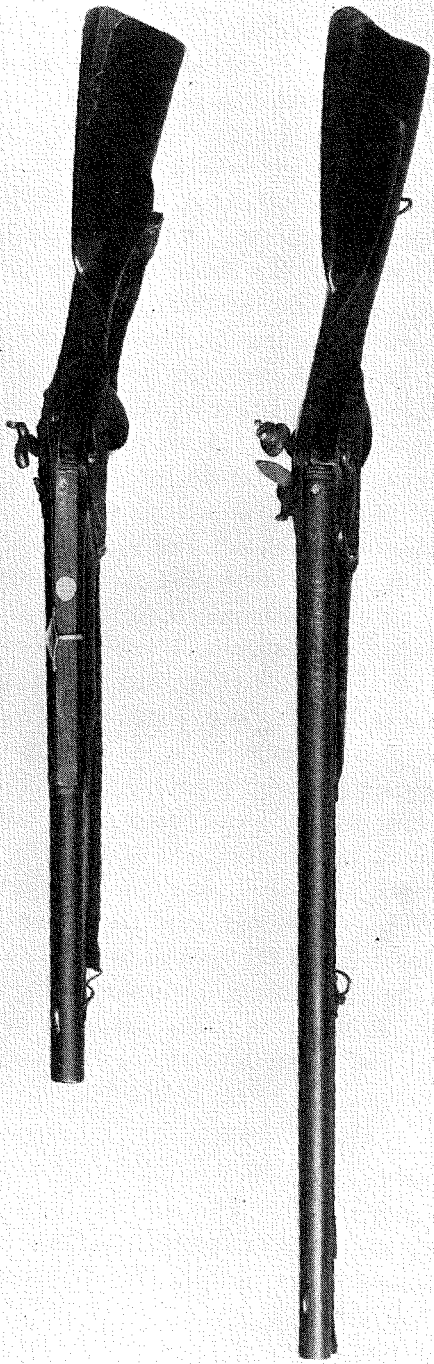
Vad som i första hand synes mig vara en brist i arbetets användbarhet är att stämpelregister över de i lexikonet upptagna stämplarna saknas. Om jag känner stämpeln men ej vapensmedens namn, har jag mycket svårt att använda lexikonet. Ett dylikt register bör ofrånkomligt höra till, och förekommer även i alla liknande arbeten. Vidare skulle arbetet fått vida större användbarhet, om ej blott antalet kända arbeten av mästaren, som nu med en siffra inom parentes anförts, utan även i vilka samlingar eller museer mästarrens arbeten finnas. Det är nog gott och väl att författaren älskvärt erbjuder sig besvara förfrågningar i detta hänseende, men det skulle knappast behövts mycket mera utrymme och arbete att med en serie bokstäver eller förkortningar angiva var vapnen finnas. Detta skulle även i hög grad underlätta bokens användning för fortsatta vapensmedsstudier, då man icke blott genast

kunde se var vapensmedens arbeten vore att finna utan även vilka samlingar författaren redan genomgått.

Vad nu själva mästarförteckningarna beträffar, så måste jag för Sveriges vidkommande giva författaren ett erkännande för det goda sätt, varpå han utnyttjat det svenska materialet. Icke endast Stockholms-mästarna, utan även faktorierna i Jönköping, Norrköping, Norrtälje, Örebro m. fl. äro väl företrädde, vilket ju glädjande måste visa, hur långt vi själva ha kommit gentemot många andra länder i energisk bearbetning av våra egen skjutvapenforskning. Jag skulle t. o. m. förr kunna göra anmärkning på de danska mästartarna i arbetet än på de svenska. För ro skull ett exempel: den framstående mästaren F. Ostermanns i Köpenhamn stämpel nr 859 är mycket dåligt återgiven, ett bättre exemplar av stämpeln finnes på en bössa i Akershus i Oslo. Det är också märkligt, att den på 1660—1680-talen mycket produktive danske mästare, som för en stämpel med H.P. och stjärna, ej ännu kunnat bestämmas till namn och ort. Trots att han gjort mycket förnämliga vapen, måste han alltså ännu saknas i lexikonet, men som författaren utlovar en andra del med stämplat med okända vapensmeders initialer så kommer han tydligen att upptagas där. En del rena feltydningar eller misstag skämmer i viss mån arbetet. Så t. ex. är som mästare upptagen en "Ree i Maubeuge", som skulle signera: "M:re Ree"; det skulle förvåna mig om det ej bör vara: "M:re R:le", vilket är en vanlig förkortning av: "Manufacture Royale de Maubeuge". På samma sätt bör väl "Pauly-Prévatée" vara "Pauly-Brévetée a Paris". Det är ju möjligt, att felskrivningen gjorts på vapnet ifråga, men då borde ju författaren lämna förklaring. Vidare är "Heilgrab, D." ingen mästare utan ett märke eller en skylt, använd av mästaren T. W. Pistor, och bör tydas "D(as) Heil(ige) Grab".

Vad slutligen källförteckningen beträffar, så är den ju visserligen icke något väsentligt, men det borde dock vara en författare otillåtet att foga ihop den så illa som här skett. De angivna källskrifterna äro sammanförda utan någon som helst ordning, och skrifter av samme författare finner man så väl i början som i slutet av förteckningen. Ett ? framför källskriften skall troligen betyda att författarens namn är okänt, men i många fall är det verk med både kända författare och utgivare som så behandlats. Denna källförteckning är fullständigt ovärdig arbetet ifråga, och då den ju ej heller upptager de samlingar där författaren erhållit det mesta materialet borde den helst ha helt utelämnats.

En del smärre uppsatser, såsom den av författaren skrivna inledningen "Nogle Betragtninger over Haandskydevaabens Framstilling", samt ett egenomligt nog under avdelningen "Tilføjelser og Rettelser" upptaget meddelande av en fransman: "Om Fremstillingen av Militærvaaben till den Franske Stat" ha bifogats, vilka helt visst ha sitt intresse, men jag tror dock det hade

Bössor försedda med den danska H-P-stämpeln slagen i silver vid krutkammaren. Den ena bössan (Livruskammaren 5769: 2) har dessutom obekant adligt vapen i silver samt årtalet 1680. Den andra (Hybinettes samling) har, likaledes i silver, inlagt ägarenamnet "Corfitz Trolle" och årtalet 1669.

varit bättre att låta det hela vara vad det är, ett lexikon, och hellre förbättrat det med stämpelregister etc, såsom förut nämnts, än att bifoga detta som egentligen ej hör dit. Även de i slutet som planscher upptagna spanska mästargravyrerna, vilka förut publicerats mångfaldiga gånger, känner varje vapenhistoriker till, och de kunde därför saklöst utelämnats.

Det storslagna program som författaren i förordet upplagt för fortsättningen av "Haandskydevaabens Bedømmelse" i tilltänkta ej mindre än sex delar, är synnerligen lovande, men jag skulle dock tro att ett vapensmedslexikon så upplagt blir mycket svåränvändbart. En nästa del skulle således innehålla kontrollstämplar och provstämplar. Dessa äro dock vad skjutvapnen beträffar knappast så talrika, att de tarva en särskild del för sig. Därefter skulle komma fyra delar med olika grupper av stämplat. Först då en del med okända stämplat innehållande initialer, så en med stämplat utan initialer vilka stämplat kunde antagas vara vapensmedsfamiljernas igenkänningstecken, så en del med smärre enklare prov- och kontrollstämplar på vapen avsedda för militärt bruk och slutligen en del med ofullständiga stämplat, vilka man blott har ringa hopp att kunna identifiera så länge man ej känner tydligare exemplar. Jag tror, att en dylik uppdelning av dessa mer eller mindre okända vapenstämplar kommer att bliva alltför svår att göra, då man i många fall skall få mycket svårt att avgöra till vilken grupp stämpeln egentligen bör höra. Ett enda väl uppställt stämpelregister, i vilket — i likhet med liknande konstindustriella lexikon för silver, tenn o. a. — stämplatna äro ordnade i alfabetisk ordning, där bokstäver finnas i stämpeln, och för övrigt sammanförda i grupper med liknande figurer i var grupp, detta bör nog leda till det bästa resultatet. Allt vad man vet om stämpeln samt i vilken samling det vapen finnes som är försett med stämpeln ifråga, bör naturligtvis angivas.

Till sist utlovar författaren en del med illustrationer och exempel på olika konstruktionsegendomligheter. Men i och med detta äro vi inne på ett område, som faller utanför vapensmedslexikonets, men som detta arbetes huvudtitel ju är mera vittomfattande, än vad som gäller mästarna och deras stämplat, blir ju detta en sak för sig, dock även det naturligtvis av största intresse och betydelse för det rätta bedömandet av ett handeldvapen.

Georg W. Fleetwood.

Historische Arbeiten aus seinem Nachlass. Von Hermann Joachim. Veröffentlichungen des Vereins für Hamburgische Geschichte, X. Hamburg 1936. 148 s. Rm. 3:60.

Den 31 oktober 1931 avled arkivrådet vid Staatsarchiv i Hamburg, professor Hermann Joachim. Fem år senare har Verein für Hamburgische

Geschichte som 10:e bandet i sin skriftserie utgivit hans trenne efterlämnade arbeten.

Joachim framträdde 1906 med en uppsats "Gilde und Stadtgemeinde in Freiburg" (i Festgabe zum 21. Juli 1905 für Anton Hagedorn), som grundlade hans betydelse på det stadshistoriska forskningsområdet och ställde sin författare mitt i den heta diskussion, som länge pågått och sedan fortsattes under decennierna (se om denna t. ex. G. Schmoller, Deutsche Städtewesen in älterer Zeit, Bonn 1922, och A. Schücks gradualavhandling 1926). Joachims mening var, att staden grundlades av en gillesorganiserad sammanslutning; gillet utgjorde grunden för en "Stadtgemeinde". Det var icke någon speciell yrkesgrupp som bildade detta gille utan alla den blivande stadens medlemmar tillhörde sammanslutningen. Sina åsikter utvecklade Joachim närmare i en uppsats "Die Gilde als Form städtischer Gemeindebildung" (i Westdeutsches Zeitschrift 26, 1907). Utan tvivel har han trots den häftiga kritik han rönt, bl. a. från von Below (i "Stadtgemeinde, Landgemeinde und Gilde", i Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte 1909), verkat befruktande på stadshistorisk forskning. Rörigs och Koppes undersökningar, några av de få forskningar som på detta område rört sig med rikhaltigt och konkret material, ha i viss mån bekräftat Joachims hypoteser.

Något ytterligare bidrag hann Joachim aldrig publicera, men vid hans död förelägo anteckningar om "Ursprung und Wesen der Gilde", vilka i nu utgiven form upptaga 12 trycksidor, åtföljda av en över 80-sidig avdelning anmärkningar, i sin tur försedda med nära 600 noter. Hur man än ställer sig till själva uppsatsen, måste man erkänna värdet av denna sista avdelning, där man äger en samlad bibliografisk skatt rörande gillesforskningen. Grundtemat i uppsatsen är, att vi i de otaliga sammanslutningarna, hantverksskrån, köpmansgillen, bygillen m. m., ha att se efterbildningar av ursprungliga "Brüderschaften". Härmed har författaren fört diskussionen tillbaka på ett sådant plan, att källmaterialets vittnesbörd äro så knapphändiga och mångtydiga, att man endast kan konstatera vissa formala likheter mellan de ursprungliga, ofta på rituell grund baserade sammanslutningarna och deras postulerade sena arvtagare. Överhuvud förlorar sig en sådan forskning i de sociala organisationsformernas nära nog obegränsade perspektiv, och man kan endast konstatera tillvaron av urgamla bildningar av åldersgrupper, yrkesgrupper m. m. Sin närmaste men kanske ej medvetet äsyftade betydelse får därför Joachims uppsats som en uppmaning till konkret stadsforskning, där målet blir de socio-etnologiska samband, i vilka stadsmänniskan uppträder under de perioder vi överhuvud med tillgängliga hjälpmedel av tradition, arkivaliska källor och bevarat föremålsmaterial kan komma åt.

Minnesskriften avslutas med två andra efterlämnade uppsatser om "Die Entwicklung von Armenpflege und Wohltätigkeit in Hamburg bis ins 19.

Jahrhundert" och "Deputation und Kollegium. Ein Kapitel aus der Verwaltungsgeschichte Hamburgs". Båda dessa värdefulla uppsatser äro emellertid av speciell lokalthistorisk karaktär.

Ake Meyerson.

Katalog över Stadshistoriska institutets registersamling. Alb. Bonniers Boktryckeri, Stockholm 1937. III s. Häft. kr. 4: —, inb. 6: —.

Under sin snart 20-åriga tillvaro har Stadshistoriska institutet hunnit göra betydande insatser på den stadshistoriska forskningens område. Denna på sistone flitigt omhuldade gren av historisk vetenskap hade mänskligt att döma stått vid långt mindre framskridna positioner, om institutet icke existerat. För var och en, som i någon form mera ingående sysslat med våra gamla städers hävder, äro de genom institutet utgivna källpublikationerna och undersökningarna en välkänd och oskattbar tillgång. Här har nedlagts ett arbete, som utan överdrift till stor del kan betecknas som banbrytande. Men det är icke blott på detta sätt institutet betjänar den stadshistoriska forskningen. Därom vittna de i riksarkivet inrymda registerskåp, som för närvarande innehålla omkring 180.000 kort. Många äro de, vilka genom att anlita dessa registersamlingar undsluppit en annars tidsödande genomgång av ett överväldigande rikt och därför svårpenetrerat arkivmaterial. I vår nyare historiska litteratur kunna redan uppletas åtskilliga fall, där författaren framhåller den hjälp, som dessa registerarbeten berett honom.

Registreringen har nu nått sådana dimensioner, att institutet funnit för gott att utgiva en katalog över arbetsresultatet. Den har redigerats av institutets sekreterare, filosofie doktor Folke Lindberg. En föreställning om vid den av vad som uträttats vinner man redan genom en flyktig blick på katalogen; den omfattar nämligen över 100 sidor. Enligt förordet har registreringen ompsant "fyra sinsemellan klart avgränsade huvudgrupper av handlingar: medeltidsdiplom, kungl. brev i olika arkivserier från tiden 1561—1862, riksdagshandlingar samt ämbetsverks skrivelser till kungl. maj:t". Man lägger här märke till att skrivelser, vilka utgått från Gustav Vasas kansli, icke blivit medtagna. Att riksregistraturet 1523—1560 föreligger i tryck, utgör emellertid den naturliga förklaringen härtill.

Alla städer i det nuvarande Sverige och i de finska landskapen för den tid dessa voro svenska — delvis även städer i rikets övriga besittningar — ha berörts av registreringen. Denna har t. o. m. 1520 som utgångspunkt tagit 1421, till vilket år Svenskt diplomatarium når fram. Såväl riksarkivets pergamentbrev som brev i andra samlingar, allt noggrant specificerat i katalogen, ha genomgåts. Fördelningen av antalet kort på varje särskild stad meddelas

här liksom för alla andra genomplöjda serier i s. k. stadsregister. Deras blotta sifferuppgifter avspegla välkända drag i tidens ansikte. Stockholms redan under medeltiden dominerande ställning framgår t. ex. därav, att på dess lott falla de talrikaste korten. Därefter följer Uppsala och sedan en rad andra kyrkliga centra.

För tiden efter 1560 ha förutom stadsregister i allmänhet även sakregister upplagts. Sakregistrens uppslagsord äro av så mångskiftande art, att de böra tillgodose anspråken hos historiker med de mest divergerande forskningsmål för ögonen. Administrativa, ekonomiska, sociala och allmänt kulturella frågor — för att blott nämna några av de viktigaste — representeras av talrika uppslagsord. Om hänsyn toges till distinktionen mellan stads- och sakregister, uppgå registren för den tid, varom nu är tal, till icke mindre än tretton. De mest omfattande av dessa hänföra sig till den väldiga sviten kungliga brev 1561—1720. Ingående kommenterar Lindberg de riktlinjer, som därvid varit de bärande. Alla möjligheter att ur andra serier komplettera det stundom bristfälliga riksregistraturet ha synbarligen noggrant beaktats. De i samband därmed lämnade upplysningarna kunna för övrigt med fördel rekommenderas för varje historiker, som står i beråd att efterforska ett kungligt brev, när riksregistraturet sviker. Lärdomarna av institutets inventering på detta område äro av stor betydelse långt utöver de syften, vilka det speciellt varit meningen att främja. Detta gäller i viss mån även de kommentarer, vilka i övrigt bestått varje ny registeröversikt. Av registrerade kungliga brev märkas vidare de, som utfärdats i inrikes civilexpeditionen 1721—1809, resolutioner på städernas besvär 1633—1772 samt kungliga brev utfärdade i kammarexpeditionen (1809—1840) och civildepartementet (1840—1862). Även den andra i ordningen av dessa serier, besvärsresolutionerna, ingår i det allmänna riksregistraturet. I dem sammanfattades riksstyrelsens svar på de besvärspunkter, vilka av städerna ingåvos vid riksdagarna och i riksarkivet ligga samlade i serien "Städernas skrivelser och besvär". Där återfinnas för övrigt icke blott hänvändelser från städernas magistrater och borgerskap in corpore; även köpmannasocieteter och andra enskilda borgerliga korporationer läto då och då frambara sina önskemål till högsta ort. Resolutionerna på dessa besvär — tillvägagångssättet därvid är i katalogen föremål för en välkommen och klarläggande framställning åtföljd av litteraturhänvisningar i ämnet — bjuda mycket av intresse icke minst för kulturhistorikern. Att just 1633 valts som utgångspunkt för registreringen av besvärsresolutionerna, vilka gå vida längre tillbaka i tiden, beror därpå, att skillnaden mellan dylika resolutioner och andra kungliga skrivelser då blir mera markerad än tidigare. I detta sammanhang må påpekas, att besvären ligga ordnade stadsvis och sålunda bilda ett relativt lättöverskådligt forskningsmaterial. Av denna orsak har heller icke institutet ansett en registrering av dem nödvändig.

Ett avsnitt i katalogen ägnas den registrering, som kommit frihetstidens utskottshandlingar till del. Rikets maktägande ständer drogo ju allt under sin domvärjo; det ligger därför i sakens natur, att vår historia i dess mest skilda aspekter i väsentlig grad speglas i riksdagens handlingar. Samtidigt må erinras om att institutet ej heller lämnat de föregående periodernas ständerakter ur sikte; det är genom dess försorg borgarståndets protokoll före frihetstiden sedan 1933 ligga tillgängliga i tryck. Slutligen märkas ännu ett par grupper registrerade handlingar av central betydelse för vår inre historia: skrivelser till Kungl. Maj:t från kommers- och kammarkollegierna 1650—1840.

Stadshistoriska institutets katalog är värd en läsekrets långt utöver de forskare, som syssla med städernas förvaltning och topografi och sedan gammalt äro förtrogna med institutets register. Det är väl knappast någon sida av vår materiella kultur, som icke är företrädd i de av registreringen berörda samlingarna.

Carl-Fredrik Corin.

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Föreningens för svensk kulturhistoria styrelseberättelse för år 1937.

Föreningens styrelse har under 1937 — föreningens tjugonde arbetsår — sökt på följande sätt tillgodose de i stadgarna föreskrivna uppgifterna.

Föreningen höll sitt första sammanträde för året den 15 mars å Hotell Gillet, då föreningens sekreterare, intendent Sigfrid Svensson, höll föredrag om "En hälsingekista med drakslingor — bilder kring ett märkligt nyförvärv". Efter supén visade intendenterna Gösta Berg och Sigurd Wallin skiptikonbilder från Nordiska museets fältundersökningar 1936.

På inbjudan av föreningen i samarbete med Stockholms Högskola, Svenska fornminnesföreningen och Samfundet Sverige—Island höll Islands riksantikvarie Matthias Þórðarson den 22 april å Stockholms Högskola en föreläsning om "Islands medeltidskonst".

Årets andra sammanträde hölls å Skansens Högloft den 11 maj, varvid stadgeenliga ärenden behandlades. Till ordförande efter generaldirektör G. Malm, som på grund av bristande tid undanbett sig återval, valdes borgmästare Th. Bergquist, Västerås. Övriga styrelseledamöter, som stodo i tur att avgå, återvaldes. Till styrelseledamot efter framlidne museilektor E. Klein valdes löjtnant Nils Strömbom. Föregående års revisorer återvaldes. Professor Otto Andersson, Åbo, höll därefter ett föredrag om "Finskt och svenskt i Finlands folkmusik". Efter supén höll amanuens Göran Axel-Nilsson ett kåseri om "Mamsell Sjöbergs jungfruburar — Stockholmsbilder från 1800-talets mitt".

Sista sammanträdet för året hölls å Carlton Hotel den 10 december, då landsantikvarien Philibert Humbla höll föredrag om "Det gamlas bevarande och det nyas ans i Gästrikland och Hälsingland". Efter supén lämnade Nordiska museets styresman professor Andreas Lindblom en kåserande skildring av "Nordiska museet på världsutställningen i Paris 1937".

Styrelsen har sammanträtt den 9 april och 7 december. Arbetsutskottet har under året utgjorts av ordföranden borgmästare Th. Bergquist, vice ordföranden professor M. Olsson, skattmästaren direktör S. Westerberg, sekre-

teraren intendent S. Svensson samt antikvarie K.-A. Gustawsson och professor S. Erixon. Som vice sekreterare har fungerat löjtnant N. Strömbom. Redaktionsutskottet har utgjorts av professor S. Erixon (ordf.), professor H. Cornell, förste amanuens S. O. Jansson och antikvarie T. O:son Nordberg. Rigs redaktör har varit docent S. Kraft.

Rig har under året utgivits i fyra kvartalsvis utkommande häften med sammanlagt 276 sidor. För värdefullt ekonomiskt stöd uttalar styrelsen sin tacksamhet till direktör Axel Wenner-Gren och till skattmästaren direktör S. Westerberg samt till föreningens garant direktör Bertil Almgren, direktör Bengt Johansson, bankdirektör H. Mannheimer, professor Martin Olsson, Kooperativa förbundet och Landsorganisationen.

Under året har föreningen åtnjutit ett statsanslag av 1200 kronor för utgivande av Rig.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

INGÅENDE BALANS KONTO:

Tillgångar.

Kassabehållning	240:42
Rig, 64.400 ex.	1.736:—
	<u>Kronor 1.976:42</u>

Skulder.

Ständiga ledamöters fond	1.736:—
Balanserat överskott	240:42
	<u>Kronor 1.976:42</u>

VINST- OCH FÖRLUST KONTO:

Inkomster.

Medlemsavgifter, årliga	3.950:—
” ” fam.	27:—
” ” garant. och korp.	575:—
Försäljning av publikationer	624:50
Annonser	714:—
Räntor	6:58
Statsbidrag	1.200:—
Gåva	500:—
Gåva (utlovad)	500:—
	<u>Kronor 8.097:08</u>

Utgifter.

Tryckning och klichékostnader	5.081:99
Författararvoden	671:—
Redaktionsarvode och expenser	1.000:—
Sekreterarearvode	150:—
Omkostnader	653:22
Porton	349:31
Årets överskott	191:56
	Kronor 8.097:08

UTGÅENDE BALANS KONTO:

Tillgångar.

Diverse personer	500:—
Rig, 64.900 ex.	1.736:—
	Kronor 2.236:—

Skulder.

Ständiga ledamöters fond	1.736:—
Förskotterat av skattmästaren	68:02
Balanserat överskott	
Från föregående år	240:42
Årets överskott	191:56
	431:98
	Kronor 2.236:—

TH. BERGQVIST.

Sigfrid Svensson.

Sten Westerberg.

Revisionsberättelse.

Undertecknade av Föreningen för Svensk kulturhistoria utsedda revisorer för år 1937 få härmed avgiva följande berättelse.

Vi ha genomgått och granskat de under året förda räkenskaperna och funnit dessa verifierade och riktiga. Den i styrelseberättelsen intagna översikten över räkenskaperna, inkomster och utgifter omslutande kr. 8.097:08, tillgångar och skulder vid årets slut kr. 2.236:—, överensstämmer med räkenskaperna.

Med anledning av vår granskning få vi föreslå, att Föreningen med uttalande av sin tacksamhet beviljar styrelse och skattmästare ansvarsfrihet.

Stockholm den 6 maj 1938.

K. E. Sahlström.

Axel Edström.

Föreningens vårsammanträde 1938.

Föreningen för svensk kulturhistoria höll sammanträde den 6 maj å Carlton Hotel, varvid styrelsen beviljades ansvarsfrihet för föregående verksamhetsår. Till ordförande återvaldes borgmästare Th. Bergquist. Av de i tur avgående styrelseledamöterna återvaldes intendent Torsten Althin, professor Herman Geijer, antikvarie K.-A. Gustawsson, generaldirektör Sigfrid Hansson, docent Salomon Kraft, förste antikvarie Tord O:son Nordberg, intendent Sigfrid Svensson och löjtnant Nils Strömbom. Efter professor Sune Lindqvist, som undanbett sig återval, invaldes förste amanuensen Erik Andrén. Föregående års revisorer och revisorssuppleanter återvaldes, nämligen kanslichef Axel Edström och filosofie doktor K. E. Sahlström samt suppleanterna lektor H. Jungner och kassör A. Stålhane. Härefter höll Geheimrat professor Leo Frobenius, Frankfurt a. M., ett med färgbilder belyst föredrag om *Ausdehnung und Geschichte der eiszeitlichen Felsbilderkunst*.

*

Vid sammanträde den 10 maj har Föreningens för svensk kulturhistoria styrelse till sekreterare efter intendent Sigfrid Svensson, som undanbett sig återval, utsett förste amanuensen vid Nordiska museet, filosofie licentiat Erik Andrén. Som ny medlem i arbetsutskottet invaldes den avgående sekreteraren.

Vadstena adliga jungfrustift

Klosterprojekt i det protestantiska Sverige

Av Esther Jacobson

När rikens ständer sommaren 1734 sammankommo, var Carl Wilhelm Cederhjelm en helt ung man; han hade samma år fyllt 29 år. Han var son av riksrådet Josias Cederhjelm, vilken varit en av holsteinska partiets förnämsta krafter, men som vid dess fall begärde och erhöll sitt avsked och ett par år därefter avled. En energisk och mångfrestande, aggressiv och orädd ung man tycks han ha varit. Inte nog med, att han ensam i hela sitt stånd önskade, att den av Arvid Horn inlämnade, kanske ej alltför allvarligt menade avskedsansökan skulle beviljas! Han ivrade för lantbruksfrågor, belöning för agrariska förtjänster och kontant erkänsla åt Argus' obekante utgivare och slutligen slog han sig till riddare för en del av mänskligheten, som vid denna tid mindre än i våra dagar kunde räknas för lyckligt lottad, nämligen kvinnan.

Den 10 juni 1734 upplästes nämligen på Riddarhuset det memorial, vari han föreslog "foundationen" av ett "s. k. stift" eller "lutherskt kloster". Dylika existerade ju i andra länder, det förmodade Cederhjelm, att hans ståndsbroder hade sig bekant, ja, han framdrog som ett exempel Holstein och påstod, att den holsteinska adeln byggt sin välmåga på tre "pelare": ambition i lantekonomin, en prompt och sträng "execution" och "Fruentimmers Closter".¹ Jo, för all del, ridderskapet och adeln visste mer än väl, att dylika inrättningar existerade. Cederhjelm hade inte alls behövt hänvisa till Holstein. I våra tyska provinser hade Karl XI bekräftat statuterna för det adliga klostret i Bergen på Rügen. Ett dylikt fanns även i Kolberg, och föregående år hade "Das adelige Jungfrauen Kloster zu Barth" begynt sin verksamhet. Det gamla klostret därstädes hade upphävts vid reformationen, men sedan konung Fredrik på sin gemåls förbön skänkt de gamla byggnaderna med tillhörande tomter samt en del inkomster från de kungliga domänerna och det pommerska ridderskapet givit ej alltför njugga bidrag, hade klostret kunnat öppna sina portar för 11 damer.²

¹ Frihetstidens utskottshandlingar. Kammar-, ekonomi- och kommersedeputationens handlingar 1734, vol. 36. Riksarkivet.

² M. Gritzner, Handbuch der Damenstifter, Frankfurt am Main 1893, s. 14 och s. 54.

Det dunkelt sagda är ju det dunkelt tänkta, och i viss mån är det litet oklart, hur den unge mannen tänkte sig den inrättning, för vilken han pläderade. Så mycket är emellertid klart, att han avsåg ett hem för fattiga ogifta damer, kombinerat med en uppfostringsanstalt för adelns döttrar, en typ av damstift, som visserligen förekom, om ock ganska sparsamt.

Det var, framhöll Cederhjelm, en förmån för föräldrar att utan annan kostnad än inträdessumman få hederligen uppfödda döttrar, väluppfostrade hustrur voro till stort gagn för publicum, saken skulle bidraga till adelns konservation, fruntimren skulle med lugn kunna motse ålderdomen, även om de ej ville gifta sig, och man borde tänka på "dygdens belöning, när denna allenast av friaren hos ett fruentimmer anses, och den ögonen och förnuftet bländande rikedomerna alldeles bortfaller".

Den svenska fattigdomen var, menade Cederhjelm, anledning till, att inga "clöster" funnos i Sverige. Flera av de protestantiska klostren exempelvis i Tyskland voro långt efter reformationen grundade genom donationer av enskilda, men värdigheterna "Abtissin", "Priorin", "Conventualinnen" o. a. visa tydligt hän på den förebild de ha i från katolsk tid existerande inrättningar. Dessutom fanns där ända sedan tidig medeltid en klosterform, som stod frökenstiften nära, så t. ex. i Essen, där konventsmedlemmarna fingo besitta privategendom och t. o. m. gifta sig.³ På flera håll i Tyskland fanns också vid reformationens genombrott en rik och talrik adel, som klart och medvetet tog sikte på en nog så prosaisk sida av klosterlivet: att klostren — och helt naturligt gäller detta i all synnerhet de kvinnliga — visst inte voro fyllda av svärmiska, gudahängivna och i sina andaktsövningar frossande nunnor — de voro i mycket hög grad aristokratiska försörjningsinrättningar. Många voro ju döttrarna i hemmen, och att ge en eller ett par en tjänlig hemgift gick bra, om man blott kunde placera de yngre i ett kloster. Inte åtog sig klostret att gratis försörja en flicka. När hon invigdes till nunna, skulle en viss avgift, "prevent", betalas, men denna var dock en lindrig sak i jämförelse med den hemgift, som måste bortgivas vid ett anständigt giftermål. I en aldrig sinande ström tillförde preventen klostren reda penningar eller gods och gårdar, och det är därför helt naturligt, när adeln på en pommersk lantdag 1560 begärde, att klostren skulle få bestå och grundade denna sin framställning på det faktum, att dess förfäder stiftat och gynnat dem för att gagna ogifta damer av stånd.⁴

I Sverige upphävdes icke klostren 1527, de tömdes så småningom, men omvandlat till damstift blev intet enda. Våra kloster voro ju inte heller allt för

³ O. Schmithals, *Drei freiherrliche Stifter am Niederrhein*, Bonn 1907, s. 4.

⁴ J. J. Grümbke, *Gesammelte Nachrichten zur Geschichte des — — Nonnenklosters — — auf Rügen*, Stralsund 1833, s. 37 och s. 146 ff.

exklusiva. Till och med i Vadstena ha nunnor, ja, abbedissor av borgerlig härkomst förekommit.⁵

Adeln tillstyrkte Cederhjelm's förslag, men 1734 års riksdag hade verkligen annat att befatta sig med. Det var ju det ständermöte, som såg Sveriges stora hattparti födas och höja kravet på en ändring av den politiska kursen. Intet under, att man ej hann avgöra frågan om klostret! En del av Cederhjelm's ståndsbröder kunde väl inte riktigt inse dess fördelar. Visst fanns bland adeln ett stort kvinnoöverskott, som måste försörjas, men skulle klostret kosta penningar, så var ju dess fördel tvivelaktig. På den eventuella trevnaden för damerna eller på någon sorts förbättring i kvinnans uppfostran tänkte nog ej så många.

Cederhjelm dolde inte alls, att klostret skulle komma att kosta en hel del. Han föreslog därför, att man hos Kungl. Maj:t skulle anhålla om privilegium att åtminstone till nästa riksdag få inrätta så många och stora lotterier som möjligt. När man på detta sätt fått en liten fond, skulle det stå var och en av adeln fritt att skänka en viss summa.⁶

Vid 1738—39 års riksdag "belewade" ridderskapet och adeln, att ett jungfrustift skulle inrättas, men någon större entusiasm kan ej ur ståndets protokoll utläsas och debatten om hur medel skulle uppbringas lämnade ett klen resultat. Man beslöt att begära privilegium på ett lotteri, men pessimistiska stämmor förutsade, att detta nog ej skulle bära sig. Man skulle lägga upp en matrikel, där varje riksdagsman finge inskriva sina frivilliga gåvor, men tyvärr voro dess sidor fem månader senare fortfarande blanka. Detta föranledde lantmarskalken, Carl Gustaf Tessin, och några andra att den 26 april inskriva sina bidrag. Emellertid gjordes och uppnåddes verkligen något för att bereda de eventuella stiftsfröknarna en bostad. Under debatten om den plats, dit klostret borde förläggas, framhölls, att Vadstena slott, såsom beläget nära en stad i hjärtat av Sverige, kunde vara lämpligt. Lätt att få borde det väl också vara, då staten ingen nytta hade därav. Huruvida en viss känsla för ortens traditioner började röra sig i lagstiftarnas sinnen må vara osagt. Visst är, att ständerna den 18 april hos Kungl. Maj:t anhöllo om nyttjanderätten till slottet. Det hade varit på tal att bedja om äganderätten, men både Cederhjelm och Tessin ivrade däremot av fruktan för eventuella framtida reduktioner. I ständernas skrivelse framhölls, att inrättningens ändamål var tvåfaldig: befordran av en tjänlig uppfostran för adliga unga personer av kvinnokönet samt understöd för dem av samma kön, som "en vidrig lycka och medellösa villkor all annan utväg till ett anständigt uppehälle

⁵ C. Silfverstolpe, Vadstena klostrets uppbörds- och utgiftsbok 1539—70, Sthlm 1895, passim.

⁶ Frihetstidens utskottshandlingar. Kammar-, ekonomi- och kommersedeputationens handlingar 1734, vol. 36. Riksarkivet.

betagit".⁷ Den 31 juli 1739 bifölls ständernas anhållan. Det beslöts också, att till landshövdingarna sända stamböcker, där i provinserna bosatta adelsmän kunde inskriva sina gåvor, och för att uppliva folks givmildhet fastslogs, att den familj, som nu intet gav, i framtiden skulle sakna rätt att inköpa någon i klostret. Vidare erhöll "Vadstena Adliga Jungfrustift" vid denna riksdag sin första direktion. Av direktörerna borde två vara stockholmare, *en* finländare, *en* östgöte och *en* skåning. Till dessa första direktörer utsågos: Carl Gustaf Tessin, greve Carl August Dohna, naturligtvis Carl Wilhelm Cederhjelm, herr Carl Lilliestierna från Finland, herr Fredrik Trolle från Skåne och herr Nils Palmstierna, redan känd som ivrig hatt, sedermera friherre och riksråd. Den sistnämnde ägde visserligen Sonstorp i Östergötland och hade tjänat vid ett östgötaregemente, men hade annars ej mycket gemensamt med detta landskap.⁸

Det var underliga tider, som efter 1738—39 års riksdag följde för gamla Sverige: ett krig, som ingen panegyrist i världen kunnat kalla ärofullt, ett tronföljarval, som ingen drömt om, och upproriska bondehopar, som vältrade in mot huvudstaden. Karlarnas dotter och syster var nu vigd till den sista vilan. Det var ej förvånansvärt, att riksens maktägande ständer vid 1742—43 års riksdag ej ha någon tid till övers för gamla fröknars försörjning och unga fröknars edukation.

Carl Gustaf Tessin, nu vorden riksråd, lämnar i april 1744 Stockholm med Berlin som mål. Och när han vänder åter, för han med sig en brud åt tronföljaren: en liten rokokoprinsessa, som han beundrar utan gräns, för vars skull han alldeles säkert skall kunna intressera sig för saker, som egentligen ligga honom fjärran och som bland alla andra vackra titlar också fört den av koadjutris i Quedlinburg. Hon är intresserad för allt, hon vill gripa in överallt, hon har hört mycket och vet troligen litet om de många protestantiska klostren i Tyskland, hon har ett suveränt förakt för ekonomiska realiteter, och som alla nervösa människor hatar hon dröjsmål. Det är en nära vänskap, som under Lovisa Ulrikas första år på svensk botten förbinder henne med Tessin och hans grevinna. I deras samtal behandlas all världens frågor: politik, konst och litteratur, teaterföreställningar och nöjen, till sist även någon gång jungfrustiftet, som kronprinsessan lovar att "gynna och befordra" och på vars tidigaste år hon onekligen lyckas trycka sin personliga prägel.

Det memorial stiftsdirektionen ingav till 1746—47 års riksdag var visserligen ej lovande. De beslutade stamböckerna hade aldrig blivit utsända, och den summa, som inskrivits i matrikeln, belöpte sig till blott 10.000 daler kopparmynt. Men nu blir det fart i förberedelserna. Terminen för anteck-

⁷ Riksens ständers brev till Kongl. Maj:t. Civile ärenden 1738—39. Riksarkivet.

⁸ Ridderskapets och Adelsn. protokoll 1738—39.

nande av frivilliga gåvor förlänges till mars 1747 för Stockholm och till samma års utgång för landsorten, lotteriprivilegium sökes och erhålles. Slottet i Vadstena hade man hittills ej gjort något åt. Nu förelägges emellertid direktionen en planritning, och det uppdrages åt hovintendenten Crönstedt att därav "projiciera en indelning". Slutligen beslöt man att konferera med en "beskedlig" rådman i Vadstena om nödiga reparationer.⁹

I ständernas skrivelse hade påståtts, att Vadstena slott vore "en mycket bekväm och tjänlig lägenhet". Detta kunde knappt anses befogat. Vadstena slott var ett ståtligt prov på renässanstidens byggnadskonst. Det var lätt att tänka sig, hur praktfulla gemaken en gång hade varit, men dyster verkade ju den av höga vallar omgivna byggnaden, och förfallna voro dess rum. "Vadstena slott och län" hade 1656 upplåtits åt drottning Hedvig Eleonora, som innehafte det till sin död 1715. Men hon hade ej bott där. Hon hade norr om slottet låtit uppföra en träbyggnad, där hon bodde vid sina besök på orten. Det var blott vid festligheter hon nyttjade slottets praktgemak. Dess övriga rum började troligen redan då förfalla. Och efter "riksänkedrottningens" död gick det riktigt utför med slottet, där man 1723 började lagra spannmål. Egentligen förefaller det otroligt och kanske föga lovande för de framtida fröknarnas trevnad, att den summa, som slottets iståndsättande ansågs kräva, kunde sättas så lågt som till 569 daler silvermynt, vilken den synnerligen magra stiftskassan dock omöjligt kunde komma ut med.¹⁰

Lovisa Ulrika var emellertid i dessa dagar eld och lågor i sitt intresse. Hon skriver den 16 maj 1747 till sin mor: "Je suis occupée présentement pour l'établissement d'un chapitre de filles de qualité. — — Le projet est fort grand, mais il sera très avantageux, quand il sera à sa perfection — —", och några dagar senare: "Le projet avait déjà été proposé plusieurs fois, mais avait toujours trouvé des oppositions. Je l'ai proposé de nouveau aux états, et à mon egard on y a consenti. Je crois que ces établissements sont les seuls moyens de soutenir les familles. La noblesse est fort grand ici et pour la plupart surchargée d'enfants. Quand il n'y a pas de quoi doter une fille après la mort des parents, elles se mésaillent ou la conduite est fort reprochable. J'espère que le chapitre empêchera ce désordre."¹¹

Man blir ju litet häpen, när man läser, att Lovisa Ulrika föreslagit ständerna att inrätta ett jungfrustift. Däremot måste man obetingat ge henne rätt i att projektet var "fort grand". Det förefaller underligt, att direktörerna ej tagit kännedom om de faktiska förhållandena i de många tyska stiftet, där

⁹ Direktionen för Vadstena adliga jungfrustift protokoll, 1747. Ridarhusarkivet.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Fr. Arnheim, Luise Ulrike, die schwedische Schwester Friedrichs des Grossen II, Gotha 1910, s. 35.

konventsmedlemmarnas antal i regel tycks ha varit mellan 10 och 35.¹² Måhända har man att i planen se ett uttryck för Lovisa Ulrikas optimism och Tessins allt för stora förtroende till hennes klokhet och kunnighet.

Enligt den kungörelse, som 1747 utkom av trycket, skulle i Vadstena inrättas ett stift för adliga jungfrur, där de mot en ringa stadgad inskrivningsavgift "kunde njuta ej allenast all nödig undervisning under uppfostringsåren utan ock sedermera i all den tid de leva oförsörjda och vela i stiftet förbliwa årligt underhåll". Såsom medel att realisera projektet framhöllos frivilliga gåvor, "och på det någon brist på kontanta medel ej måtte hindra den välvillige och om sina efterkommandes välfärd ömsinte från detta sammanskott" lovades, att "eho, som ej inom ett halft år" förmådde erlægga den utfästa summan skulle äga frihet att behålla den hos sig inne någon tid såsom ett kapital, varpå han till stiftsdirektionen skulle betala "årlig ränta till 5 för hundra". Det meddelades, att "H. K. H. Sveriges Dyra Arvprinsessa, som i sitt fädernerike sett ögonskenliga prov av den oskattbara lycka, som slika fruntimmersstift pläga med sig föra, och nu ingenting högre åtrår än att göra det rikets sällhet, varest hon som arvprinsessa hyldigad är, jämväl i detta mål sträcker sin hulda och nådiga omvårdnad till detta rikets heder och båt-nad — — så att direktionen — — kan försäkra — — om H. K. H:s nådiga hägnad, så framt — — Adeln visar egen hug och vilja därtill. Varför ock Deras Kongliga Högheter med ansenliga skänker redan begåvat detta stift".

För varje fröken, som inskrevs i stiftet, skulle betalas om hon var yngre än 6 år 600 daler kopparmynt, om hon var mellan 6 och 12 år 1.000 daler och om hon redan fyllt 12 år 1.200. Direktionen medgav visserligen, att den kunde bli tvingad till "några oförtänkta indragningar", men försäkrade också, att vid 1747 års slut åtminstone två fröknar skulle kunna bo i Vadstena — vilket nu visserligen var en mycket blygsam början, ty meningen var, att stiftet skulle omfatta en abbedissa, vilken skulle njuta 2.000 dalers lön och till sitt förfogande ha 2 pigor och 2 drängar, vidare 9 "altfröknar" med en pension av 1.200 daler uppassade av var sin piga, 180 andra fröknar uppbärande en pension av 600 à 1.000 daler samt dessa damers 60 pigor. Utom en talrik kökspersonal skulle anställas bokhållare, advokat och förvaltare, trädgårdsmästare, rit- och dansmästare, 2 sömmerskor, 4 fransyskor, 2 tyskor och 2 "sjungerskor". Över huvud taget tycks direktionen ha varit synnerligen musikintresserad, även detta kanske en liten älskvärdhet mot Lovisa Ulrika, ty egendomligt nog hade den estetiskt anlagde Tessin svårt att fördraga musik. En särskild kapellmästare skulle anställas och 6 av drängarna skulle vara musikaliska och genom denna sin talang förströ damerna mellan måltiderna, då de passade upp! Inalles skulle stiftet inrymma 328 personer,

¹² Gritzner, a. a.

och för planens förverkligande krävdes det för denna tid oerhörda kapitalet av 7.296.666 daler kopparmynt.¹²

”Fort grand” var också projektet för det lotteri i tre omgångar, vars vinst skulle bli en grundplåt för jungfrustiftets kassa. Planen, varav 200.000 exemplar skulle tryckas, upptog 300.000 lottsedlar, 1000 lotter skulle dragas om dagen och omkostnaderna beräknades uppgå till 54.347 daler kopparmynt. Man blir ej vidare förvånad över att ”mycket svårighet mötte att få det tillämnade lotteriet complete” inom den utsatta tiden.¹³

Arvfursten och kronprinsessan hade med ansenliga gåvor redan begåvat stiftet. Ja, för all del, men de och för resten även gamle kungen hade begagnat sig av medgivandet att hos sig behålla kapitalet och endast erlægga räntan. Hans Majestät hade emellertid låtit anteckna sig för en frivillig gåva av 18.000 daler kopparmynt, Adolf Fredrik hade lovat 12.000 och Lovisa Ulrika 6.000. För övrigt torde man väl våga påstå, att hennes intresse mest gällde en del dekorativa detaljer och — vilket hon ju själv framhöll — ”educationen”. I brev till modern skriver hon: ”Je prendrai la liberté d’envoyer à ma chère Maman les poupées, que je fais faire pour l’habillement de l’ordre”, och något senare heter det: ”Je leur ai donné le cordon avec les ceremonies requises”.¹⁴

Det är ett underligt bruk, detta, att med ordensstjärnor och upptagningsceremonier utmärka delägarna i en pensionsinrättning. Ovisst är, om denna ståt skulle understryka, att damerna, oberoende av sin ekonomi, tillhörde aristokratien, om decorationen skulle utgöra någon sorts tröst för ett eventuellt förblivande frökenstånd, om den blott var ett utslag av tidens ordensvurm eller rent av ett lockbete, när det gällde att värva inskrivningar. 1728 förlänade August den starke stiftsfröknarna i Joachimstein bei Radmeritz ett ordenskors, och fråga torde vara, om han ej härmed införde ett nytt bruk, som emellertid snabbt spred sig.¹⁵

Helt naturligt skulle det stort tilltagna svenska stiftet också ha sitt ordens-tecken. Och en underbart vacker stjärna fick det — ett vitt emaljerat kors med fyra guldbelagda och vita tungor och mitt uti tecknet en blå glob med H. K. H:s namn under kunglig krona. Det skulle bäras i vitt moaréband med blå bårder. Stiftsfröknarnas diplom, där man kunde läsa att ”fröken N. N. insatt inskrivningssumman — — och skulle ha att hugna sig av de förmåner projektet förmälte”, pryddes av ”en i koppar stucken sinnebild”, ett verk av J. E. Rehns konstförfarna hand: en glob med riksvapnet tre kronor, under

¹² Kungörelse om ett Adeligt Jungfru Stifts inrättande i Wadstena, Sthlm 1747.

¹³ Till Vadstena adliga jungfrustift inkomna handlingar 1746—1834. Riddarhusarkivet.

¹⁴ Arnheim a. a., s. 35.

¹⁵ Gritzner, a. a.

globen tvenne lejon och mellan dessa Vasaättens vapen, allt belyst av nordstjärnans strålar.

Trots den vacklande ekonomien öppnade man den 2 maj 1747 ordensmatrikeln, lottade om vilka nummer i denna de anmälda fröknarna borde erhålla och i vilken ordning de alltså skulle bli delaktiga av inrättningens förmåner. Såsom vår första stiftsjungfru inskrevs Charlotte Hamilton, född 1720. Hon skulle åtnjuta altfrökensförmåner.

Den 3 juni samma år ägde ny lottning rum. Och de 29 fröknar, som då inskrevos, hade några dagar i förväg underrättats om, att de den 16 juli skulle, själva eller genom ombud, infinna sig på rikssalen för att där invänta den stund, då det kunde bli kronprinsessan lägligt att lämna dem företräde. Hon ville då med högstegna händer överrätta dem deras av henne själv underskrivna stiftsjungfrubrev och kors. Egentligen skulle blott de fröknar, som redan åtnjöt pension, få nyttja ordenstecknet, men "som man av åtskilliga förnummit mycken åtrå att bära dessa kors strax efter deras inskrivning", så hade man låtit förfärdiga ett lika stort antal som recipienternas. Dessa skulle emellertid själva lösa korsen med 120 daler kopparmynt, en summa, som stiftskassan förband sig att återbetala, när korset efter innehavarinns giftermål eller död återställdes.

H. K. H. hade "redan behagat fastställa färgen till stiftsklänningen", men denna sista gång skulle fröknarna få uppträda i vanlig hovdräkt. Så snart som möjligt borde dock tyg till särskilda stiftsklänningar anskaffas.¹⁶

I viss mån misslyckad torde väl receptionsdagen ha blivit. Ingen enda av de nyinskrivna fröknarna tycks ha varit närvarande. En nog så heterogen samling skulle de också ha utgjort. Från alla rikets vitt skilda delar stammade de. Senior bland dem var fröken Elisabet Lejonanker, som redan sett 34 vårar och alltså ledigt kunnat vara mor åt dibarnet fröken Lovisa Broman. Det blev alltså blott tio tidigare inskrivna fröknar, som "voro vana att vara vid hovet", vilka under upprepade nigningar fingo mottaga stiftsbrev och ordenstecken.¹⁷

De nyinskrivna fröknarnas framtida öde kom att visa, att Lovisa Ulrikas hopp att jungfrustiftet skulle hindra framtida mesallianser skulle gäckas: den nu 12-åriga fröken Christina Charlotta Wolfelt skulle en gång såsom prästfru bära namnet Palm, fröken Ulrika Catharina Carlskiöld skulle sluta sina dagar som prostinna Wallvik och fröken Eva Charlotta Psilanderhielm en dag knyta hymens band med magasinsförvaltaren Berger. Det är nog inte så utan, att Olof von Dalin gav en verklighetstrogen bild av en liten stifts-

¹⁶ N. 263. Uppsala universitetsbibliotek.

¹⁷ Stockholms Post Tidningar 1747.

fröken, när han lät den unga damen tankfullt väga det vackra ordenskorset i sin hand på sin förlovningsdag och slutligen utbrista:

Farväl, mitt kära klosterband,
farväl, jag får dig mer ej bära.
Du är en nåd, du är en ära.
Men ett dock nog din glans förtar:
jag vill i trohet dig förtälja,
att ingen kan med skäl dig välja
mot det, Cupido vävit har.

Emellertid dröjde det ej länge, innan det misstänksamma skvallret började kretsas kring stiftet. Skulle det då aldrig göras något åt fröknarnas tilltänkta hem i Vadstena? Voro de ceremonier, som man hört talas om och som till och med avisorna omnämmt, allt vad man skulle få för de penningar man betalat eller åtminstone lovat att betala? Den gryende misstron tog sig uttryck i att antalet anmälda fröknar sjönk förfärande fort. 1748 inskrevos sålunda blott 2 fröknar och följande år en enda. Någon inflyttning i Vadstena hade ej varit möjlig, då den i 1747 års huvudbok till 165.688 daler kopparmynt upptagna stiftskassan ej förslog långt, men man började verkligen 1748 att dela ut några pensioner.

Det framlyser ganska klart ur direktionsprotokollen, att Carl Gustaf Tessin, känslig som han var för människors omdöme, erfor en viss bitterhet inför jungfrustiftets ekonomiska tillstånd. Det är oupphörligt han, som framhåller, att man måste börja bygga i Vadstena. Han var under dessa 1740-talets sista år ännu med liv och själ kronprinsessan tillgiven, även om de allra första tecknen på framtida stridigheter då och då började visa sig. Det är väl troligen Lovisa Ulrikas otålighet, som förleder honom till det barocka förslaget, att man kanske kunde göra avbalkningar med bräder i slottsrummen i Vadstena, så att några fröknar på nyåret 1748 kunde flytta dit. Någon liten ovilja mot kronprinsessan gror kanske också i hans sinne, när han ett par månader senare yttrar, att planen för stiftet var "inpracticabel".¹⁸

Det var för övrigt inte bara Tessin, som kommit till denna slutsats. I ett tryckt cirkulär av den 9 november 1747 förklarade direktionen, att den fått veta, "att en och annan skall ha stött sig på planen såsom varande allt för vidlyftig". Den förklarades nu vara "allenast ett projekt, som grundar sig på den myckenhet av adel, som här i riket är".

Det lilla kapital, som verkligen influerades, hade direktionen sökt göra fruktbart, men den hade varit allt för godtrogen. Det var svårt att få in räntor av försumliga låntagare, och redan nu började det visa sig, att en stor del av de personer, som utlovat frivilliga gåvor, ej blott innehöllo dessa utan även

¹⁸ Direktionens för Vadstena adliga jungfrustift protokoll 1747. Riddarhusarkivet.

räntorna. På sommaren 1748 hade man redan börjat kasta längtansfulla blickar fram emot nästa riksdag och vad dess adelsstånd måhända skulle vilja åtgöra.

Under år 1749 bringas ett nytt förslag å bane. Tätt invid slottet i Vadstena läg ju den av Hedvig Eleonora uppförda "kongsbyggningen", vars reparation kanske skulle visa sig överkomlig. Enligt ett brev, som upplästes vid ett direktionssammanträde i april 1749, skulle den kosta blott 52 daler kopparmynt. Att där upprätta en hushållning för 4 fröknar skulle emellertid kosta mer än stiftets inkomster. Skulle verkligen några damer bo i Vadstena, så måste de ju ha "underhåll och vad som fordras till deras uppfostran och betjäning".¹⁹ Den 11 juni detta år förklarades i ett nytt cirkulär, att denna byggnad var i stånd satt, men att om fröknarna ville flytta dit måste de nöja sig med halv pension. Men fröknarna föredrogo tydligen att utkvittera full pension och vistas var de ville.

Den ekonomiska ställningen var verkligen förtvivlad, när Lovisa Ulrika den 8 december 1750 värdigades mottaga direktionen i sitt audiensrum på slottet.

Men det är inte längre det ogrumlade förtroendet från förr som råder mellan Lovisa Ulrika och direktionens mest representativa män, Tessin och Palmstierna. Mellan tronföljare och råd har en klyfta öppnats, som vidgats, när under det senaste året den fyraårige prins Gustafs förlovning med en dansk prinsessa genomdrivits. Ännu lever dock kung Fredrik, ännu hoppas Lovisa Ulrika, att hennes gamla vänner ej i avgörandets stund skola svika henne. Ännu lyssnar hon nådigt till det ledsamma ordandet om de ekonomiska svårigheterna och får även till sist veta, att direktionen anser, att det vore bäst, om stiftet rent av skulle flyttas till Stockholm. I så fall kunde man få någon inkomst av Vadstena slott, som stiftet hade nyttjanderätt till. Carl Härleman, nu medlem av direktionen och ivrig motståndare till alla reparationer av Vadstena slott, förordade detta. I Stockholm vore det ju lättare att antaga pensionärer, här vore det lättare att få lärmästare. Kronprinsessan ansåg också att "educationen var huvudsak", och Carl Gustaf Tessin framhöll, att "educationen — — bör vara — — syftemål, som dagligen ges vid handen, hur en elak education influerar". Man borde hembjuda Vadstena slott till staten. En kungörelse om de ändrade förhållandena borde sändas ut. Hur detta överraskande meddelande skulle upptagas av allmänheten sysselsatte man sig icke mycket med. Man beslöt att meddela, att kronprinsessan "fallit på de tankar, att stiftet borde flyttas till Stockholm".²⁰ Tanken på Vadstena som ett hem för gamla adliga fröknar hade dock verkligen en och annan vän. "Jag tvivlar om den gamla ärliga fru Brita, som först stiftade klostret kunde stiga upp och

¹⁹ Direktionens för Vadstena adliga jungfrustift protokoll 1749. Riddarhuset.

²⁰ *Ibidem* 1750.

se de härliga inrättningar här nu äro, skulle kunna hålla sig för tårar”, skriver en sådan.²¹

Så snart flyttningsbeslutet fattats, gripas emellertid både direktionen och naturligtvis kronprinsessan av en fruktansvärd optimism. Lovisa Ulrika beslutar att till abbedissa utnämna ”en änkefru av distinguerad rang” och avsänder till riksrådinnan Ottiliana Wellingk, änka efter riksrådet greve Sven Lagerberg och dotter till presidenten Otto Wellingk, en skrivelse om att valet fallit på henne. Slutligen värdigas Lovisa Ulrika också efterfråga stiftsfondens storlek. Den uppgavs då till 190.000 daler kopparmynt, en summa, som visserligen till största delen existerade på papperet. Slutligen framställde hon också en vänlig fråga: visste måhända någon av de närvarande ett lämpligt hus, där stiftet kunde inrymmas? Flera förslag framkommo, men de ekonomiska möjligheter, som funnos att realisera dem, diskuterades icke. Däremot framkastade Tessin frågan om inte abbedissan kunde få någon distinktion i ordenstecknet, som hon ju t. ex. kunde bära om halsen. Ett särskilt abbedissekors förfärdigades också sedermera.²²

Realiserbarheten av de framställda förslagen granskades först senare. Det var egentligen blott tre platser, som härvid kommo i fråga: Karlberg, vilket kronprinsessan en gång nämnt som en lämplig plats för stiftet, Fredrikshov och Löwens hus på Drottninggatan. Under dessa kung Fredriks sista dagar stod Karlberg tomt och övergivet, men det hade varit Ulrika Eleonora d. y:s älsklingsplats: ”en ganska skön, väl anlagd och temmelig stor byggnad emellan vatten, ängar, slättmarker och skogar belägen, så väl innan som utantill härligen uppbyggd och över allt väl inrättat med många präktiga rum och en vacker kyrka såsom ock med en angenäm lust- och djurgård...”

Långt mindre pompös verkade den andra föreslagna platsen, den s. k. de la Vallées tomt, som kung Fredrik inköpt. Han hade sedermera låtit ifrån grund reparera, utvidga och i allt förbättra stället, ”så att det på hans tid varit försett med vackra rum och sköna möbler”.²³ Efter växlande öden tillhörde Fredrikshov hans favorit och maître de plaisir Erland Broman. Enligt handlingarna i den stora Bromanska konkursen några år senare upptogs egendomen till det ej så svindlande värdet av 100.000 daler kopparmynt.

Väl ännu mindre pretentiöst verkade Palmstiernas förslag ”Löwens hus”, sedermera ”Spökslottet” kallat. Det hade för ett år sedan köpts av översten friherre Fabian Löwen, hade på 1740-talet bebotts av presidenten i statskontoret greve Carl Gustaf Bielke och engelske ministern Guy Dickens och ansågs av Palmstierna ”drägligast att betala”.

Tiden rann vidare. I mars 1751 ingick äntligen kung Fredrik i den sista

²¹ N. 263. Uppsala universitetsbibliotek.

²² Direktionens för Vadstena adliga jungfrustift protokoll 1751. Ridarhusarkivet.

²³ J. G. Rüdling, Det i flor stående Stockholm, supplement, Sthlm 1740, s. 667 f.

vilan, och när jungfrustiftets direktion i april 1751 samlas, är dess höga beskyddarinna en nyvorden drottning, som bär bitterhet i hjärtat mot de män, hon en gång ansett som sina pålitligaste vänner. Ett visst intresse har hon emellertid ännu kvar för stiftet och är en varm förespråkarska för Fredrikshov, där "rummen genast kunde employeras eller med ringa kostnad därtill inrättas, så att man strax kunde börja med de antagna". Och den 6 mars 1752 överlämnade drottningen en skrift, vari hon åt stiftet uppdrog nyttjanderätten av Fredrikshov med alla där under lydande lägenheter, "som Hennes Maj:st av president Broman emot visst betingande sig tillhandlat på så lång tid som hon i nåder finner det bäst och tjänligast gagna stiftet och under de villkor, att egendomen på stiftets bekostnad skall bliva skött och underhållen". Och medan direktionsmedlemmarna utgöto sig i tacksägelse, förklarade drottningen sin önskan vara, att stiftsfröknarna skulle flytta in redan till pingst. Så ordas det om att en skicklig "fransöska" borde anställas för pensionärerna och om att man borde ha några rum stående för drottningens räkning, ifall Hennes Majestät någon gång skulle täckas resa dit. Drottningen tillfrågades, om hon ej ansåge, att fröknarna borde ha underhåll "en communauté", och det fastslogs, att hushållet borde ställas på entreprenad. Portvakten borde ha 200 dalers lön och vara med det "mindre kongliga livréeet beklädd". Två lakejer skulle ha kost och "slätt livrée". Litet väl tidigt var det ju att ordna så här för stiftet, innan man visste, vad riksdagen kunde ge, men hur det nu var, fastställde man till slut damernas matordning "till tracteurens hjälp". Fyra rätter mat till middag och tre till kväll borde fröknarna ha. På söndagen skulle de till middag få njuta av "kål eller köttsoffa, fisk, stek och bakelser" samt på kvällen fröjda sig åt "mjölkrätt, ragout och stenkakor". Torsdagens matsedel upptog till middag kål, oxstek, lammfötter och sallat samt på aftonen helgrynssoppa, lungmos och torra gröna ärter. På fredagarna skulle det vankas köttsoffa, pepparrotskött, kabeljo och grönt och på kvällen körsbärssoppa, fisk och äppelmunkar. Dessutom skulle damerna få en butelj franskt vin om dagen samt "kringlor" till frukost.

Det skadade ju inte heller att göra klart för sig, hur damernas liv i klostret skulle gestalta sig. Klockan nio om vintern och tio om sommaren på kvällen skulle klosterportarna stängas och nyckeln lämnas åt abbedissan. Brott och förseelser skulle rapporteras för abbedissan, som skulle underställa dem drottningens bedömande, varemot mindre förseelser, missämja och bristande andakt vid gudstjänster skulle rättas av abbedissan i öppet kapitel. På en viss timme om aftonen skulle fröknarna samlas till handarbete och högläsning. Vile någon av damerna gifta sig, skulle drottningens tillåtelse inhämtas. Till "kavaljersvisiter" fordrades abbedissans tillstånd.

Det var väl inte så utan, att Palmstierna hade rätt, när han uttryckte en förmodan, att inte precis alla skulle känna sig tilltalade av klosterlivet. Flera

av damerna voro ju inte alls medellösa och några "voro hos ålderstigna änkefruar, där de kunde vara till stöd och hjälp", men ännu svävade Lovisa Ulrikas ande över stiftelsen, och hans ord möttes med den invändningen, att nu ville drottningen, att damerna skulle sammanflytta, och då ankom det på henne att dispensera därifrån.

Och så började man räkna, räkna, räkna. Av skäl, som efteråt torde vara svåra att utforska, ansågs ett hushåll för fröknarna ställa sig billigast på Karlberg, om man nu kunde få det åt sig upplåtet. Hennes Majestät kom nog ihåg, att hon talat om Karlberg, "men nu lät det sig ej göra". För resten fattades det, även om man hade hela stiftsfonden förräntad efter 6 %, vilket ju ingalunda var fallet, ett kapital om 330.000 daler kopparmynt, om man skulle kunna hålla en sparsam hushållning för de nu inskrivna fröknarna. Man finge väl hoppas på riksdagen.²⁴

Den 4 juni 1752 skildes riksens ständer åt. Det var först i allra sista stund, som de haft en smula tid till övers för jungfrustiftet, och denna tid var dess värre så knapp, att ridderskapet och adeln uppdrog åt riddarhusdirektionen att framföra sina beslut. Så sent som den 10 februari 1753 kom direktionens skrivelse före i rådet. Där framhölls svårigheten att uppbringa medel till nödiga reparationer i Vadstena och anhölls, att Lovisa Ulrika själv skulle bestämma plats för stiftet, ett par skäligen onödiga fraser, eftersom Vadstena slott redan efter skrivelser och besiktningar apterats till spannmålsupplag²⁵ och Lovisa Ulrika enligt Vadstena adliga jungfrustifts protokoll av den 6 mars 1752 hyrt Fredrikshov.

Vidare förmälte denna skrivelse, att 110 familjer redan givit frivilliga gåvor — tvinga folk till dylikt var ogörligt. Allt man kunde göra var att än en gång förlänga "ultimate terminen", nu till utgången av 1755. Dock borde de familjer, som betalat sin inköpsrätt i stiftet före 1752 års utgång, få ge blott 600 daler, de som erlagt sin gåva senare öka summan med 50 daler per år.

Ridderskapet och adeln trodde, att Kungl. Maj:t — när en ofrälse person benådades att köpa och besitta för adeln privilegierade gårdar — "lärer låta förmå den sökande att ihågkomma jungfrustiftet". Vidare borde den "som med adlig sköld och värdighet benådades" betala lika mycket till jungfrustiftet som till Vadstena krigsmanshus. Slutligen anhöll ridderskapet och adeln, att stiftet skulle befrias för postporto och chartasigillataavgifter.

Men nu var Lovisa Ulrikas tålmod slut, skrivelsen "kommunicerades" henne, men hon svarade då blott, att hon ju såg, att det skulle draga allt för långt ut på tiden. Hon hade därför på det av henne förhyrda Fredrikshov "gjort ett eget stift".

²⁴ Direktionens för Vadstena adliga jungfrustift protokoll 1752. Riddarhusarkivet.

²⁵ Ungefär samtidigt inrättades i en del av Vadstena slott en kammarduksfabrik.

Riddarhusdirektionens skrivelse gick för resten ett egendomligt öde till mötes: den tycks rent av ha förkommit. Den 9 februari 1756 anmälde nämligen Tessin i rådet, att ju ridderskapet och adeln förmodat, att jungfrustiftet skulle få en del gåvor från ofrälse, som fått rätt besitta privilegierade gårdar och att det skulle beviljas frihet från porto och chartasigillataavgifter, men att inga gåvor influtit och intet beslut rörande friheterna av Kungl. Maj:t fattats. Nu biföllos i båda fallen adelns önskningsar, och så skulle man söka ta reda på hur det gått med den gamla skrivelsen.²⁵

Ungefär samtidigt kommer den gamla sammanflyttningsstanken än en gång på tal under direktionens sammankomster. Den 1 februari 1756 yttrade Tessin, att man måste vara betänkt på en verklig inrättning för stiftsfröknar, som åtnjöto pensioner, eller åtminstone ett uppfostringshus för sex stycken om åtta års ålder; Tessin hade reda på ett hus i Nyköping. Men därav vart intet, ehuru åter en spisordning uppgjordes och ehuru man ånyo skulle vädja till ständerna.²⁶

Men 1756 års blodbesudlade riksdag hade intet intresse för kvinnouppfostran och väl än mindre för Lovisa Ulrikas önskningsar. Inte var det någon överraskning t. ex. för Tessin, att hennes intresse för stiftet totalt slocknat. Under vintern 1753—54 hade brytningen mellan honom och Lovisa Ulrika blivit ohjälplig. Räntorna på den frivilliga gåva drottningen lovat stiftet hade hittills punktligt influtit, men 1754 beslöts att erinra hovmarskalken greve Horn om dem, och i mars 1755 fördes till protokolls att de 12.000 daler kopparmynt konungen lovat skulle ”komma att betalas utan ränta”, och samtidigt yttrade Tessin, att direktionen svävade i ovisshet om huruvida drottningen fortfarande ville ha vård om stiftet. Hon hade emellertid utlåtit sig, ”att hon fortfarande med nådigt välbehag ville anse de författningar, som kunde göras till en verklig inrättning”. Lottning skulle ske den 2 maj och Hennes Majestät dela ut korsen. 1755 hade detta dock varit ett lindrigt arbete. Blott en fröken inskrevs detta år, ”den på året gamla fröken Ottiliana Margareta Lagerberg”, sondotter till abbedissan. Men när 1758 överintendenten Cronstedt med de åtta nyinskrivna fröknarnas stiftsbrev uppvaktade henne för att få dem underskrivna, möttes han av ett blankt nej. ”Hon lärer hädanefter icke med sitt höga namns underskrift vilja benåda Ridderskapet och Adeln”, heter det i protokollet. Tessin gjorde ett trööstlöst och naturligtvis även resultatlöst försök att genom den beskedlige Adolf Fredrik inverka på Lovisa Ulrika. Slutligen vände sig direktionen i en mycket, mycket underdånig skrivelse till konungen. En förhoppning, att drottningen måtte ge vika uttryckes däri, ”så att inte hela inrättningen av brist på stiftsbrev skulle avstanna”; svaret var ej så synnerligen älskvärt, men löste dock frågans prak-

²⁵ Rådsprotokoll i inrikes ärenden, 1756. Riksarkivet.

²⁶ Direktionens för Vadstena adliga jungfrustift protokoll 1756. Riddarhusarkivet.

tiska sida: "— — så vele vi i nåder hava samtyckt det i stället för de här till brukliga stiftsbreven här, som å andra orter vedertaget är, certifikat med Eder underskrift måga utfärdas".²⁷

Och så viker Lovisa Ulrikas oroliga ande från jungfrustiftet — och därmed klostertanken. Stiftet blir till en pensionsinrättning, vars direktionsmedlemmar tid efter annan dö eller avflytta och ersättas med nya och som under svårigheter och motgångar arbetar sig fram till stadga och anseende.

När 1753 års huvudbok uppvisades, "kunde direktionen där med stort bekymmer se, att de årliga intressena för frivilliga gåvor till största delen äro obetalda för flera år". Man tänkte på indrivning men lät saken bero, enär ett sådant förfarande kunde "göra inrättningen osmaklig". Den 28 augusti 1758 heter det, att räntan på utlånade kapital var allt vad man hade att betala pensioner med. 1762 fastställde Kungl. Maj:t på ridderskapets och adelns hemställan, att utfästa gåvor, vilkas ränta ej erlagts, skulle vara förfallna till utmätning. Mycken vinst skördade dock ej stiftet härav. Några gamla gäldenärer voro döda, andra oförmögna och en del kunde ju också med fullt fog säga, att stiftets utveckling blivit en helt annan än de tänkt sig. 1772 avskrevos 48 gamla poster. Men stiftsdirektionen hade också sina glädjeämnen. Genom frivilliga gåvor och testamenten inflöto då och då rätt ansevärd summor, t. ex. genom de förordnanden, som träffats av generaladjutanten friherre Carl Gustaf von Falzburg. Efter hart när ändlösa processer tillfördes stiftet tack vare dessa en summa av c:a 20.000 daler kopparmynt.

1762 blev ett märkesår i jungfrustiftets ekonomiska historia på både gott och ont. Det var ju en fatal historia med den oredlige bokhållare, som detta år olovligen avvek ur riket efter att ha förstört en hel del räkenskaper och genom efterapande av direktionens vanliga underskrift medelst en falsk assignation tillägnat sig 30.000 daler kopparmynt, gjort inbrott i en byrå, vari stiftets förskrivningar förvarades, och på detta sätt tillskyndat stiftskassan den enorma förlusten av 79.434 daler kopparmynt.²⁸

Men det var också detta år, som kungörelse utfärdades, att "de som Kongl. Maj:t i nåder täcktes hugna med nådiga resolutioner på adelige privilegier, böra för en sådan förmån erlægga till stiftskassan fem hundra daler smt" och "att de som undfå Kongl. Maj:ts nådiga sköldebrev böra betala: nämligen för greve och friherre tre hundra och för adelskap ett hundra dlr smt". 1765 heter det, att stiftskassans "inkomster härigenom blivit märkeligen förökade".

Vid de följande riksdagarna betygade ridderskapet och adeln, efter att ha tagit del av direktionens redogörelser, undantagslöst sin tillfredsställelse

²⁷ Ibidem 1758.

²⁸ Ibidem 1762.

med dess förvaltning. Nya fröknar inskrevos — ej så många visserligen, men dock 6 à 10 årligen. Pensionärernas antal ökades också; det utgjorde 1767 fjorton och 1796 sextiosju. Med 1700-talets penningförhållanden utgjorde 600 daler kopparmynt en visst icke föraktlig inkomst. "Och hava således å pensionsstaten blivit uppförda till och med alla de år 1774 inskrivna fröknar, samt tre från 1775", läses det i Inrikes Tidningar den 8 maj 1786. Av de sålunda å pensionsstaten uppförda var exempelvis Carolina Maria Druva blott 13 år — en pension vid så unga år borde väl nästan kunnat bliva en hjälp vid vederbörandes "education".

Ett i viss mån sorglustigt kapitel utgöra jungfrustiftets senare mellanhavanden med konungahuset. Gamle kung Fredriks nådegåva var vid hans död obetald. Av stiftsdirektionens protokoll för 1755 skulle man nu visserligen kunna tro, att Erland Broman gäldat den. Men detta var endast såtillvida sant, som den celebre presidenten den 1 maj 1755 förband sig att för kung Fredriks räkning betala 21.000 daler kopparmynt. Vid Bromans 1757 timade död blev det emellertid en konkurs, som — mätt med tidens mått — företedde rent gigantiska proportioner, och helt naturligt frågade sig stiftsdirektionen vad som väl kunde stå att få ut ur Bromans gäldbundna bo, där man inte blott hade att fordra dessa 21.000 utan även den gåva Broman själv utlovat för sin familj, en fordran som inalles uppgick till 25.505 daler kopparmynt. Fullt så tröstlöst, som man i förstone befarat, synes emellertid läget ej ha varit. Någon förmånsrätt erhöll jungfrustiftet ej men fick dock den 30 april 1771 åt sig utbetalat 4.080 daler kopparmynt och den 29 april 1772 2.296. Bland osäkra fordringar släpades emellertid ännu 1811 med ett krav på Bromans sterbhus, då omräknat till 2.054 riksdaler.

Efter Adolf Fredriks plötsliga död dröjde det länge innan något försök gjordes att utfå den nådegåva han en gång utlovat. 1778 gjordes emellertid ett dylikt, men "denna pretention, såsom icke inom den utsatta fatalietiden anmäld, lärer förfalla". Samma år fördes på tal, om man ej kunde göra något för att åtminstone få ut räntorna på det kapital Lovisa Ulrika en gång utlovat, "men efter en hel del upplysningar av riksrådet greve Bielke fann man för gott att ej vidtaga någon åtgärd härvidlag".²⁹ I den berättelse om sin förvaltning, som direktionen ingav till 1786 års riksdag, föreslog den också, att såväl Adolf Fredriks som Lovisa Ulrikas gåvor skulle avskrivas. Riddarhusutskottet var emellertid av annan mening. Adolf Fredrik hade "genom annan person" låtit inskriva sitt bidrag men Lovisa Ulrika däremot med egen hand antecknat sitt, varför utskottet ansåg, att konungens kunde ur räkenskaperna avföras, men att drottningens, såsom mera bindande, borde kvarstå, och att ett underdånigt försök borde göras hos prins Fredrik Adolf och prinsessan Sofia Albertina att få deras moders skuld gäldad. Då detta försök

²⁹ Direktionens för Vadstena adliga jungfrustift protokoll 1778. Riddarhuset.

Fig. 1. Elisabeth Gyllenborg († 1762) i Vadstena adliga jungfrustifts ordensdräkt. Ljusblå dräkt och hårklädsel. Oljemålning av Ulrika Fredrika Pasch. Nordiska museet, inv.-n:r 126.053.

blev alldeles fruktlöst, vädjade man till kung Gustaf, som i brev av den 15 mars 1790 medgav, att direktionen ånyo borde vända sig till hans syskon. Enligt protokoll av den 30 mars 1791 hade riksrådet greve Falkenberg ånyo uppvaktat prinsen och prinsessan i avsikt att få betalt "men hos dem funnit därtill ingen benägenhet". 1792 års riddarhusutskott var emellertid optimis-

tiskt: ”— — utskottet har ansett bäst vara — — det måtte direktionen anmodas att genom någon ytterligare underdånig påminnelse söka förmå deras kongl. högheter att gottgöra deras moders skuld”. Greve Falkenberg anmälde sedermera, att han i slutet av april 1792 hos Sofia Albertina och Fredrik Adolf anmält innehållet av ridderskapets och adelns yttrade åstundan om inbetalning av skulden men att deras högheter sig en dylik förment fordran alldeles undandragit.³⁰ Det kan ju ej förnekas, att Lovisa Ulrika och även Adolf Fredrik lovat sina bidrag till ett ”kloster” med ”education” och ”sammanboende” på sitt program och att ”stiftets höga beskyddarinna” aldrig givit sitt godkännande åt den utveckling Vadstena adliga jungfrustift tagit. Hon har också verkligen sökt infria sin förbindelse, så som hon fattade den.

Sofia Albertina och Fredrik Adolf hade vid Falkenbergs besök framhållit, att ridderskapet och adeln böra sig påminna, att deras moder verkligen gjort långt mer än hon utlovat för adliga fröknar utom sitt hov, ”ty då hon märkte, att de avgifter hon föreslagit till stiftet, icke av ridderskapet och adeln antagits, hade hon på egen bekostnad antagit 5 à 6 små fröknar och låtit dem i flera år förse med allt vad till deras anständiga uppfostran och tillsyn på allt sätt kunde erfordras, av vilka fröknar de ännu levande det ock med all underdånig tacksamhet ständigt erkänna”.³¹ En av de små fröknarna var förresten Lovisa Sofia Hård, dotter till den i statskupsplanerna 1756 invecklade Johan Ludvig Hård. Hon omhändertogs nämligen, sedan fadern flytt ur landet, av drottningen. Ett spår av dennas verksamhet som uppfostrarinna har även bevarats i en bland Linnés ättlingar förekommande familjetradition. Lovisa Ulrika lär ha föreslagit den store vetenskapsmannen, att han skulle sända en av sina döttrar till hovet för att där uppfostras, men fått det högst oväntade svaret, att han ej trodde hon förstod sig så värst mycket på uppfostringsfrågor.³² Linné adlades emellertid som bekant så sent som 1757, vadan dessa små glimtar av Lovisa Ulrikas nit för edukationen näppe-ligen kunna ha någon som helst förbindelse med Fredrikshov.

Ty Lovisa Ulrikas ”eget stift” där har ej lämnat några spår efter sig. På tomten funnos utom större stenhus en vaktstuga och en smedja. Stället var vid Bromans död 1757 uthyrt för en summa av 666 daler kopparmynt årligen. Såsom ensam boende där omtalas i 1756 års taxeringslängd kapten F. Harwik, som skattade för två drängar. Smedjan vid Fredrikshov var förhyrd av Jacob Tillman och vaktstugan, där en besökare bodde, av General-arrendesocieteten. Dessutom tycks herrskapet Broman ha förvarat en del lösöre på Fredrikshov, och det sägs, att glada fester ibland gingo av stapeln

³⁰ Direktionens för Vadstena adliga jungfrustift protokoll 1792. Riddarhusarkivet.

³¹ *Ibidem* 1792.

³² C. Forsstrand, Linné i Stockholm, Sthlm 1916, s. 159.

där. Fredrikshov inköptes redan samma år som Broman dog av riksrådet Carl Otto Hamilton.

Ridderskapet och adeln godtog emellertid ej prinsens och prinsessans förklaring, och ännu 1811 ingår i stiftets räkenskaper ändedrottning Lovisa Ulrikas nådegåva, belöpande sig i dåtida mynt till något över 1.132 riksdaler bland osäkra fordringar, och som sig bör intager den där hedersplatsen.

I lovtal och födelsedagsverser prisades drottningen för sina omsorger om stiftet.

Att hon här stift frikostigt stiftar,
där odalboren skönhet ses
och fostras i all dygd, som gjes,

skrives det till hennes födelsedag 1764. I ett tal på drottningens namnsdag 1767 lyckades en viss auditör slå ett även efter den tidens mått märkeligt rekord i smicker. Där kallas Lovisa Ulrika "en klar sol som pryder vårt rikets fäste — — vår fägnad, ärans stora smycke, mildhetens rena bild, fullkomlighetens prål, prål, ett klart lysande ljus", som bland andra storverk också "grundat stifts-kloster". I ett underdånigt åminnelsetal 1782 framhölls bl. a., hur hon inrättat Vadstena adliga jungfrustift.³³

Någon som helst omvälvning i tidens kvinnouppfostran har Lovisa Ulrika emellertid ej åstadkommit och ej heller avsett att åstadkomma. Hennes egen bildning var helt och hållet fransk, och ingenting av vad som yttrades under ordnandet om edukationen i det planerade frökenstiftet tyder på, att man menade att reformera 1700-talets ytliga flickuppfostran.

Fredrik Sparre har i sin dagbok nedskrivit en livlig skildring av huru denna tedde sig, där den var som bäst. Hans båda döttrar, Ebba och Ulla, lämnade 1773 den pension, där de ett par år vistats och som var den bästa i Stockholm. Den leddes av madame Chatillon. Vår tid är i allmänhet synnerligen demokratisk och ändå skulle man väl nu anse madame Chatillons samhällsställning väl enkel, om man betänker, att hon var uppfostrarinna åt den högsta societetens döttrar — hon var nämligen gift med en tapetserare, som varit kammartjänare hos spanske ministern. Men man hade under rokokon så ringa förståelse för arbetets ära, att lärarinnor näppeligen stodo att uppbringa bland samhällets högre skikt. Den äldsta av fröknarna Sparre kunde nästan felfritt läsa franska och förstod fullkomligt detta språk, hon kunde även något litet uttrycka sig därpå. Dessutom skrev hon en prydlig handstil och läste svenska mycket bra. Hon hade en aning om historien och hade några månader undervisats i dans, räkning och "clavecin" samt fått öva sig i att deklamera och spela komedi. De unga damerna skulle handledas ett stycke vidare i hemmet — av en fransyska.³⁴

³³ Tryckta verser och äreminnen över kungliga personer. Kungliga biblioteket.

³⁴ Fredrik Sparres Dagbok 1773—75. Riksarkivet.

Här och där började dock en och annan vakna till insikt om att någon brist vidlåde denna uppfostran. 1770 hade sålunda av trycket utkommit "Det olyckliga svenska Fruentimbrets Böneskrift till Allmänheten" en liten broschyr, som på ett underligt sätt verkar gripande än i dag.

Författarinnan, fru D., begär inte mycket, hon vet kanske inte rätt, vad hon begär. "Såsom det svagaste könet, som är med mindre vishet och förstånd begåvat än mannen, kunna vi intet företaga", skriver hon, men hon har klart för sig, "att vårt denna tid så angelägna fransyska språk kryddar ingen soppa", och hon känner djupt sitt köns förnedring, som resulterar i att "fruntimmer av stånd flyta kring landet som vatten kring sten". Men när det gäller att finna ett botemedel för detta onda, faller hon tillbaka på — klostertanken. "Männe för de hederligare av vårt kön klosterinrättning kunde vara skadelig uti ett land, där upplyst religion regerar", undrar hon. Hon var tydligen fullkomligt okunnig om det gigantiska klosterprojekt, som tjugu år tidigare varit å bane.

Så var däremot ingalunda fallet med hans excellens greve Carl Fredrik Scheffer, även om han ej tagit någon verksam del i dessa planer. Men snarast torde det väl vara utländska kloster han haft för ögonen, när han, hjälpsam och storstilad som han var, beslöt att av egna medel skapa ett protestantiskt kloster på svensk mark.

Den 13 november 1782 var Vadstena adliga jungfrustifts dåvarande direktion samlad på Riddarhuset. Riksrådet greve Bielke uppläste därvid ett memorial, som tillställts honom av Carl Fredrik Scheffer. Enligt detta hembjöd en ömsint medborgare, "som ville vara okänd", till stiftet ett vackert och rymligt stenhus i en stad utom Stockholm, så att där ett verkligt jungfrustift skulle kunna inrättas. Såsom villkor uppställdes, att direktionen ville utnämna och förmå någon stiftsfröken av de år och egenskaper, som därtill fordras, att så snart möjligt ditflytta och åtaga sig styrelsen av inrättningen, som borde heta Adelige Jungfrustiftet, intill dess att någon större och prydligare byggnad av höga vederbörande anslås torde".³⁴

Naturligtvis kunde det ej döljas, att "den ömsinte medborgaren" var identisk med Scheffer själv. "Vi hava väl trott oss igenkänna givaren uti dess ädelmodiga frikostighet och även i dess omsorg att därvid dölja sin person", skriver Gustaf III den 23 september 1783, och vid ett direktionssammanträde den 8 januari 1784 erkände Scheffer, att han var den okände, något som han emellertid anhöll, att direktionen ej skulle bekantgöra.

Vid det laget var ett hem åt det blivande stiftet redan köpt, och allt skulle vara färdigt till inflyttning för en abbedissa, som konungen borde utnämna, och sex fröknar, som Scheffer själv ville utse.

Helt visst var det Scheffers mening, att jungfrustiftet, för vars framtida

³⁴ Direktionens för Vadstena adliga jungfrustift protokoll 1782. Riddarhusarkivet.

underhåll i den omfattning det nu startade han lovade göra en fullt tillräcklig testamentarisk disposition, i framtiden skulle utvidgas och även omfatta en uppfostringsanstalt "samt att de av ridderskapets och adelns döttrar, som kunna till hederlig och nyttig uppfostran anmälas, att under abbedissans uppsikt där intagas, komma att åtnjuta allt detta mot en viss årlig avgift".

Den 14 april 1784 beslöts, att den nya fonden, när den bleve till jungfrustiftets direktion överlämnad, aldrig skulle sammanblandas med den gamla stiftskassan.

Till abbedissa utnämndes riksrådinnan Sofia Emerentia Gyllenborg, född von Delwig, änka efter riksrådet Henning Adolf Gyllenborg. Den nyvordna abbedissan avled dock redan samma år den 3 oktober. Konungen hade då emellertid redan anträtt sin italienska resa, varför Scheffer själv måste utse ny abbedissa, och han nämnde då därtill änkefru Hedvig Charlotta Ulfsparre, född grevinna Creutz. Den 1 april 1784 skulle inte blott hon utan även de sex av Scheffer lyckliggjorda fröknarna infinna sig i Norrköping och där leva ett liv, som ansågs ståndsmässigt för "adeliga jungfrur, som äro i saknad av arv och sådana anhöriga, som vårda sig om dem, samt således äro blottställda", som enligt reglementet skulle visa priorinnan vördnad, såvida de ej ville ådraga sig varning eller rent av se en del av de 20 rdr de årligen åtnjöto i nålpenngar indragas, som av nämnda dam skulle inhämta tillåtelse, om de ville gå ut i staden, där de aldrig fingo visa sig utan sitt stiftskors, och som kunde hoppas på en hederlig begravning, ty för var och en av dem skulle utbetalas 50 rdr i begravningshjälp — eller ett anständigt bröllop, ty vid de tillfällen då stiftsfröknar gifte sig bekom abbedissan 40 rdr till "bröllopskost".

Och bröllop firades verkligen. Damerna hade tydligen inte alls någon dålig kurs på äktenskapsmarknaden. De voro ju också långt ifrån gamla, dessa damer, som av sin samtid ansågos hindrade "att i andras tjänst söka sin bergning", men som samtidigt enligt reglementet borde sysselsätta sig med något nyttigt. Deras ålder växlade emellan 18 och 29 år, och åtminstone fyra gånger dukades det till bröllopsmåltid i jungfrustiftet. Så gifte sig 1789 fröken Eva Sofia Qweckfelt med överstelöjtnant Nils Stedt och 1800 fröken Christina Virginia Adlerberg med en friherre Fleetwood. Även fröknarna von Tholin och Swab knöto i Norrköping hymens band; de ingingo borgerliga giften.³⁵

En rymlig och väl belägen bostad hade damerna också. Den av Scheffer inköpta tomten låg i hörnet av Drottning- och Nya Rådstugugatorna i Norrköping. Genom murar, så höga att de fredade damerna för förbipasserandes nyfikna blickar, begränsades den åt Drottninggatan och åt en närbelägen tomt, som åtminstone 1800 ägdes av en fröken Ribbing. Åt Rådstugugatan låg ett

³⁵ Ibidem.

envånings trähus, där traktören Lars Möller bodde och där han även, vilket nu egentligen var högst opassande, hade matservering. Herr Möller var en i fröknarnas liv högst viktig person. Deras hushåll var nämligen ställt på entreprenad och det var herr Möller som mot en avgift av 1 riksdaler specie 8 skilling per person och vecka förbundit sig att servera dem två mål om dagen — till middagen fyra och till kvällen tre rätter. Granskar man den spisordning Möller hade att rätta sig efter, finner man, att kosten, förutsatt att den var vällagad, intet övrigt lämnade att önska. Synnerligen tillmötesgående tycks Möller ha varit. Inte tog han något extra betalt, om någon blev klen och behövde dietmat; ville damerna då och då inbjuda en gäst, så tog han ingen ersättning för den saken heller — de voro ju bortbjudna ibland. Abbedissans jungfru och fröknarnas två pigor utspisades för 25 riksdaler per person och halvår.³⁶

Själva stenhuset inrymde en stor sal med tre fönster, ett förmak, en sängkammare, antagligen identisk med abbedissans rum, och sex likadant inredda kammare. Dessutom väntade sex rum på både inredning och betalande damer.

Carl Fredrik Scheffer fick ej många år följa sitt stifts öden. Han avled 1786. "Därnäst sedan jag i Norrköping inköpt och till Vadstena Adliga Jungfrustift bortskänkt ett stenhus, i vilket nu för tiden på min bekostnad en abbedissa med sex stiftsfröknar njuta dess anständiga underhåll, så lämnas efter min död till Direktionen av ovanberörda adeliga jungfrustift ett kapital av 20.000, jag säger tjugutusen rdr sp., som av bemälte Direktion göres fruktbarande och varav ränta bör förslå, att i evärdeliga tider underhålla förberörda stiftsinrättning", heter det i hans den 16 maj 1784 dagtecknade testamente.

Men adliga jungfrustiftet i Norrköping kom inte alls att bestå evärdeligen. Det kapital han donerat överlämnades den 29 september 1787 av riksrådet greve Falkenberg till jungfrustiftets direktion och tycktes då fullt tillräckligt, men snart började svårigheterna yppa sig.

Anledningen därtill var, att Scheffer tyckes ha varit förhindrad att bättre än han gjort taga kännedom om i vilket bedrövligt skick "det vackra stenhuset" i Norrköping egentligen befann sig. Golven synas ha varit dåliga, innanfönster fattades, taket befann sig i ett jämmerligt tillstånd, och kakelugnar och skorstenspipor torde väl ganska snart verkat skäligen bristfälliga. 1791 höll magistraten en besiktning, varvid man kom till det bedrövliga resultatet, att den reparation som tarvades, om huset skulle bli i fullgott skick, komme att kosta över 1.200 riksdaler. Men eftersom ej mer än 134 kunde beviljas, blev blott det nödvändigaste åtgjort.³⁷

Det var den 16 mars 1792, som kung Gustaf, föga anande, att det var en

³⁶ Direktionens för Vadstena adliga jungfrustift protokoll 1784. Riddarhusarkivet.

³⁷ *Ibidem* 1791.

av hans allra sista r geringshandlingar, underskrev kungörelsen, "huruledes med riksens ständers Riksg ldskontors kreditsedlars gångbarhet hädanefter b r förhållas".

"Wi Gustaf", heter det där, "g re veterligt, att sedan — — fråga uppstått om nödvändigheten d r v, att Riksens Ständers Riksg ldskontors Kreditsedlar — — till deras brukbarhet — — närmare m tte bliva stadgade och bestämde — —, hava vi — — velat stadga — — att uti alla skuldfordringsm l och likvidationer all ränta, då den är utsatt till högre än fyra f r hundralet om året, må till hela sitt belopp med kreditsedlar så erläggas och betalas,  nsk nt huvudstolen uti bankomynt eller specie kan vara upptagen och erhållen, samt att, enär någon borgenär dess innestående bankomynt eller speciekapital uppsäger och utfordrar, men gäldenären icke finner sig i stånd, att banko- eller speciemynt anskaffa, den senare m  tillåtet vara med kreditsedlar ett sådant kapital sig avbörda — —".³⁸

Det var en fruktansvärd kungörelse. Inte f r gäldenärerna — f r dem betydde den en nedskrivning i de räntor de  tagit sig att betala — men f r de många, som hade sin utkomst av sm kapital, som de genom utlåning gjort fruktbara. Till dessa många hörde faktiskt jungfrustiftet.

Det var under ryska kriget, som riksgäldsfullmäktige, n r pengar på intet annat sätt stodo att uppbringa, utgivit treprocentsobligationer, s. k. kreditsedlar på småsummor ställda på kort och bestämd återbetalningstid. Det belopp, vartill dessa fingo utgivas, kom dock att mångfaldigt överskridas, och deras inlösen uppsköts slutligen på obestämd tid, varjämte ränta å desamma ej vidare skulle beräknas. På detta sätt hade kreditsedlarna från obligationer förvandlats till pappersmynt och ett uselt pappersmynt för resten — som snart visade en benägenhet att ur marknaden uttränga banko- och speciemyntet. Mellan de fullgoda penningarna och riksgäldssedlarna hade också snart ettagio uppkommit, som redan 1790 steg till 4   6 % för att därefter  ka i ett svindlande tempo, medan priserna som en naturlig följd av de osäkra penningf rh llandena stego och stego.

Det var verkligen inte lätt f r priorinnan i adliga jungfrustiftet att f a debet och kredit att gå ihop, och ändå hade det väl ej varit fullt så tröstlöst, om inte "det vackra stenhuset" varit så fruktansvärt förfallet.

Redan 1795 var det alldeles uppenbart, att en ny och nog så omfattande reparation var av n den, och vid den syn, som följande  r förrättades, visade det sig, att reparationskostnaderna lågt beräknade skulle komma att uppgå till 1.495 riksdaler. Ställningen var f rtvivad. "Så oumg ngelig denna reparation till förekommande av stiftshusets totala förfall och obrukelighet  r, så otillr ckeliga äro ock de medel, som av besparade intressen kunde vara att till dess bestridande tillgå", skriver jungfrustiftets direktion i ett brev,

³⁸ G. R. Mod e, Utdrag ur publique handlingar, XV, s. 208.

som direktionsmedlemmarna, sedan de noga övertog saken, beslutat avsända till Ulric Scheffer, som ju var broder och närmaste frände till Norrköpingsstiftets grundare och vars råd man nu utbad sig. Noga redogjordes där för de ekonomiska förhållandena. "Den årliga utgiften för stiftet, kamrerarens arvode 33 Rdr 16 sk. för bokslutet och korrespondensen inberäknat, besteg sig till 1.066 Rdr 32 sk." Hela stiftets behållning utgjorde något över 20.077 riksdaler. Slutligen kom ett positivt förslag. "För sin del är direktionen av den tanken, att om priorinnan i sin livstid bleve årligen anslagen 300 Rdr och varje av nu varande fröknar 125 Rdr årligen med rättighet att vistas varest de helst behagade, så saknades icke de förmåner, som de nu njuta, och har direktionen även anledning att föreställa sig, att de flesta i detta stift om icke alla skulle visa sig härmed vara mera belättna än att inställa sig och njuta underhåll i det hus, som för denna inrättning blivit utsett." I slik händelse kunde huset såsom onödigt försäljas vid anställd auktion i sitt befintliga skick, och efter priorinnans död kunde pensionerna sträckas till flera fröknar, så långt som årliga räntan av fonden eller det donerade kapitalet, vilket alltid borde hållas oförtryckt, medgäve, dock så, att efter nuvarande pensionärens avgång, som alltid oförändrat borde åtnjuta 125 riksdaler, varje fröken årligen tillkomme 125 eller minst 100 riksdaler.³⁹

De misstogo sig i fråga om fröknarnas syn på saken, de goda direktörerna. Dessa ville inte alls lämna inrättningen. De ville inte alls bliva som vatten kring sten. Sådant huset i Norrköping nu än var med sin halvt nedrasade mur mot gatan, sin bristfälliga trappa och sina eldfarliga skorstenspipor, så representerade det för dem en sorts hem, där de hoppats aväta sin bröllopskost eller få gråna prydda med sitt vackra ordens kors. De voro nog fullt på det klara med att de voro "värnlösa medborgare", vilkas "belägenhet" var den svåraste av allas, och de hade fullt klart för sig, att "deras stånd hindrade dem att i andras tjänst söka sin bärgning". Visst blevo de tillfrågade om sin vilja, men vad båtade det väl, vad de önskade. Kanske trängde det under dessa det adliga jungfrustiftets båda sista år ända in i deras kammare ryktet om att en riksdag var förestående, en riksdag, då finanserna skulle komma under debatt, oredan med riksgäldssedlarna på ett eller annat sätt ordnas. Och så gingo de där och hoppades.

Den 15 mars 1798 avlät jungfrustiftets direktion till den unge konungen den skrivelse, som skulle komma att besegla damernas öde. "Ibland svårigheterna räknar direktionen de senare årens ostadiga penningevärde, den ända sedan sista kriget årligen tilltagande dyrhet på allt och i synnerhet 1792 års författning om räntors betalande i riksgäldssedlar för lån i bankomynt." Allt detta förorsakade någon årlig brist, som skulle komma att bli värre.

Men i det förfallna jungfrustiftet släpade dagarna sig fram.

³⁹ Direktionens för Vadstena adliga jungfrustift protokoll 1796. Riddarhusarkivet.

Man skrev den 15 januari 1800, när Kungl. Maj:ts öppna brev och påbud utfärdades, att riksens ständer den 10 mars skulle sammanträda i Norrköping, där hans och drottningens kröning skulle försiggå och där han ville rådfråga ständerna uti några fäderneslandets angelägenheter.

Det var ju inte alla, som voro nöjda med att riksdagen förlades till en småstad. Det fanns de, som menade, att den saken skulle fördyra ständermötet med ända till 20 tunnor guld. Besvärligt med foror och transporter skulle det bliva, svårt att få lämpliga lokaler för både överläggningar och bostäder. Kung Gustaf Adolf for själv på ett kort besök ner till den lilla östgötastaden — och nu slog något ner som en bomb i frökenstiftet. Det gamla rucklet, där de bodde, skulle — visserligen tillika med två närliggande gårdar — apteras till bostad för kungligheterna. Det skulle bli "slott" under de tre veckor man ansåg, att ständernas samvaro skulle räcka. Fröknarna själva borde snarast möjligt förfoga sig dädan.⁴⁰

Och i jungfrustiftets hus drog nu en skara hantverkare in — inte för att reparera men för att riva ner murarna som kringgårdade gåden, mura igen en del dörrar och öppna nya för att på detta sätt bilda en stor etage av stiftshusets och de båda närliggande husens övervåningar. Foror med möbler stannade utanför, och deras innehåll spriddes i Rosbeckska och Ribbingska husen samt jungfrustiftet. I hyra för stiftshuset betalades 300 riksdaler.

Riksdagen drog emellertid längre ut på tiden, vadan stiftet begärde och erhöi en tillökning på hyran — 60 riksdaler.

H. Maj:t själv bodde ej i stiftshuset utan i änkefru Rosbecks gård, där han disponerade sju rum. Drottningen hade sin sängkammare i fröken Ribbings matsal. Det var också fru Rosbecks bagare- och bryggghus, som apterats till kungligt kök. Herr Möllers bostad for man illa fram med, där revos hela två väggar och uppsattes en avplankning. Där inrymdes det kungliga konditoriet.⁴¹

Och så följde livliga dagar i den lilla staden, till slut också en kröning i hållande ösregn. Det dröjde ända till den 15 juni, innan riksdagen slöts och stiftsfröknarna fingo återvända från sin nödtvungna exil.

Det var en vemodig återkomst. Visst hade medel anslagits till att sätta huset i sitt forna skick. Till det ändamålet hade konungen beviljat 930 riksdaler. Men några dagar tidigare, den 11 juni, hade han underskrivit det reskript, varigenom deras öde beseglades. De borde snarast möjligt söka sig andra hemvist. Den 1 september skulle deras gemensamma hushållning upphöra. Huset skulle aldrig sättas i sitt forna skick. De medel Gustaf Adolf för detta ändamål anslagit skulle användas för att bereda flyttningshjälp åt fröknarna och i någon mån trösta dem för det omak de haft, när de fått

⁴⁰ Landshövdingens i Östergötlands län skrivelse till Kongl. Maj:t 1800. Riksarkivet.

⁴¹ *Ibidem*.

överge sitt hem för riksdagens skull. Men eftersom kvinnan anno 1800 var ett svagt och jämmerligt käril, skulle det hemvist fröknarna valde underställas Vadstena adliga jungfrustifts direktionens gillande.⁴²

Den 23 augusti försålles stiftshuset å auktion och inköptes då av handelsmannen Samuel Sorbon, som emellertid avslöt affären för handelsbetjänterna M. L. Eklunds och P. E. Söderbergs räkning. Köpesumman var 3.042 riksdaler riksgälds.

Det var alldeles säkert en glad överraskning för stiftsfröknarna, att det sedan stiftshuset försålts rent av kunde tillföräkras dem högre pension än de hoppats på; inte 125 utan 150 riksdaler per år hade tillerkänts dem, varförutom var och en av dem erhöi en flyttningshjälp av 75 riksdaler. Priorinnan bekom för sina utståndna vedermodor 150 riksdaler och dessutom den henne lovade pensionen på 300 riksdaler.

Hon anmälde för direktionen, hur stiftsfröknarna ställt det för sig. På skilda håll hade de sökt sig inackordering — ut till ett verksamt liv gick ingen av dem.

Och ändå förekommer i stiftsdirektionens brev till Kungl. Maj:t några ord, som dels ge en blyxtbelysning åt vad en kvinna ur samhällets högre skikt kunde anses tarva för sitt uppehälle, dels ljuda som den svagt anslagna upptakten till den hymn till kvinnans människovärde och arbetets ära, som det 19:e seklet, alla bestående orättvisor till trots, skulle spela upp. Det står: "Med dylika årliga inkomster och en sparsam och förständig hushållning förmodar direktionen — —, att varken priorinnan eller fröknarna skola sakna en både nödig och för deras villkor passande bergning, helst om de senare därjämte voro hugade att till sin egen nytta och fördel använda egen flit och arbetsamhet."⁴³

"För att till en eftervärld bibehålla minnet av stiftaren till denna prisvärda anstalt", heter det i Vadstena adliga jungfrustifts berättelse till 1809 års riksdag, "har direktionen i anledning av förenämnda förändring ansett att namnet Norrköpings Adliga Jungfrustift, som denna inrättning ifrån dess början erhöi, kunde förändras och kallas Grevliga Schefferska Stiftelsen".

Klosterprojektens tid var tillända. Men, som bekant, existera än i dag både Vadstena adliga jungfrustift och Grevliga Schefferska stiftelsen och äro från varandra fullt fristående: Jungfrustiftet verkar under ungefär samma former som under 1700-talets senare del, medan Grevliga Schefferska stiftelsen är en understödsfond, från vilken pensioner utbetalas till av ridderhusdirektionen utsedda personer.

⁴² Direktionens för Vadstena adliga jungfrustift protokoll 1800. Ridderhusarkivet.

⁴³ *Ibidem* 1798.

Resumé

Projet d'un couvent dans la Suède protestante

In 1734 le Baron de Cederhjelm proposa l'organisation d'une chanoinie ou d'un couvent luthérien qui servirait de refuge pour des demoiselles nobles pauvres et âgées, qui toucheraient aussi une pension de 600 à 1200 "riksdaler" en cuivre. L'institution seraient en même temps un établissement d'éducation pour des jeunes filles nobles. Il y avait déjà beaucoup d'institutions de cette espèce en Allemagne, où elles s'étaient développées des couvents de religieuses datant du temps catholique.

L'Assemblée des Nobles accepta la proposition de C., mais à la Diète de cette année le projet fut laissé en suspens. A la Diète de 1738—39 il fut décidé qu'une chanoinie de demoiselles nobles serait établie. Pourtant, les efforts pour trouver de l'argent donnèrent très peu de résultat. Sur la demande des États le Gouvernement donna l'usufruit du château de Vadstena à la chanoinie, dont la direction fut organisée.

Mais ce n'est qu'après l'arrivée de la future reine Louise Ulrique en Suède que du zèle se déploya pour la réalisation du plan de Cederhjelm.

En 1747 fut promulgué un décret relativement à la chanoinie, qui fut conçue sur une grande échelle. Pour la réalisation des plans plus de 7 millions "daler kopparmynt" seraient nécessaires.

Cependant, les contributions volontaires, sur les quelles on avaient compté ne se faisaient que très lentement, et une loterie calculée à rapporter beaucoup d'argent, eut un très maigre résultat.

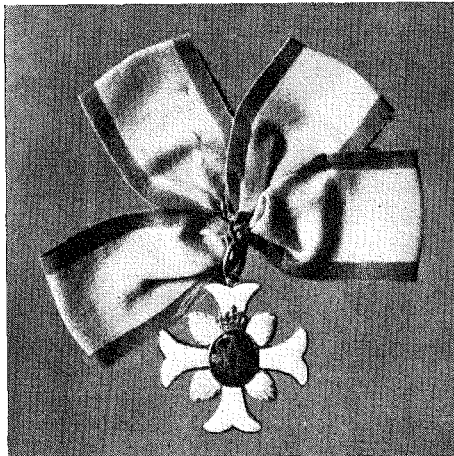
Avant de devenir reine la princesse royale Louise Ulrique s'occupait beaucoup de la chanoinie, elle signait elle-même les diplômes des dames inscrites et leur remettait de sa propre main les insignes marquant leur dignité. Le 2 mai 1747 les premières chanoinesses furent inscrites. Le nombre de jeunes filles nobles qui voulaient se faire inscrire était assez grand pendant la première année, mais il diminuait rapidement parce que l'installation se retardait de plus en plus par manque d'argent. En 1748 en commença pourtant à accorder des pensions. Un petit bâtiment près du château de Vadstena fut mis en état, mais quand on demandait aux demoiselles si elles voulaient s'y installer à la condition d'une pension réduite, elles préféreraient, à ce qu'il paraît, jouir d'une pension non-réduite avec un domicile selon leur libre choix.

Forcé par la pression des conditions économiques on décida de transférer la chanoinie à Stockholm. La princesse royale en désirait le transfert à Fredrikshov, qu'elle avait loué pour ce but, mais comme les maigres revenus de la chanoinie rendirent irréalisable chaque pensée d'une installation, elle

perdit, n'ayant aucune compréhension des questions financières, tout intérêt pour la chanoinie, qui, néanmoins, malgré toutes les difficultés, se développait peu à peu, pour devenir une institution de pensions très solide, qui gagnait en renommé et en richesse, surtout depuis que le Gouvernement avait permis à la chanoinie de percevoir une certaine somme de chaque personne ennoblie.

Mais l'idée d'établir un couvent pour améliorer le sort de demoiselles nobles appauvries survit toujours, et c'est à Carl Fredrik Scheffer que nous devons la mise à l'œuvre de ce vieux projet. Pour ce but il acheta une maison en pierre à Norrköping, une abbesse fut élue, et six demoiselles choisies par S. lui-même y trouvèrent un asile. Par des dispositions testamentaires, S. assurait, croyait-il, l'avenir de l'institution.

La maison à Norrköping était mal entretenue, et les ressources de la chanoinie se réduisirent considérablement par suite du décret royal de 1792 sur le cours des "lettres de crédit". Enfin la direction trouva profitable de changer la chanoinie en une caisse de pension, nommée plus tard "l'institution Scheffer pour la noblesse".

*Fig. 2. Ordensdekoration för stiftsjungfru.
Efter Sveriges Riddarhus, utg. av
C. Hallendorff, Sthlm 1926.*

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Runstenen på Frösön och den bundna sjöormen

Ett bidrag till Kättil Runske-sägnens utbredning

Av Arvid Enqvist

Ar 1666 gjordes det första försöket till en statlig reglering av kulturminnesvården inom Sverige, och samtidigt igångsattes en första systematisk inventering av rikets bevarade forn- och kulturminnen. Hedern av detta uppslag tillkommer Karl XI:s förmyndarregering och i främsta rummet den energiske befrämjaren av tidens kulturella intressen, rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardie. På hans initiativ utfärdades det "Placat och Påbudh om Gamble Monumenter och Antiquiteter i Rijket", som kan anses utgöra grunden för all senare lagstiftning om våra fornminnen. Påföljande år (1667) instiftades "Antiquitetscollegium", som samtidigt skulle utgöra statens organ för kulturminnesvården och ett institut för humanistisk vetenskaplig forskning. Antiquitetscollegium grep sig genast an med de förelagda uppgifterna och vädjade i sitt forskningsarbete till allmänhetens bistånd. Alla guvernörer, superintendenter och biskopar ålades att var inom sitt verksamhetsområde vaka över plakatets efterföljd. Genom cirkulärskrivelse från biskoparna anbefalldes i sin tur kyrkoherdar och pastorer att jämte kyrkovårdar och sexmännen eller också med församlingen i sin helhet "granneligen ransaka, eftersökia och uppspana alla antiquiteter, som der kunde finnas, såsom alla runstenar och bergsruneskrifter, alla store hopburne konunga och jättegripter samt andra märkliga ättebackar — —" m. m. och därefter inskicka en förteckning eller, som det då oftast hette, en relation däröver. Påbudet förnyades några år senare till häradshövdingar och befallningsmän. Resultatet av dessa hänvändelser måste anses för sin tid vara utomordentligt stort. Flera hundra sockenrelationer inflöto från landets olika delar, såväl från det egentliga Sverige som från Finland och förvaras nu i fem band i Kungliga Bibliotekets handskriftssamling under den gemensamma rubriken: "Ransakningar om Antiquiteterna 1667—1684".

Rannsakingarnas relationer utgöras till största delen av kortfattade notiser men äro icke desto mindre av mycket stor betydelse som ett första försök till en mera sammanhängande topografisk inventering av landet. Deras talrikhet från olika landsdelar är mycket skiftande liksom också deras utförlighet är mycket olikartad, givetvis en naturlig följd av de många antecknarnas olika inställning till och intresse för uppgiften. För fornforskningen utgöra de emellertid en ytterst värdefull primärkälla, framför allt genom de uppgifter, de ofta lämna om fornminnen, som ännu finnas i behåll, men än mer om sådana, som sedan dess helt eller delvis försvunnit. Även folkminnesforskningen har i dem åtskilligt att hämta och detta särskilt i vad det gäller uppteckningar av folktro eller folktradition, som ännu vid 1600-talets slut var levande men som den följande utvecklingen delvis eller helt plånat ut.

För Jämtlands vidkommande föreligger i dessa Ransakingar ett av härads-hövdingen inlämnat: "Extract på inhämtade Relationer och Sagn om gamble Monumenter och Antiquiteter", daterat Oviken den 14 juni 1685. Förteckningarna, som av domhavanden äro uppgjorda efter vad som "under Ting-tijmerne efter gammal Härmelse" berättats och angivits, omfatta ett tiotal av landskapets socknar eller pastorat och beröra såväl fornminnen som till dem knutna traditioner. En av de intressantaste uppgifterna i dessa jämtländska relationer är den, som meddelas om landskapets märkligaste fornminne, den bekanta runstenen på Frösön. Dess ordalydelse är följande:

Widh östra Färiesundett står een Runstehn medh een orm omkring och innantill med bookstäfwer rijtatt. Efter Härmelse skall samma steen wara een gångh derifrån tagen och förtt på Frösö Kyrkiogårdh, då mycket Spökerij i Sundett skall synttz, dy måste Stenen på sitt förre rum föras, huar med dett stillades. Efter gammal Sagn skall Siöormen i östra Sundet så längie blifwa liggande till des någon kan läsa huad på Stehnen skrifwitt står...

I all sin korthet erbjuder denna notis om runstenen stort intresse. Den bildar i första hand ett ypperligt exempel på en till ett fornminne knuten folktradition, som en gång i tiden varit levande men numera, liksom så många andra av samma karaktär, är helt utdöd. Helt visst har denna tradition ännu längre tillbaka i tiden varit fylligare. Måhända har sjöormen i den varit föremål för en mera detaljerad beskrivning; och kanske har också det sätt, varpå odjuret genom stenens resande och dess ristning bundits eller av vem detta blivit utfört, närmare angivits; möjligen ha också i traditionens äldre form uppgifter kunnat lämnas om det sätt, varpå den bundna sjöormen genom "spökerierna i sundet" reagerat, när stenen flyttades till Frösö kyrka och varigenom den tvingade fram stenens återförande till stranden av Östersundet. Om dessa och möjligen andra detaljer i den ursprungliga, på folkets läppar levande traditionen veta vi tyvärr nu ingenting närmare. Så mycket kunna vi emellertid av den år 1685 gjorda uppteckningen med visshet konstatera, att det en gång i folkets tro och föreställning funnits ett direkt och

intimt samband mellan å ena sidan det resta stenblocket med dess inhuggna ormfigur och däri anbragta egendomliga skrivtecken samt å andra sidan ett i Storsjön levande odjur i skepnad av en orm, som ansetts så oroande eller farlig, att den måst genom vissa magiska medel bindas för att icke kunna utnyttja sin makt mot människorna. Uppgiften om den på detta sätt bundna sjöormen är av så mycket större lokalhistoriskt intresse, som jag tror, att man härutinnan har rätt att se en av de tidigast nedskrivna anteckningarna om tron på förekomsten av ett Storsjöodjur.

Även om man bortser från detta antagande, är i varje fall uppgiften värd uppmärksamhet framför allt genom den bakgrund av urgamla föreställningar, som man skymtar bakom notisens korta och till synes torftiga innehåll. Där dölja sig nämligen föreställningar, som klart bottna i den förhistoriska tiden och som djupt rotat sig i och segt kvarhållits i vår nordiska allmoges medvetande. Vad jag i detta fall syftar på, är tron på runornas hemlighetsfulla kraft. Själva ordet runa synes ursprungligen ha haft betydelsen hemlighet. Då kunskapen om runorna från början icke var allemansgods utan förbehållen vissa särskilda runkunniga, runokarlar eller vismän, vilka förstodo konsten att utnyttja de mystiska skrivtecknen, måste man anse det naturligt, att den stora massan av folket skulle betrakta det som en underbar hemlighet, att någon genom dessa i trä eller sten skurna eller inhuggna streck kunde meddela sina tankar åt en annan person. Enligt forntida tro var det allfadern Oden själv, den visaste av gudarna, som man hade att tacka för kännedomen om dessa tecken. Det låg därför också nära till hands att tillägga de mystiska och oförståeliga runorna en magisk trollmakt. Flera uppgifter i våra nordiska sagor vittna också om att runtecknen använts i sådant syfte. Således talas exempelvis om, huru den berömde sagohjälten Sigurd Fafnesbane av en valkyria fick lära sig att använda runorna för att skydda sig själv. Ville han ha seger, skulle han rista "segerrunor" på fästet av sitt svärd och därjämte två gånger nämna namnet Ty (Ty var samtidigt namnet på en runa och på stridens gud); ville han med sitt skepp oskadd rida genom alla stormar, skulle han på skeppets stäv och roder rista "stormrunor"; ville han åter bliva visare än andra, skulle han lära känna "tankerunor" o. s. v. I flera av de nordiska — särskilt de isländska — sagorna möta vi ofta uppgifter om s. k. trollrunor, vilka man ristat för att förjaga sjukdomar och annat ont eller för att över sina fiender och ovänner bringa olycka eller ofärd. Runorna utgöra med andra ord ett av de kraftigaste verkande magiska medel, som stodo våra förfäder till buds.

I vår svenska allmoges sägenförråd möta också ofta berättelser om runkunniga män, som genom sin kunskap förmått skaffa sig makt icke blott över människor och djur utan även över de osynliga makterna. En av de mest berömda av dessa "runokarlar", om vilkens märkliga bedrifter många sägner

äro upptecknade, särskilt i sydligare delar av vårt land, hette *Kättil Runske*. I de ovannämnda "Ransakningar om antiquiteterna" finnes från en småländsk socken, Alsheda, om denne Kättil en år 1690 antecknad relation, som är belysande för sägenmotivet och värd att i detta sammanhang i sina huvuddrag återges. I denna relation förekomma nämligen ett par moment, som äro av intresse; dels det sätt, varpå Kättil förskaffar sig makt genom runorna, dels också hans kamp och seger över den berömde trollkarlen Gilbert, för övrigt en av Kättils mera bemärkta bedrifter. Sägnen är i huvudsak av följande innehåll:

Kättil skall i sina unga år ha gått i vall med getter och en dag råkat en annan ung vallherde. En kväll följde han denne till hans hem för att ligga där över natten. I stugan låg en gammal, stor gubbe, "sielfve Oden", och sov. Kättil fick syn på en ask, som hängde på väggen, och frågade den andre vad det var. "Det är min faders runask", svarade denne. Kättil tog nu ned asken, öppnade den och tog ut alla tre runkavlarna, som lågo däri. På morgonen smög han åt sig runasken, stoppade den under sin tröja och begav sig till skogs. Dagen efter mötte honom samma gubbe, Oden, och återkrävde runkavlarna av Kättil. Men då denna vägrade, släppte Oden sina hundar för att förgöra honom. Men Kättil kastade en av runkavlarna mot dem och "band dem". Då sade Oden: "Släpp mina hundar". Men även detta vägrade Kättil att göra. "Du skall aldrig mera höra av dem", sade Oden, "men möt mig i morgon, så skall jag skrämma dig". Följande morgon kom åter Oden och släppte mot Kättil en så stark tjur, att han kunde riva ikull stora träd. Honom band Kättil med den andra kaveln. Tredje morgonen sände Oden mot honom själva havsfrun, vilken Kättil band med den sista kaveln. Men för varje gång han bundit med runkavlarna, återvände dessa i hans hand. Efter dessa tre "utståndne försökelse" fick alltså den unge Kättil för alltid behålla kavlarna som sin egendom.

En tid senare uppsöktes Kättil av den berömde trollkarlen Gilbert från Visingsö i Vättern. Denne erbjöd sig att till Kättil utlära alla sina trollkonster, om Kättil under ett års tid var nionde torsdagskväll mötte honom med ett tänt ljus vid ett visst berg. Kättil mottog anbudet. När året var utgånet och han var utlärd, fordrade Gilbert, att Kättil skulle hjälpa honom att gräva bort Visingsö. Gilbert hade redan tidigare påbörjat grävningen mitt på ön [en stor sumphåla, som där finnes, kallas också ännu i dag Gilberts grop], men av vissa skäl kunde han icke fullfölja grävningen med mindre han lyckades få hjälp därtill av en kristen människa, och det var därför han lärt Kättil sina konster. Men då Kättil vägrade, blev Gilbert vred och fordrade, att de skulle slåss för att få avgjort vem av dem som var starkast. "Inte kan jag väl slåss med min läromästare", sade Kättil, som i stället föreslog, att de skulle kämpa med varandra i dryckjom, vartill Gilbert samtyckte. Det överenskoms, att Kättil skulle forsla upp 14 tunnor öl på toppen av ett berg. Där skulle de sedan tävla om vem som först kunde tömma var sina sju tunnor. Men Kättil använde list och bedrägeri vid anordningarna. Utom det, att han för sina 7 tunnor använde betydligt svagare öl än i de för Gilbert avsedda, hade han i sina tunnor låtit göra 2 extra bottnar, så att endast en ringa kvantitet öl rymdes mitt i tunnan, mitt för sprundet. Så började dryckeskampen. Kättil avverkade först sina halvtunnor, och så småningom lyckades även Gilbert tömma sina "fullfyllda". Men nu blev han icke blott "öfwerdrucken" utan även vred och ropade: "Innan du, Kättil, skall bli min överman och husbonde, måste vi ändå slåss." "Nåväl då", sade Kättil, "då göra vi det." Härvid kastade han mot Gilbert den ena av runkavlarna, som denne fångade med sin ena hand. Den andra kaveln behöll Kättil för sig själv, och nu började striden om vem som var den mäktigaste och starkaste. Gilbert ämnade först slå

Runstenen på Frösön. Foto i ATA.

till och sökte därför slunga sin runkavel mot Kättil men fann, att kaveln hängde fast vid hans hand. Då ropade Kättil till honom: "Slit honom loss med andra handen." Gilbert försökte detta, men även denna fastnade. "Sparka loss honom med fötterna", manade Kättil, men även med dessa gick det på samma sätt — de fastnade. När slutligen Kättil uppmanade honom att försöka bryta den loss med tänderna, fastnade även dessa ohjälpligt. Nu var Gilbert, den store trollkarlen, äntligen övervunnen och bunden, och i detta tillstånd fördes han av Kättil till Visingsö och slungades ned i den grop, som han själv börjat gräva. Här band Kättil honom ytterligare för säkerhets skull med den besvärjelsen, att han skulle förbli fjättrad i sin grop och ej komma loss, förrän sju tunnor lindkol blivit uppruttade och tre djurhudar, av vilka årligen tre hårstrån skulle få slitas bort, blivit helt befriade från hår.

Den relaterade berättelsen om Kättil Runskes bedrifter ger tydligt vid handen, vilket kraftigt verkande medel runorna i folktron ansågs vara, när det gällde att kuva och binda de onda makterna. Odens hundar, hans vilda tjur och själva havsfrun samt den väldiga Gilbert — alla dukade de lätt och lekande under enbart genom att Kättil mot dem slungade de av Oden stulna, runförsedda kavlar. Ja, t. o. m. Oden själv stod maktlös inför runornas kraft och måste låta Kättil behålla runstavarna.

Har man tillagt de i trä på runkavlar, runstavar o. d. inskurna tecknen en sådan överväldigande kraft, torde man ha rätt att utgå ifrån, att detta i lika, om inte i ännu högre grad gällt de i sten eller annat varaktigare material ristade runorna. Ur denna synpunkt förstår man ock, hur en folktradition av den art, som rannsakningsrelationen i korthet refererar, kunnat växa upp omkring den märkliga resta stenen vid Östersundet. För den jämtländska befolkning, som levde under den tid, då stenen ristades och restes, blev det i dessa trakter sällsynta monumentet något, som helt enkelt krävde sin särskilda förklaring. Den på stenen tecknade ormfiguren, som sticker yttersta spetsen av sin stjärt i det vitt uppspärade, med två kraftiga huggtänder försedda gapet, fick i folkföreställningen, och troligen ganska snart, utgöra symbolen, för den tänkta sjöorm, som levde i sundet intill. De i ormfiguren infällda runtecknen, som för det stora flertalet voro mystiska och oförståeliga, blevo givetvis uttryck för de magiska medel, varmed odjuret bundits. Helt visst har också till stärkandet av denna folkets föreställning den omständigheten bidragit, att runstensdjuret i själva verket är bundet genom en å detsamma ristad, kringelformad bandknut, som är slagen om djurets hals och stjärt. Har nu ormen alltså tänkts bunden genom de magiska runorna, då ligger det också något följdriktigt i den uppgiften, att sjöormen skall bliva liggande så länge, "att någon kan läsa huad som på stehnen skrifwitt står." Om någon en gång lyckas tolka tecknen och uppenbara eller avslöja deras hemlighet, då ha därmed såväl de som trolldomen förlorat sin kraft.

Den folktradition, som notisen om Frösöstenen ger oss en antydning om, står icke isolerad. Det kan vara av intresse att återge en samtida, något fyl-

ligare berättelse, som bildar en så gott som fullkomlig parallell till den nu relaterade. I de ovan nämnda "Ransakningarna" påträffar man bland sockenrelationerna från Finland en av pastorn i Kökars socken, Gabriel Olai Hamnodijs, på 1680-talet nedtecknad tradition av påfallande likhet med den jämtländska. Den lyder i normaliserad text på följande sätt:

Vid ett träsk, som kallas Kalby Oppsjö, säga Kökarsborna, att det finnes tvenne runstenar. Den ena av dessa, som är något stor, ligger på södra sidan om träsket, och den har i gamla tider hållits i så stort värde, att de hava täckt honom med näver. Men nu för någon tid sedan, då nävern ruttnat och blåst bort av vinden, har ingen vidare brytt sig om att änyo täcka den. Därför har ock skriften på stenen dels blivit bortnött av regn och snö, dels också blivit med lav igenväxt, så att näppeligen någon längre kan förstå sig på, vad samma skrift har att innebära, annat än några "ristor", som ännu synas. Den andra stenen, säga de, ligger mitt emot samma sten i norr men i själva vattnet och så djupt, att de icke veta närmare, var han ligger. Orsaken, varför dessa stenar äro hit lagde, säga de är denna. Deras förfäder i hedendomen skulle ha varit gruvligen rädda för ett troll, som skulle ha haft sitt tillhåll i förbemälte träsk, så att ingen dristade sig att däruti draga not, fiska etc. Därför hava de lejt en runkarl, som påstått sig med sin runskrift på dessa stenar kunna fastbinda samma troll. Han skall ock hava sagt, att så länge skriften skulle synas på dessa stenar, så länge skulle de ha ro för trollet. Men så snart runskriften blivit bortnött, skulle trollet få sin förra makt igen. Därför ha också Kökarsborna i forntiden, som nämnt är, övertäckt honom med näver, så att skriften icke skulle nötas bort och trollet återfå sin makt.

Den finska relationen, som i viss mån kompletterar den jämtska rörande Frösöstenen, är av intresse även därutinnan, att den visar, hur intensivt verklig en tradition kan vara i folkmedvetandet och även direkt utlösa reella sedvänjor och bruk, som noga och samvetsgrant under generationer upprätthållas. Ett otvetydigt belägg härpå är uppgiften om, hur Kökarsborna i långa tider noggrant övertäckt stenen med näver för att skydda runorna mot förstörelse och därigenom vidmakthålla den magiska kraft, varmed sjötrollet bundits.

Traditionen om Frösöstenen och den bundna sjöormen har helt visst kvarlevat även senare än 1600-talet. I avsikt att stimulera intresset, särskilt inom Storsjöområdet, och om möjligt få fram någon ännu levande sådan tradition eller några fragment därav lät jag i Östersundsposten 1936, nr 30, införa en artikel av i huvudsak samma innehåll, som vad jag här ovan anförde. Beträffande det jämtska området blev resultatet negativt, ett förhållande, som jag dock tror bero på en tillfällighet. En systematisk inventering av traditionsbeståndet skulle helt visst visa, att åtminstone något av den gamla sägnen finnes kvar inom landskapet. Jag har så mycket större skäl för detta antagande, som traditionen kunnat påvisas från ett till Jämtland angränsande område, Medelpad. I Östersundsposten (1936: nr 35) har den kände folklivsforskaren, folkskollärare Levi Johansson, Fränsta, publicerat en artikel: "Medel-

padssägner om Frösörunstenen och Storsjöödjuret”, vars innehåll utgör ett synnerligen värdefullt komplement till vad jag i det föregående anför. Ur denna artikel tar jag mig friheten återge följande:

” — — — annu år 1908 fortlevde traditionen. Då antecknade jag nämligen i trakten av Ånge (Borgsjö socken) följande efter en då 88-årig man: 'Gammalt i tiden fanns det mycket av troll, som människorna fick vara rädda för, men då fanns det också folk, som kunde förvisa de där trollen till någon plats, där de skulle vistas och som de inte fick lämna. De kallades *rumbindare*. De där konstmakarna brukade resa upp stora stenar, som nu för tiden benämnes runstenar men från början *rumbindarstenar*. Det har funnits en sådan uppe i Jämtkrog, men jag vet inte om den står kvar ännu. Den har jag inte sett men väl *rumbindarstenen på Frösön*. Den kom till på följande sätt. Det var långt tillbaka i tiden. Där vid Storsjön fanns ett farligt troll. En rumbindare kom och förvisade det till botten av Storsjön. Då han satt fast det därnere, kastade han till det 2 kalvskinn och sade till det, att det skulle plocka av ett hårstrå för varje år. Då det på detta sätt gjort skinnen hårlösa, skulle det få komma upp. Då hörde man trollet skratta så belåtet. Men då ändrade sig rumbindaren och kastade ned en stor blytacka och sa', att då den var uppfrätt, skulle trollet återfå sin frihet, men då skrattade inte trollet, för det visste, att det aldrig skulle få komma upp, ty bly angripes ej av vatten. Till minne av denna händelse upprestes rumbindarstenen på Frösön. Kanske det här storsjöödjuret, som de talar så mycket om, är det där trollet...

Följande sägen har intet med vare sig storsjöödjuret eller Frösörunstenen att göra, men eftersom den handlar om en rumbindare och är förlagd till Jämtland, tar jag den med, helst som den utgör en bra parallell till vad doktor Enqvist anför om Kättil Runske och trollkarlen Gilbert. Det berättades av en medelålders bondhustru i Borgsjö: 'Uppe i Jämtland finnes på ett ställe ett berg, som kallas Slammeråsen. I det berget bodde långt tillbaka i tiden en jättekvinna, som var farlig för människorna. Alla, som for förbi berget, drabbades av något missöde. Så var det en s. k. rumbindare, d. v. s. en som kunde medelst hemliga konsterna binda sådana där onda makter vid något bestämt ställe. Denna trollkarl begav sig nu upp till Slammeråsen för att ta bukt på jättekvinnan. På kvällen gjorde han upp eld nedanför berget och satte sig att vänta. Det dröjde inte länge, förrän jättekvinnan kom fram till elden, lyfte upp kläderna bak och ställde sig att värma ändan. Det syntes, att hon var av rätta sorten, för hon hade en lång, luden svans. Rumbindaren, som beräknat, huru allt skulle komma att tillgå, hade kokat ihop någon sorts het salva, som han nu passade på och slängde i stjärten på jättekvinnan. Hon slog sig med bägge händerna bak, för det sved kantänka, men det skulle hon inte ha gjort! Händerna fastnade för henne. — "Sparka lös händerna med ena foten", sa' rumbindaren. Hon försökte, men det lyckades inte bättre, än att också foten fastnade, och lika illa gick det, då hon försökte med andra foten. — Då sa' hon: "Yx kax flax!" Detta var en uppmaning till yxan att flyga i skallen på rumbindaren, men denne var snälltänkt och kvick nog att lägga till ett par ord, som hade den verkan, att yxan susade djupt in i tjockaste köttstycket på käringen. Så blev det slut på jättekvinnan i Slammeråsen till stor lättnad för de resande, men den delen av berget, där denna bragd tilldrog sig, kallas än i dag Käringsberget. Det skall vara liksom till ett minne av händelsen'."

Så långt Levi Johansson. Redan den omständigheten, att en till Frösöstenen knuten sägen, som otvivelaktigt måste anses höra samman med de först meddelade kortfattade uppgifterna i Ransakningarna från år 1685 om samma sak, ännu så sent som vid det tjugonde seklets början lever kvar på folkets läppar, är värd uppmärksamhet. Då litterär påverkan i detta fall torde vara

utesluten, skulle detta förhållande få tolkas som ett nytt bevis till de många, vi tidigare äga på en folktraditions sega livskraft. Av intresse är vidare att konstatera, att traditionen träffats levande på så jämförelsevis stort avstånd från den plats, till vilken den är lokaliserad, vilket ger oss en antydning om att den en gång i tiden haft en ganska stor spridning inom det mellannorrländska området.

Ett par detaljer i de av Levi Johansson meddelade sägnerna äro emellertid av alldeles särskilt intresse, då de ge oss möjlighet att insätta dem i ett större sammanhang. Det är uppgifterna dels om de s. k. rumbindarna, dels också om de sätt, varpå dessa bundit trollen. Dessa detaljer göra, att vi med största säkerhet ha rätt att hänföra dessa traditioner till den mycket utbredda grupp av folksägner, som behandla den berömde runokarlen Kättil Runske och hans bedrifter, varpå jag i det föregående lämnat ett par exempel.

Beträffande ordet "rumbindare", som av upptecknaren endast hörts inom Borgsjö socken i Medelpad, ligger det närmast till hands att betrakta det som en lokal folketymologisk ombildning av ett tämligen likalydande och väl ursprungligare ord "runbindare". Medan man i det senare ordet mera lagt huvudvikten vid själva medlet för bindandet, runorna, har man i det förra fallet mera tagit sikte på själva målet för aktionen, att binda någon eller något vid ett visst rum. Båda uttrycken äro strängt taget lika goda, då de täcka tvenne sidor av ett och samma begrepp. I varje fall visar det, hur segt och konservativt folksägner fasthåller vid tron på runornas underbara och hemlighetsfulla kraft.

Till folksägner om trollkärningen från Slammeråsen finnes en sedan gammalt upptecknad parallell från den till Borgsjö angränsande Bräcke socken i Jämtland.¹ Den har följande lydelse:

Vägen över ett berg på gränsen mellan Bräcke och Borgsjö var fordom svår, och det hände ej sällan, att de vägfarandes åkdon gingo sönder. Men så snart något sådant hände, stod alltid en skrumpen gammal gumma redo att hjälpa den nödställda. Aldrig begärde hon någon ersättning därför och var tacksam för det minsta. Ingen visste vem hon var eller varifrån hon kom, men människorna beslöto dock att döda henne. Ty hon måste vara ett troll. Och kanske var det hon, som var orsaken till alla de olyckor, som hon sedan botade. En gång bjödo de henne, som erkänsla för gjorda tjänster, en förtrollad smörgås. Då hon förde den till munnen, fastnade smörgåsen där; när hon skulle taga den loss, fastnade händerna vid smörgåsen, och slutligen låg den gamla som ett levande nystan, bunden genom smörgåsens trollmakt. Då tände de upp ett bål och brände henne. Över hennes aska rests en sten med *rumbindartavla* — vars skrift endast troll och *rumbindare* kunna tolka — på det att intet troll mera skulle få makt över berget. Detta kallas sedan Kärningberget.

Av de båda uppteckningarna, som synes vara olika variationer av en och samma sägen, förefaller det, som om den av Levi Johansson gjorda i sina

¹ Jämtlands Fornminnesförenings tidskrift, III, s. 15.

detaljer och sin följdriktighet är klarare och har bevarat mera av den äkta folktraditionens prägel än den andra.

Såväl i dessa båda sägner om trollet på Käringsberget som i traditionen om "rumbindaren" och Frösöstenen finna vi detaljer, som otvetydigt hänföra dem till Kättil-Runske-sägneras stora grupp. Det sätt, varpå trollkärningen i de förra fallen bindes, är i stort sett detsamma, som Kättil använde under sin strid med Gilbert, fastän bindemedlet varierar. Kättils runkavlar motsvaras här av den av rumbindaren iordninggjorda salvan och den förtrollade smörgåsen. Även i sägnen om runstenen och bindandet av trollet i Östersundet framträda karakteristiska Kättil-Runske-detalyer. En jämförelse mellan Borgsjösägnen och den tidigare omnämnda traditionen från 1600-talet om hur Kättil binder trollkarlen Gilbert i hans grop visar en slående likhet. Gilbert skulle ligga fjättrad, till dess tre tjurhudar, av vilka årligen tre hårstrån skulle få slitas bort, blivit helt befriade från hår och till dess sju tunnor lindkol blivit uppruttade. Storsjötrollets tvänne kalvskinn svara häremot. Borgsjösägnens blytacka motsvaras av Gilberts lindkol. Enligt den gamla folkföreställningen kunde lindkol i likhet med bly aldrig ruttna eller förtäras ens av vatten. Emellertid är det troligt, att såväl blytackan som lindkolen tillhöra en ursprungligare och fylligare sägen, i vilken de jämte djurhudarna ingå som jämförbara moment vid sidan av varandra, när det gällt att binda troll. I en av de mera kända sägner av Kättil-Runske-typ, Taksteinarsägnen från Lärbro socken på Gotland, förekommer såväl bly som lindkol. Sägnen är värd att som jämförelse i detta sammanhang återges och jag hämtar den från en år 1704 nedtecknad version, som dock saknar början:

Taksteiner var en ond och grym man, som efter döden genom spökerier på allt sätt oroad de levande, och man beslöt därför att sända efter en runokarl från fastlandet för att försöka få honom bunden. Runkarlens namn nämnes ej, men helt visst gäller det trollkarlen Kättil Runsk. Nu fortsätter berättelsen:

Denne vandrade igenom havet hit till Gotland uti ett glas och hade intet så stor fara, som allenast då han träffade en stor gruvlig fisk, i vilken han tre dagar låg, men äntligen råkade ut och kom väl över. När han kom hit, blev han förd ned i ängen till Taksteiner men kunde icke få syn på honom. Han fann då på ett råd: tog en vit märr, varpå han satte sig bakfram och söp ur ändan på märren med en silversked. När Taksteiner såg detta, kunde han ej längre bärga sig utan log och sade: "Galet haver jag sett och galet haver jag hört men aldrig galnare karl än du är." Vid detsamma kastade trollkarlen sin trollstav för Taksteiner, sägande: "Sparka den ifrån dig." Taksteiner gjorde så och benet fastnade. Trollkarlen sade åter: "Trampa bort med andra benet!" Taksteiner gjorde så, men det fastnade även. Åter sade trollkarlen: "Tag honom lös med handen, så slipper du." Taksteiner tog med ena handen, och den fastnade också. Då sade trollkarlen till honom: "Tag med den andra handen så slipper du visst." Taksteiner gjorde så, men den fastnade såsom förr. Trollkarlen sade: "Bit med tänderna", men munnen blev även fast. — När nu Taksteiner låg hopbunden såsom ett piggsvin och varken kunde röra hand eller fot, manades han av trollkarlen till Lärbro kyrka, varest han genom norra dörren invältrades i en grav, vars

dörr blev igenmurad, såsom ännu synes. Och trollkarlen kastade på honom *bly* och sade: "Ligg, tills det ruttnar." Taksteiner svarade: "Må göra, det lever jag väl ut." Trollkarlen tog då en *björnhud* och kastade på honom, sägande: "Ligg här ett år för vart hår." Taksteiner gav till svar: "Så länge lever jag väl, det tar en gång ända." Trollkarlen tog då *lindkol* samt kastade över honom och sade: "Ligg, tills det ruttnar", vartill Taksteiner genmålte: "Det sker aldrig". Sålunda blev Taksteiner stilla och har sedan dess ej oroit någon människa.

Lokala varianter av denna sägen finnas på andra håll på samma ö. En av dessa kan nämnas:

På gården Takstens i Lärbro regerade en gång en grym husbonde. Efter sin död fick han därför ingen ro. Inga besvärjelser kunde binda gengångaren. Slutligen tog man till den utvägen att flytta hans lik utanför sockengränsen. Man begravde honom på Tingstädeåsen, täckte över honom med en björnfäll och band honom med trolldom att ligga ett år för vart hår samt uppkastade över den så bundne Takstenar ett stort stenröse.

När detta röse år 1920 undersöktes, fann man ett skelett jämte gravgods från järnåldern. Det egendomliga var, att ovanför och nedanför skelettet lågo björnklor. Då sådana på Gotland uppträda ytterst sparsamt i järnåldersfynden, kan man här tänka sig ett sammanhang mellan det arkeologiska materialet och en till denna grav knuten tradition, vars kärna varit, att en man lagts ned i graven jämte en björnhud. Denna tradition har sägnen sedermera utsmyckat och knutit till Taksteinar, kanske just på grund av björnhudens förekomst.²

Enligt sägnen drog Kättil Runske vida omkring, och överallt blev han lika namnkunnig för sin trolldom. I några anteckningar från Öland, som år 1634 gjordes av J. H. Rhezelius, vilken på överhetens befallning reste för att notera folkminnen och fornlämningar, finnas också några notiser om Kättil Runske.³ Sedan det först talats om hur Kättil förvärvat sin runkunnighet av sin morfader Tor, skriver Rhezelius:

Kettil uppväxte, blev stor, manlig, klok i allehanda och stark — begynte så vandra i fjärran länder. I Ryssland gav han dem av Runalfabetet en förändrad stil; nästan lik runorna. I Estland, Lifland, Curland, Litauen, Polen, Preussen, Tyskland, Danmark och Norge blev han namnkunnig för sin konst. Han har farit över alla Svea- och Götaland. Således har han fått Rune- och Resarenamnet — han har ock förstått att uppenbara alla hemliga skatter.

Uppräkningen av alla de länder, som Kättil Runske hedrat med sitt besök, avspeglar med säkerhet folkets uppfattning om runomästarens vittberesthet och ger oss kanske också en antydning om Kättil-Runske-sägnernas vida spridning.

Med centrum i Götaland ha dessa traditioner gått åt olika håll och då även

² Harald Hansson, En grav och en tradition, i *Fornvännen* 1923, s. 225 ff. och där anförd litteratur.

³ Jfr A. Enqvist, Kulturhistoriska notiser och traditioner från 1600-talet från Öland och Småland, i *Fataburen* 1930, s. 23 ff.

trängt uppåt Norrland. De meddelade Borgsjösägnerna ge oss därpå bevis och äro därför av så mycket större betydelse för kännedomen om detta sägenmotivs utbredning inom det norrländska området. Även om namnet Kättil Runske icke nämnes i sägnerna, finnes det inga tvivel om att de böra föras till denna grupp.

Emellertid ha vi ännu klarare belägg på Kättil Runske-sägnens förekomst i Norrland och märkligt nog knuten till Frösöstenen. I en handskreven berättelse om Frösöstenen från år 1635, gjord av en Morten Pederson Herdal och omnämnd i Sandvigs "Samlinger til den Danske Historie" (Köpenhamn 1779) finna vi följande:

En annan gång visade sig i Storsjön uti Jemtland en ofantlig Sjöorm, som gjorde folket stor förskräckelse och skada. Sedan alla medel fåfängt blivit försökta, efterskickades den namnkunnige Kättil Runske. Denne kom och uppreste en sten, varpå han inhög kraftiga runor, genom vilka ormen fångslades på sjöns botten. Där ligger han bunden, så länge runhällen finnes kvar: men stenen är ännu att se vid östra färgsundet i Frösö socken nära Storsjön och kallas av de lärda Frösöstenen.

Denna uppteckning är av synnerlig vikt ej blott därför att i den Kättil Runskes namn klart utsäges såsom runbindaren, utan även därför att den är ett halvt sekel äldre än uppgifterna i "Ransakningarna" och följaktligen måste anses som den tidigaste uppgift, vi ha om förekomsten av folktraditionen om sjöormen i Storsjön.

Även från andra norrländska områden äro Kättil Runske-sägner från äldre tid belagda. I sitt bekanta arbete "Delsboa illustrata", utgiven år 1764, meddelar författaren, prosten Knut Lenæus, att i norra Helsingland går en folksägen, att Kättil Runske, eller som han där kallas, Kättil Runnel, med en kopparkittel på huvudet fordomdags vadat över sjön Södra Dellen emellan Sandnäs i Delsbo och Hålsjö i Norrbo socken. Avståndet emellan dessa ställen är en dryg svensk mil. När Kättil kom fram, skall han hava förtalt, att den största fisk, han under vägen blivit varse, varit en lake, vilken var så grym (= väldig), att han velat och kunnat uppsluka Kättil Runnel, om denne ej burit en så stor kopparkittel på huvudet.

Dylika berättelser om Kättils vandringar finnas i olika variationer från andra landskap, bl. a. från Värmland och Västergötland. Jag erinrar ock i detta sammanhang om den ovan relaterade gotländska Taksteinarsäggen, där trollkarlen vadar på havsbotten över till Gotland med ett glas på huvudet (= Delsbosägnens kopparkittel) och också, liksom Kättil Runnel i Delsbosäggen, har ett möte med en fruktansvärd stor fisk.

Av det ovan anförda torde framgå, att ett ingalunda obetydligt intresse knyter sig till sägnerna om Frösörunstenen och den bundna sjöormen. Lika, om inte ännu mera intressant skulle det vara, om man verkligen kunde få konstaterat, att denna gamla folktradition ännu finnes levande på något håll inom själva Storsjöområdet.

När den moderna tiden drog in i Bergslagen

Randanteckningar till en nyutkommen bergslagskildring

Av *Sam. Jansson*

Nora bergslag i östra Västmanland har i Vilhelm Gödels "Bergmansliv på 1870-talet" (Norstedt & Söners förlag, Sthlm 1937, 267 s.) fått en intim skildring med huvudvikten lagd på förhållandena kring 1870-talets kris- och brytningstid. Inte hela Nora bergslag behandlas, inte heller talas uteslutande om 1870-talet: det är författarens från barnaåren kära Västgöthyttan, vars liv i sin utveckling och tillbakagång på ett ovanligt personligt och grundligt sätt klarlägges. Boken blir därigenom mera än en by- eller sockenbeskrivning; den ger oss den typiska utvecklingen av det mindre bergsbruket under långa tider och livliga inblickar i människors ävlan och strävan för och i hyttan och med den som centrum. Hyttarbetets faser framställas av Gödel så klart, att även den okunnige kan fatta, hur det tillgick, fördelat som det var på hyttelagets medlemmar och lejt folk. Kvinnornas växlande arbete inom- och utomhus skildras också utförligt liksom familjelivet i helg och socken. Överhuvudtaget behandlas allt, och detta med ömmaste intresse och största sakkunskap — de följande marginalanteckningarna angående Linde socken kunna ge en aning om framställningens detaljrikedom.

Till sist skildrar Gödel en del original, som var för sig belyser någon egenskap hos bergslagsfolket: sparsamhet till snålhet, rastlös verksamhet, mångsidig teknisk händighet, snarfyndighet och slagfärdighet, vänligt tillmötesgående och tjurig envishet, lust att driva med folk och berätta historier, hederlighet och — sällsynt — tjuveri.

I dessa bilder finner man ett språk, som på ett utmärkt sätt passar till landets och folkets karaktär. Gödels studier av isländsk och norsk saga för-måla sig med hans dialektkunskap till en helhet av sällsynt kraft. Folkspråkets ord komma i så naturligt sammanhang, att de inte sticka av som utböl-lingar utan trivas i umgänget med de klangstarka arv- och låneorden från bröderna i väster. Hör samtalet i kolkjojan mellan författaren och Pär Annerse:

Nå, har han hatt god jaktlycka i höst? — Kan just inte säga. Då förstås, en å annan harpalt ha ja fälle fällt å nära foglar också för resten. I förrgår va ja nära te plocka

en orrtupp, men han flaxa unna, den attan. — Hur kom det sej, han som är en sån gammal å säker skytt? — Ja, si då bär sej lite avit te iblann, ska ja säja. Ja låg å kura här i koja, å så feck ja höra nära skrockningar i den där stora tall. Ja rökte te mej bössa å for ut. Men si, ja erhoga inte vehögen, som ja lagt opp strax utaföre, så ja stupa rakt övern, å bösshälsicke geck åv. Korr, sa orrskaven, å så flög han. Men kom igän, så ska han få si.

I den väl funna inledningen framlyser såväl författarens innerliga kärlek till ämnet som hans ängslan, att han icke skall räcka till för att ge, vad som dettas behandling kräver, trängd som han är mellan sin ämbetsmannagärning och sitt vetenskapliga arbete. Han bör kunna känna sig lugn och tillfredsställd med sitt verk, som prydes av ämbetsmannens omsorg och röjer vetenskapsmannens skarpblick och därtill genomströmmas av denna varma känsla för fosterbygden, som gör det till en högtid att taga del av författarens framställning.

Man får av Gödels bok en stark påminnelse om den kraftiga omvälvning, som ägde rum på 1870-talet i hela vårt näringsliv, hur det åldriga, hävdvunna inom alla arbetsområden fick vika för nya idéer, moderna metoder, som strömmade in från alla håll. I en grannsocken, Linde, som bildar övergången mellan bergs-, skogs- och lantbruksområdet, kunde under min uppväxttid på 80-talet ännu iakttagas fortsättningen av detta inflytande. Mindre och större slagghögar, rester av ugnar och kolhus vittnade ännu vemodigt om nedlagd verksamhet vid de små vattendragen; vattenbrist och sämre kommunikationer i förening hade tvingat hytta efter hytta att upphöra. Nora-Ervalla, Örebro-Köping, Frövi-Ludvika järnvägar, färdiga resp. 1856 (Sveriges första), 1856—57 och 1867 samt 1871—73, hade utfört sitt koncentrationsvärv. Vid en del små vattenfall kvarstodo smärre sågar, benstampar, tegelverk o. d., men hyttelagen löstes upp och bergsmännen blevo skogs- och jordbrukare. Detta gäller södra delen av socknen, medan den norra, numera Guldsmedshytte socken, med rikare skogstillgång, längre behöll, ja ännu behåller ett större bergsbruk. Södra delen rönt starkt inflytande av Närkes uppåtsträvande jordbruk. De små tegarna, spridda här och var, förstörades och förenades genom röjning och bränning, så att maskiner kunde användas. Maskinernas införande i jordbruket betecknade traditionens död, de gamla nedärvda handgreppen vid plöjning, sådd och skörd förlorade sitt värde, liksom de gamlas råd och anvisningar och gamla märkens helgd. Ungdomen ryckte fram och sköt de äldre åt sidan. Jordbrukets anseende steg nästan till samma nivå som bergsbrukets, ja snart högre, när jordens bättre skötsel frambragte stora värden.

De stora folkrörelser, som samtidigt uppstodo och växte, nykterhets- och missionsrörelsen, vilka främst rekryterades bland den enklare befolkningen

men även vunno anhängare bland brukspatroner och förmögna bergsmän, bidrogo kraftigt att omskapa eller omskaka den sociala byggnaden. Det uppstod en viss ringaktning för urgamla former, det patriarkaliska styrelsesättet inom by och socken kom på glid och var betänkligt rubbat i sin tillvaro, när senare arbetarrörelsen satte in och genomförde en ny, allmännare demokrati. Många sedvänjor, som ur nykterhets- och frireligiös synpunkt voro starkt bemängda med oseder av olika art, blevo också angripna och efter hand förändrade eller avskaffade. Många av dessa utgjorde festliga avbrott i det tunga vardagsarbetet eller traditionsbundna perioder av gemensamt arbete, där dettas tyngd lättades av arbetsgemenskapen under äldres och yngres villiga bidrag till målron. Vad fick ungdomen i stället? Till en början samlades de till små attacker vid nykterhets- och bönemöten, sedan blevo dessa genom sång och tal en ersättning för många arbetsnöjen, eller också blev lördagsdansen med kaffehalvor och "dragning" om någon vinst det samlande nöjet vid veckoslutet.

Det undras mig, om inte de äldres mistade auktoritet genom förlusten av tradition liksom också "tråkigheten på landsbygden" efter de många poesyfyllda sedvänjornas utrotande kraftigt bidrogo till bergsmännens sociala självmord under krigstiden, då de för en grynvälling i form av en fantastisk köpesumma sålde sitt hemman och blevo pensionerade i förtid. Aldrig hade man förut hört talas om, att arbetet var för drygt eller att gubbarna längtat till kakelugnsvrån. Snarare hade de alltför länge velat "hålla i skaftet". —

Det mesta Gödel skildrar från Nora bergslag har sin motsvarighet i Lindes socken, vad angår såväl sak som term. En och annan likhet eller olikhet kan förtjäna att nämnas.

"Ställena", vilkas manbyggnader förut varit envåningshus, utvidgades ett efter annat med en tvåvåningsbyggnad, i vilken övre våningen ej sällan var omöblerad eller obebodd. På sommaren flyttade familjen ofta ut igen i det äldre gårdshuset, där man lekt som barn och tydligen bättre trivdes, och det nyare stängdes för flugor m. m. eller hyrdes ut till "sommargäster". Köket var samlingsplatsen vid måltider och kvällsarbetets eller vilans pratstunder, i kammaren vilade gammelfar middag och skrev upp dagsverken och inkomster. Husandakten försiggick i köket, söndagspredikan kanske i kammaren, där oljetrycken av kungen och drottningen vittnade om lojaliteten.

Med trädgårdar kring småställena var det ganska klen beställt; ingenting eller ett par krusbärsbuskar och några få fruktträd, vilkas tämligen klena skörd ägaren oftast fick dela med nattliga besökare, en rad ringrosor, litet malva och någon rosenbuske var den ringa början till 1900-talets vackra täppor vid varje gård.

Lantbrukets utveckling, göromål och redskap överensstämma i de båda socknarna; några noratermer äro lån från söder, medan lindekulturen pekar

österut. Termen "kämna" fanns kvar, men någon kamning före uppläggningsen på hässjan förekom ej. Högafflarna voro ännu på 80-talet av trä; de blevo glatta och synnerligen lämpliga, när man skulle skaka halmen vid trösk. Ängs- och backslogen inskränktes mer och mer, då åkrarna tvingades att lämna ökade skördar. Långkärran brukades för inkörsel av hö m. m., namnet skrinda var mindre brukligt. Parvagn användes på större gårdar med dragoxar, den kallades ibland ångvagn (åndvagn). Rågen skars med liar och bands i "band" eller kärvar; "nek" var ett utsocknes ord liksom "äxning". Vilde man ta ut kornen snabbt, slog man banden i laväggen, rågen "vägg-slogs". De höga sädeshässjorna hemmavid behövdes icke i södra Linde socken, där slätterna gävo vinden friare spelrum och nederbördens nog var mindre än i skogstrakterna. Slagorna gingo friskt på de smärre gårdarna, tills ambulera tröskverk lindrade eller förkortade mödan. "Fattas en, fattas en", sjöngo tre slagor, medan fyra sådana höllo takten: "Käppen, säcken, stackars gubbe" (varför?). "Vanna" var ett okänt ord, kastmaskinen brukades hos oss jämte sädesharpan, som dock kändes främmande. Agnarna och hackelsen drygade ut "sörpan".

Hyttarbetets olika termer kännas igen i Linde: bokaren, hunden (en plåt-vagn för slaggen), sinderrusor, rålort, drevöl; endast hundsvott (en slaggpinne till minne av besök i hyttan) och tämja (hyttkarlens bädd i hyttkammaren) känner jag icke till. Hundsvott kallades hos oss den lilla sitsen bak på en åksläde.

Den livliga vintertrafiken, som utmärkte hela bergslagen, gav småbrukaren tillfälle till rätt stor, om också mödosamt förvärvad förtjänst. Vid mycket unga år fingo söner och drängar ge sig ut i den iskalla natten, krypa ner i fällarna i rotsläden och kunde så sovande följa fororna. Kvick i munnen eller stark i armen fick man vara för att vinna aktning. På last- och vilställen utbildades den kvickhet i repliken och den lust för att munhuggas, som var så säregen för bergslagsfolket.

Bergslagshästen var ypperlig, liten, pigg och seg, ägarens och hela gårdens stolthet. Starka att draga skulle de vara, raska gångare och snabba travare. Intresset för travtävlingarna och hästmönstringarna blev också genast mycket stort, ej minst för den avdelningen, där lassdragarna tävlade i rask gång. Linde travklubb var en av de tidigast grundade i landet och bidrog kraftigt till förädling av hästbeståndet genom korsning med särskilt norska avelshingstar. Försök med ardenner utföll mindre lyckligt: starka men tunga och tröga hästar.

Getter minns jag knappt från Linde, däremot får. Korna utvecklades under systematisk ledning från enkel svensk bondras till rödbrokig svensk eller ostfrisare allt efter terrängen, några fjällkor infördes men vunno ej framgång. Mejeriförening grundades till fördel för mera avlägsna producenter.

En rationellare utfodring kom efter hand till stånd, när bönderna började läsa lantbrukstidningar och skicka sina barn i lantbrukskolor.

Jakt och fiske idkades i ringa utsträckning; vissa småsjöar voro fiskrika, och från dem kom det ibland till stadshushållen smakprov av gädda, abborre, gös och örlax, men den mesta fisken kom per järnväg. I Råsvalen fångade strandägarna vissa tider till husbehov i ryssjor och mjårdar. Kräftfisket var tidigare mycket givande — 10 öre tjoget var ett lagom pris — men så började rovfisket och mindre vattenmängd att göra slut på den rikliga tillgången.

Duktiga kolare voro eftersökta, sådana som kunde få ut största mängd prima kol. Tekniken var densamma överallt; så gott som alltid brukades resmilor; liggmilan var ovanlig. Många historier voro i svang om skogsfrun, som ville fånga kolaren, och om tomten, som väckte honom, när milan slog, men det var svårt att få dessa historier direkt från vederbörande. De ville inte kännas vid, att de trodde på "skrömt".

Ännu på 80-talet var bergsman en förnämligare titel än lantbrukare, de större skrevo sig possessionat och kallades patron. Mellan stad och land rådde en viss rivalitet, som mynnade ut i mindre gräl mellan bondtjuvar och stadsfnaskar vid lördagsbesök i stan, i större gruff vid "marken" (marknaden). Vägen hem efter dessa besök förkortades med skral och smågruff, det hojtades mera än det slogs. Ramsbergs "vargar" ansågos nog värst i detta fallet.

Namnskicket visade stor likhet med Nora sockens. Eriksson och Mor Eriksson var finare än Pär Erse och Pär Ersmora. Några andra exempel! Jan Perse i Dalfalle (torpare), Jan Persmora (hans hustru), Lasse i Åtsjön och Anders Janse i eller på Brotorp (lantbrukare), Susanna i Brotorp (hans hustru), Tång-Anders (arbetare), Olle-Lotta (skurgumma), Olle-Lottas Kal (hennes son), Gölingen (en bonde), Lars-Fredrik (skomakare), Lars-Fredriks Fredrik (hans son) — Hammar-Pelle, Gjutar-Emil, Kuckel-Gustav, Fläsk-Lasse, Najen (från Nain) — En-armen, Spotta Torre (spottade ofta utan resultat), Gucka-röva (halt), Kål-nittan och Tjoffen. Öknamn voro mycket omtyckta och brukades även på ök och ställen: Starra Babba (stelbent häst), Kulla (hornlös ko); Lushem och Loppnem voro svåra att få ersatta med t. ex. Solhem.

Kvinnoarbetet inom och utom hemmet var sig överallt likt; kvinnorna fingo börja före männen och sluta senare, alltid och helst under skördetid, och ändå var väl denna den gladaste under uddigt samspråk med karlarna, som de eljest icke så ofta mötte i sysslorna, slakt och trösk undantagna. Linet skötte de väl mest ensamma; linodlingen avtog betänkligt snabbt i jordbruksområdet. Vävning med vad därtill hörer, spinning, varpning o. s. v., höll sig längre, hemmavävda kläder höllo sig bra mycket längre till vardags än köptyg.

All mat fanns och tillreddes på gården utom sill; fläsk och kött saltades ned för året, färskt kött förekom ej ofta. Kalvköttet användes ofta som bytesmedel i staden, och något annat färskt brukades endast vid kalas jämte kött- och saftsoppor med klimp, ostkaka och puddingar. Bröd och potatis, kryddad med salt och peppar, fick räcka i det enklare hushållet jämte sill, ost, litet smör, salt fläsk, ärt- och bönsoppa, pannkaka, välling och gröt, vattgröt med mjölk och lingonmos; söttengröt (risgrynsgröt) brukades vid jul jämte lutfisk och korvmat och syltor och hackmat i oändlighet. Det doppades också i grytan, då möjligen vörtbröd kunde användas; eljest var det hårda brödet allenarådande. Barn och tandlösa fingo blöta det i vatten eller mjölk. Vetebröd och kakor bjöds det på vid kafferep och födelsedagar; kakor förvarades i halvår och räknades ändå som läckerheter. Kafferep förekommo knappt förrän på 90-talet i större utsträckning; för barn ansågs kaffe inte nyttigt.

Sockendräkten var avlagd, men den togs upp senare av någon enstaka bergsman. Skraddarna hade sina modejournaler, fastän inte de allra färskaste. Arbetsskorna voro pliggade och ofta näverbottnade smorläderstövlar, helgdagsskorna blevo snart sydda köpskor. Vantar och grövre skinnhandskar jämte förskinn voro nödvändiga plagg i skog och mark och på färdvägar. Kvinnorna brukade ullvantar och ärmuddar. På kroppen hade båda könen tröjor i mängd och kvinnorna schalar och kjolar i stort antal. Bergs- och bondgubbar hade nog sin päls, och alla hade skinnmössor. Om sommaren var huvudklädet det vanliga länge nog, stadsflickornas hattskrällor uppskattades först senare.

Ett par gånger om året badades varmbad, även om bastu fanns. Kallbad var blott för ungdomar, simkonsten föga utbredd. "Skit och svett ska det osa av en arbetskarl", var parollen, men kvinnorna togo oftare en alltvätt i köket. Vädring var sällsynt; den goda värmen fick inte släppas ut. Badden saknade alltid överlakan; man låg på en fässing, stoppad med halm, och täcket eller fällen blev sällan piskad. Läkare söktes sällan, även barnmorskan undvarades; som tandutdragare vikarierade smeden, om inte värken lindrade med kreosot eller brännvin. Varje husmor hade sina kurer, salvor och droppar. För sår kunde utom aseptin brukas "värnsnät" (spindelväv) eller isterhinna, som snabbt skulle ge skinn över såret. För bölder brukades grötar, för stickor groblad, för vårtor fläsksvål, om de ej knötos bort.

Naturligtvis ville ungdomen pröva sina krafter även om sommaren — på vintern var det tyngdlyftning på gruv- och hyttbacken, jämte fingerkrok och armbrytning. På sommaren samlades man på någon plan med en tom hässja för att "göra vigheter", hänga i knäveckan, flå katt, slå över, eller störta stång, kasta sten på olika sätt, gå på händerna, hjula, dra rövkrok, brottas, dra skorpa, eller delade man sig i två lag för att slå tryss, perka puta, slå

sälta. Var det flickor med, så kom änkleken, kappas om hålet eller kurra gömma, vilka lekar knappast gävo anledning till större mandomsprov.

"Syerskan" och strykerskan arbetade förstås i sitt hem också, men mycket arbete utfördes i de olika hemmen, dit de gingo i tur och ordning, liksom skomakaren och sadelmakaren, smeden och snickaren. Som barn- eller vallpiga kom den unga flickan ut i tjänst, sällan fick hon klaga sig fri och komma hem, förrän tiden var ute, ofta blev hon trotjänare eller gifte sig tidigt med en hantverkare eller någon dräng, som då blev torpare. Torparens ställning tycks mig ha varit betydligt bättre än statarens, de senare förekommo endast vid storställen, som nästan saknades i Linde. Torparen var friare och kunde arbeta opp sitt torp till att ge goda skördar; talrika, duktiga barnskaror fostrades åt vårt land i många torp.

På ålderdomen samlades många orkeslösa och utslitna i fattigstugorna, där livet kunde vara rätt dystert, om bråkiga och osnygga eller sinnesslöa funnit sin väg dit, men där eljest en viss trevnad kunde råda, ty de voro ej så stora, att de inte kunde liknas vid hem, och så länge gubbarna kunde hugga ved och gummorna spinna och sticka, kunde de alltid tjäna en slant och känna sig som nyttiga samhällsmedlemmar. Men fattigstugan undveks i det längsta. Barmhärtiga människor skänkte litet mat och kläder, när de arma gingo omkring i gårdarna, eller också fingo de bo på bondställen, och socknen betalade någon summa, det gällde både för barn och åldringar. De s. k. luffarna hörde ej till socknen utan till hela landet och voro dels avsigkomna gesäller, dels verkligt asociala; endast ett fåtal — de humoristiska — voro välkomna, de andra skickade man helst bort, om man vågade. Man var rädd för mordbrand eller ett och annat tjuvstreck. Vid bruken var masugnskransen deras härbärge.

Folkskolan var på 80-talet fullt ordnad med goda skolhus och präktiga lärare. Endast de äldre mindes "skolfastrar" och halta gubbar, som ambulerat i hemmen. En skolsal fanns för samtliga barn i en by med omnejd, en lärare för alla åldrar. De äldre barnen eldade och städade turvis. På vintern blev det ofta olidligt hett, men på sommaren var skolan ytterst trevlig med långa raster för lekar och lång skolväg i kamratgång. Disciplinen var god, på riset sparades ej, där så behövdes; också var läraren aktad och njöt förtroende och erhöll många gåvor in natura av tacksamma föräldrar, som kanske själva varit hans lärjungar.

Staden Lindes pedagogi, 2-klassig, var andra skolan för ett mindretal, som med någon extra läsning kunde komma in i Örebro och Västerås stor-skolas 4:e klass. Bergslagspojckarna åtnjöto där gott anseende för kvickt ingenium och god arbetsförmåga.

Den frireligiösa rörelsen eller "läsarna" mötte även i Lindes socken till en början stort motstånd på alla håll. Båda fromma och ogudaktiga anmärkte

på deras hyckleri och självförhåvelse, även om de måste erkänna, att somliga utmärkte sig för hjälpsamhet och ett stilla leverne. Efter hand gick dock rörelsen så framåt, att inemot halva socknen kunde anses sympatisera med de frireligiösa, av vilka de äldre sökt kontakt med och arbetat inom kyrkan, medan många yngre uppträdde högst intolerant mot även sådana präster, som ville leva gudeligt och inte försmädde att uppträda i bönhusen eller låta lekmän tala i kyrkorna. En märklig offervilja präglade missionsrörelsen, såväl då det gällde byggande av missionshus och avlöning åt predikanter, som då kollekt upptogs för yttre missionen. Rörelsen var i hög grad uppfostrande, en föregångare på visst sätt till vår tids bildningsrörelser; alla läste skriften, postillor och missionstidningar och lärde genom de senare känna — om också ensidigt — hednaländernas folk och seder.

Troligen är det denna rörelse, som gjorde så snabbt slut på den förut fast rotade vidskepelsen. Endast få isolerade åldringar togo gammalt skrock på allvar. Alla andra kände till sådant men nämnde eller brukade det endast på skämt. Som sagor berättades det om tomten och hans julgröt, om skogsfrun med svans och ihålig rygg, om näckens spelkonst och sjöjungfrun, om trollgubbar i bergen, trollskott och trollilingar, som skulle motas med stål. Man såg tallar fulla med spikar, som slagits in för värk, och var faktiskt rädd att fälla dem. Offer kunde hittas i källor, nio olika blommor plockades att drömma på, och drömpannkaka — ettersalt — äts i samma syfte. Åtskilliga huskurer hade en aning av mystik, det var farligt att kasta bort sitt hår och skurna naglar, att gå baklänges betydde att pumpa vatten åt fan, och peka på månen drog med sig att fingret ruttnade, mjölk på långfredagen gav bölder o. s. v. Synpunkten "bäst att akta sig" och "gagnar det inte så skadar det inte" gjorde, att bruk, som man smått skämdes för, fortlevde, särskilt när det gällde det värdefullaste: barn och kriter. Gödel nämner en mängd bruk i Nora socken; de flesta förekomma i Linde också och tyckas ha försvunnit samtidigt. Ett otal tydor räknar han upp, som jag väl minns, men ej kan säkert lokalisera till Linde — min mor och mormor voro nämligen från Vikers kapell under Nora socken.

Det vore i högsta grad önskvärt, att Bergslagen finge flera historieskrivare av Gödels kynne; alla kunna ju icke hava hans förutsättningar men kanske i stället andra egenskaper eller upplevelser, som kunde berika deras framställning. Vi skulle önska en mångfald liknande och dock olikartade skildringar, som tillsammans gäve en levande bild av dessa intressanta bygders skiftande liv, innan det blir för sent att fästa svunnen verklighet på papperet.

Den extensiva foderfångsten i Ytterbergs by i Härjedalen

Av *Axel Olsson*

Den fasta bebyggelsen till Ytterbergs by ligger ungefär 7 km. öster om Svegs köping, alltså mitt i Härjedalens skogsland, på en i sydost-nordväst löpande höjdsträckning. Ytterberg är den största och folkrikaste byn i Svegs socken, omfattande ca 75 brukningsdelar¹ och med nära 500 invånare,² en gammal bondby som nämnes redan på 1500-talet.³ Dess hela område utbreder sig i långsmal sträckning mellan Ljusnan och jämtlandsgränsen och har av gammal utnyttjats i boskapsskötselns tjänst medelst fäboddrift och en extensiv foderfångst.⁴

Numera täckes vinterns foderbehov så gott som fullständigt av höet från inägornas rationellt brukade slättervallar; därjämte slås blott vissa fäbodvallar och någon enda naturlig slätter. Men innan moderna brukningsmetoder och vallväxter nått hit upp och innan laga skiftet sammanfört tegarna till större och därför mer lättbrukade enheter,⁵ kunde inägorna ej lämna mer än en liten del av den fodermängd som krävdes, utan det var de naturliga tillgångarna, skogen, ängarna och myrarna, som huvudvikten kom att vila på. Och under det att inägornas vallar ofta sköttes blott nödtorftigt, ägde man sedan generationer prövade metoder att tillgodogöra sig vad naturen självant gav under de korta sommarmånaderna.⁶

För att få en föreställning om olika förhållanden och förfaringssätt i samband med denna extensiva foderfångst har jag samtalat med vissa bönder ur den äldre generationen. De yngre kunna ha varit med om viss fångst, men annat har fallit bort före deras tid. Den som delgivit mig det mesta av vad jag fått veta, herr Sven Jonasson Frid, Rörs, Ytterberg, är över sjuttio år gam-

¹ Enligt deklARATIONERNA till jordbruksräkningen 1932 73 brukningsdelar.

² Enligt församlingsböckerna.

³ E. Modin, Härjedalens ortnamn och bygdesägner, andra uppl., Sthlm 1911, s. 71 f.

⁴ Jfr A. Campbell, Kulturlandskapet, Sthlm 1936, s. 40 f.

⁵ Laga skifte övergick byn åren 1897—1904.

⁶ Rörande de naturliga slättermarkernas roll som föregångare till fäbodbygd och fast bygd se bl. a. J. Frödin, Byggestudier i norra Jämtland, Lund 1927, s. 94 ff.

mal; han är född och uppväxt i Ytterberg och från barndomen förtrogen med hithörande ting. I sin helhet äro uppgifterna i det följande att hänföra till tiden för hans ungdom. Vissa ålderdomliga benämningar äro nu ersatta av nyare, och ännu kvarlevande bruk — i vilka fall jag sökt taga direkt del av dem — äro blott de, som röra slättern på fäbodvallar och en del bättre naturliga slogar.

Området närmast kring byn är bevuxet med tallblandad granskog med en undervegetation av mossor, gräs och blåbärs- och lingonris. Gräsrikedomen har till största delen framkallats av sena tiders skogsavverkningar. Här och var är skogen genomsatt av smärre myrar. Längs alla höjder äro björk, asp och rönn inblandade i barrskogen. På vissa torrare områden växer tallhed med renlavsbotten. Men byområdets nordhälft upptas av en högplatå — högsta höjd 654 m. ö. h. (byns högsta parti ligger 491 m. ö. h.) — där väldiga myrarealer breda ut sig mellan högre åsstråk, be vuxna med tall och risig gran med en undervegetation av dvärgbjörk, kråkbär, odon, lingon och ljung. Den-na platå är den egentliga fäbodbygden, och där ligga de största slättermarkerna.

Den gamla skördeordningen

Sedan bujantor och boskap den 4 och 5 juni följts till fäbodarna, dröjde bönderna sig kvar i byn till midsommartiden. Då började det arbete som nästan utan avbrott skulle fortsätta till sena hösten, insamlandet av foder för den kommande vintern. Ofta började alla byamän på samma dag. All slättermark var av ålder i enskild ägo,⁷ men de övriga fodertillgångarna voro gemensamma, och det gällde för var och en att komma först till den plats som han ville utnyttja.⁸ Men utågorna voro stora nog för alla,⁹ och man drog sig ej för av-

⁷ Från 1500-talet finnes bevarat ett köpekontrakt rörande ett "fyra lass änge" vid Norrälven, vilket en enskild åbo i Ytterberg köper av en enskild åbo i Älvros. Kontraktet förvaras hos herr Lars Svensson, Knätten, Ytterberg.

⁸ Intressant är att läsa, hur bönderna i byalaget göra inskränkningar för "torpare och husmän", såsom framgår av gamla stämmoprotokoll och kontrakt. 1831 stadgar bystämman t. ex., att dessa "förböds att bryta eller repa löv — äfvenså att rifva mossa utan att hos byordningsmannen anmälan göra och erhålla byens eller någon hemmansägares löfte som sjelf icke begagnade sådana rättigheter", vid vite av förverkad betesrätt (protokoll av den 24 och 25 januari 1831). Byordningen innehöll närmare bestämmelser om många hithörande frågor, men ännu vid uppsatsens tryckning har det ej lyckats förf. att finna densamma.

⁹ Byns hela område omfattar enligt laga skifteshandlingarna 26,715 har. Den naturliga slättermarken omfattade år 1829 enligt avvittningshandlingarna 462,52 har eller i medeltal per brukningsdel 11,28 har; år 1932 hade den enligt dekl. till jordbruksräkningen minskat till hälften eller 224 har, per brukningsdel proportionsvis ännu mera eller till 2,99 har, och efter 1932 ytterligare. — All slättermark av betydelse finnes inlagd å såväl avvittnings- som skifteskartorna.

stånden. — En storbonde med 20 kor i sin ladugård kunde ha lika många slätterdrängar under sig hela sommaren. Även kvinnorna skulle vara med, då man drog iväg, för att deltaga i arbetet och laga maten. Man hade med som matsäck på dessa turer, som i regel varade 3—4 dagar eller en vecka i sträck, tunt kornbröd, smör, messmör och ost, torkat kött — hemma i byn vankades kött blott sällan —, något kornmjöl, tjockmjölk som bars i en flat träkagge på ryggen, och slutligen "vällingämne". Detta var bitar av en fet köttkorv, som gjorts i ordning vid fårslakten på hösten förut och torkats. Den skars i tunna skivor och kokades upp i vatten, varpå den reddes med kornmjöl till välling. Tillsammans med messmör var denna välling det regelbundna middagsmålet också i byn. Alltsamman bars i rygsäcken, "matsäcken", av läder eller i en kont av flätad näver, och maten lagades i en "fotpanna", som ställdes direkt på elden.¹⁰ — Det är först under senare år man börjat klövja redskap och mat på hästryggen, ursprungligen bar slätterfolket allt själva; de enda gånger, då hästarna togos med, var då man begav sig till fäbodarna med förnödenheter och samtidigt hämtade hem till byn de färdiga mjölkprodukterna, och detta skedde 4—5 gånger på hela sommaren.¹¹

Om någon av gårdens fäbodlar låg i närheten av den plats man arbetade på, övernattade man i denna, eljest fick man ligga i det fria, såvida man ej uppfört en slobod eller ett primitivt eldhus för ändamålet. En slobod eller — som den här kallas — "slättbu"¹² bestod av tre låga väggar med en öppning framtill, där den fjärde väggen skulle varit, och med taket sluttande bakåt för att där nästan nå marken. Framför öppningen gjorde man upp elden för värmens skull och för att hålla myggen på avstånd, och där lagade kvinnorna på morgonen maten för dagen. Eldhuset, "störeset",¹³ var en enkel ryggåstuga, vars hela inredning bestod av britsar efter väggarna och en härd mitt på golvet, varifrån röken fick söka sig ut genom ett hål i taket. Av "slätt-

¹⁰ Uppgiften om kosten av fru Emma Eriksson, Röje, Ytterberg. Jfr O. Bannbers, På slogmyr och lavhed, Svenska kulturbilder, VI, Sthlm 1930, s. 260 f. — Från Lillhärdal, Hrjd., nämnas samma saker som i Ytterberg. Ur manuskript å Uppsala Landsmålsarkiv (nedan cit. ULMA), n:r 4314, liksom övriga i denna uppsats därstädes hämtade uppgifter från andra trakter av Härjedalen författat av E. Granberg, såsom svar på frågelistor. Opublicerade uppgifter från andra landskap har jag icke medtagit. — I Hede, Hrjd., tog man vid slätter med blott salthornet, då slätterfolket skulle fiska till sitt uppehälle (ULMA 1923).

¹¹ Jfr Bannbers, a. a., s. 260.

¹² Bannbers, a. a., s. 263: slobod och — två kojor motställda varandra — tvibod (norra Dalarna). S. Erixon, Bebyggelseundersökningar, Fataburen 1918, Sthlm 1919, s. 33: slätterkoja. J. Frödin, Siljansområdets fäbodbygd, Lund 1925, s. 63: skålar (Mora), skölbodar (Orsa Finnmark). O. Veirulf, Skogarnas utnyttjande i Älvdalen före storskitet, Geographica nr. 5, Uppsala 1937, s. 20: kölbod (Älvdalen).

¹³ Veirulf, a. a., s. 12: eldhus (Älvdalen). ULMA 4314: slätterstöres (Lillhärdal).

buan" finnas numera blott rester kvar på ett fåtal ställen, medan det vid några slogar ännu står ett "störes" kvar.

Arbetsdagen började tidigt. Mången slätter, framför allt om staggen (Nardus stricta, här kallad "hära" eller "finnskägg") ingick i den, var "hårdbett", svår att slå, och måste skäras medan ännu daggen eller ännu hellre rimfrosten satt kvar i den;¹⁴ sådana morgnar började man redan vid 1- eller 2-tiden. I gengäld vilade man middag under dagens hetaste timmar.¹⁵

I. De skilda foderslagen insamlades i bestämd ordning efter varandra, densamma år från år.¹⁶ Början gjordes alltså vid midsommartid, och med tallbarkstakten eller "furulöpningen" (*te lype furo*).¹⁷ För detta ändamål utvaldes tallar, vilkas ved sedan kunde användas för byggnadsändamål eller till bränsle. Först kom givetvis skogen i byns omedelbara närhet i fråga, men med tiden hade man gått så illa åt denna att bystämman fick förbjuda all furulöpning inom vissa gränser från byn räknat, och man fick söka sig allt längre bort.¹⁸ På de fällda träden högg man först med en liten barkspade (*foretittjel*) bort det odugliga korklagret (*raule*). Det kvarvarande savlagret, den egentliga

¹⁴ Slätter av dagg-gräs: M. Eriksson, Bondeliv i norra Uppland vid mitten av förra århundradet, Fataburen 1925, Sthlm 1925, s. 103 (norra Uppland).

¹⁵ ULMA 1923: Hårdslätter skulle börja senast kl. 4 på morgonen, då daggen ännu satt i; därpå slog man till kl. 1, varpå man vilade och sov middag, varefter höet hässjades (Hede, Hrjd).

¹⁶ Jfr nedan, not 28.

¹⁷ Frödin, 1925, a. a., s. 63: "Då fodret fram på senvintern blev otillräckligt, tillgrip man den utvägen att koka en lag eller sörpa av bark. Då ju bark ingick som en beståndsdel i människans kost, varför skulle den då ej kunna användas för djuren (Siljansområdet). — Gerd Enequist, Nedre Luledalens byar, Geographica nr 4, Uppsala 1937, s. 126, nämner skördande av "skav, d. v. s. bark av asp och möjligen andra träd (furu)", (nedre Luledalen); Veirulf, a. a., s. 23, barklöpning av furu och hässjning av barken (Älvdalen); O. P. Pettersson, Löv- och mosstäkt i Sorsele, Svenska landsmål 1931, h. 5, Uppsala 1932, s. 57, aspbarkstäkt samtidigt med björklövstagningen. Härvid rullades barken ihop till rullar och förvarades i botten av lövhässjorna. Vid användningen mjukades den upp i vatten och gavs i strimlor till hästar och kor (Sorsele). — I Hede, Hrjd., har man tagit bark av tall, asp, rönn, al och björk, som allt samlades vid savtiden på våren. Furulöpningen gick till på samma sätt som i Ytterberg (ULMA 1729:1). De fällda asparna sågades till kubbar om 1 meters längd, vilka bakades i strimlor, eller ock togos klubbarna hem och kokades i vatten före barkningen. Denna asplöpning kunde äga rum även vintertid. Aspbarken togs hem direkt och gick liksom i Ytterberg till sörpa; björkbarken torkades i solen, bultades sönder med yxhammaren eller maldes i kvarn till "björkmjöl", som gavs till korna som det var eller uppkokat. Övrig bark hässjades eller lades i högar med savsida mot savsida för att forslas hem först på vintern, och gavs till korna sådan den var. — Rönnbarken skulle åstadkomma kraftig gräddbildning, asp- och björkbarken (björkmjölet) vara hälsosam och mjölkbefordrande (ULMA 1923).

¹⁸ Om furulöpningens förödande inverkan på skogen, se Enequist, a. a., s. 126, och Veirulf, a. a., s. 23.

"furun" (*fsro*), tog man vara på; det bars hem till byn och torkades inomhus. Sedan var det vanligt att "gammelfolket", åldringarna i gården, fick sitta och bryta det i småbitar, och i den formen gavs det åt kreaturen, det mesta till fåren och getterna.

II. Härefter togs bark och lökvistar av asp, man "löpte asp" (*te løpe asp*).¹⁹ Av aspen dugde hela barken till foder; denna torkades likaledes inomhus. Oftast gjordes sedan ett avkok på den till en tjock lag, vilken tillsammans med höskräde, löv och annat gott gavs till korna som sörpa. Men en del av den torkade barken plögade man tröska med slaga eller på annat sätt mala sönder för att få "slicke" (*sletje*). Till bujäntans utrustning hör alltid "slicke-säcken" (*sletjesättjen*) av skinn, och en handfull av *sletje* tjänar till att blidka kräken och få dem att följa jäntan.

Samtidigt skar man av de finare kvistarna med kvarsittande löv. Redskapet härför var slidkniven.²⁰ Det skurna riset bands i kärvar, varpå det hässjades på samma sätt som höet i en vinterhässja (se nedan!);²¹ närmast marken lades dock ett lager av aspbark. Allra överst täcktes hässjan med granbark (*granløp*), som kastades bort då riset togs hem.²²

III. Härefter kom björklövstakten i tur, man skulle "skära björklöv" (*te fjare bjørskløv*) en första gång på sommaren.²³ Under det att aspen växte framför allt på byberget, där skogsavverkningen gått hårdast fram, inne på

¹⁹ Se ovan, not 17.

²⁰ Det vanligaste redskapet har eljest varit en lövskära, likformig över norra Sverige: G. Grenander, Lövtäkt i norra Sverige, Norrbotten 1937, Luleå 1937, s. 71 f. J. Öster, På slätteräng och i lövskog, Jämten 1936, s. 153, nämner för Tossåsen, Hrjd., yxa och slidkniv; ULMA 1482:4 för Hede, Hrjd., yxa och slidkniv samt i äldre tid särskilda "lövknivar".

²¹ "Denna torkställning med löv återfinnes med vissa variationer över hela norra Sverige" (Grenander, a. a., s. 76; se vidare nedan, not 27).

²² Hässjans täckning med granbark (och granris) återfinnes hos Veirulf, a. a., s. 23 (Älvdalen).

²³ M. Sjöbeck, Sydsvensk ängsodling före skiftena, Svenska kulturbilder, ny följd, V, Sthlm 1936, s. 134, anför för Sydsverige såsom de bästa foderträden ask, asp, lind, björk och sälg, såsom mindre goda ek, alm, al och rönn. I övre Sverige beskattas sälg, rönn, asp, al och björk, framför allt den sistnämnda, i södra delen av Nordsverige tillkommer ibland hägg (Grenander, a. a., s. 63). Sälg, rönn och asp hållas för de bästa. Men "ju högre trakten ligger över havet, desto mer blir björken övervägande bland foderlöven och desto mer försiggår lövtagningen ute i skogen" (ibidem, s. 64).

Vid lövtakten kunde man antingen skära eller stryka (repa) löv, d. v. s. taga med hela riskvistarna eller blott lövet (Grenander, a. a., s. 65 ff., även variationer). Jfr Enequist, a. a., s. 126, och Pettersson, a. a., s. 54. Strykning eller repande av löv har skett framför allt av sälg, rönn och asp (Grenander, a. a., s. 66 och s. 69). — Öster, (a. a., s. 153 f.) nämner från Tossåsen, Hrjd., "smålov" och "storlov", av vilka det förra är lövkärvar, det senare hela fällda björkar; detsamma träffas under namn av "kärvlöv" och "långlov"

gårdstomterna och i hagarna, fick man ofta bege sig miltals från byn för att finna björkskog som ej plundrats på sitt löv åren närmast förut.²⁴ Ty om så skett, var det nyutvuxna riset för kort och det gamla för grovt; man ville ha veka och långa kvistar, från "hängrisbjörk".²⁵ Och sådan kunde finnas först uppe i de nästan otillgängliga bergen långt norr om byn, där körsvennen måste slå kättingar runt slädmedarna för att hejda farten utför, då det torkade riset på vinterföret hämtades hem till byn.

De skurna björkkvistarna bundos i kärvar; en kärve utgjordes av en dubbel handfull kvistar med en kvist runtom, och en duglig arbetare skulle kunna skära 150 sådana kärvar på dagen. Om möjligt bärgades kärvarna i därför uppförda lövlador, "lövhus": glestimrade lador med lavar av mellan stoc-karna i väggen instuckna slanor; stundom äro de inte större än 2 × 2 meter och med ett enkelt snedtak över.²⁶ Sådana lövhus stå ännu kvar flerstädes, i något fall på fäbodvallen men eljest i täta skogen. — Men i annat fall torkades lövet på särskilda ställningar, där kärvarna fingo hänga tills de hämtades hem på vintern, man "jällde löv".²⁷ Dessa ställningar (*jällebunan*) utgjordes

i Hede, Hrjd., där man även utskilt "smålöv" (åt korna) i kortare kärvar och "stacklöv" (åt småkreaturen) i längre och större kärvar (ULMA 1482:4). Efter lövfällningen kunde man ytterligare tillvarata det nerfallna lövet. (Grenander, a. a., s. 70: Bureå, Vbth; Ångermanland; ULMA 1482:4: Hede, Hrjd.). Se om lövkärvarna bl. a. Grenander, a. a., s. 72 f.; Eriksson, a. a., s. 104. — Tiden för lövtakten har varierat på olika håll. "På sina håll ansåg man, att lövet var 'kraftigast' och därför bäst att taga på försommaren. I allmänhet skedde dock lövtakten i norra Sverige under den senare delen av sommaren. Framför allt i Dalarna samt i Jämtland och Ångermanland har man ännu på vissa håll olika metoder för olika lövtäktmetoder och trädslag. Men för det mesta fick lövtakten stå tillbaka för andra göromål, såsom slätter och skörd" (Grenander, a. a., s. 70 f.). Veirulf anför (a. a., s. 22) från Älvdalen, att "sälj och rönlöv borde tagas så sent som möjligt, medan björklövstakten kunde börja redan före slättern", och Öster (a. a., s. 153) från Tossåsen, Hrjd., att "lövtagningen kan börja redan före myrslättern, men i regel sker den efter skogsslätterns slut". För Hede, Hrjd., anges tiden till före slättern, omkring den 20 juni, och någon gång i augusti; ännu senare, efter slätterns slut i september, repade man löv enda gången på sommaren, och slutligen tog man efter lövfällningen det nerfallna lövet (ULMA 1482:4).

²⁴ Jfr Pettersson, a. a., s. 55; H. Smeds, Malaxbygden, Hfrs 1935, s. 90 och s. 149.

²⁵ Grenander, a. a., s. 72: "hängrislöve" (Pite lappmark).

²⁶ Grenander, a. a., s. 77; Veirulf, a. a., s. 22; i Hede ha lövhusen allmänt formen av gapskjul med tre väggar, bakåt sluttande tak och öppning åt söder. ULMA 1482:25.

²⁷ Ordet "jälla" — stundom med orätt skrivet "gälla" — motsvaras, enligt benäget meddelande av professor Herman Geijer, av ett äldre ord "hjälla". — Riskärvarna ha torkats på olika slags ställningar på olika håll. Den i not 21 nämnda hässjan har varit den vanligast förekommande (Grenander, a. a., s. 76: norra Sverige; Pettersson, a. a., s. 59: Sorsele; Veirulf, a. a., s. 23: Älvdalen; nämnes även från Hede ULMA 1482:4). Dessutom förekommer stack (Grenander, a. a., s. 73: Arjeplog; Pettersson, a. a., s. 31: Sorsele; Öster, a. a., s. 153: Tossåsen, Hrjd.; ULMA 1482:4: Hede, Hrjd.) och hässja av här beskriven typ, enligt Grenander bekant från Pajala, Älvsbyns,

Fig. 1. "Lövjällning." Teckning av fru Maj Eriksson efter författarens skiss, uppgjord enligt sagesmans beskrivning.

av två stockar som sattes upp mellan ett par närstående tallar, så att de bildade liksom en smal plattform med ränna i mitten. Vid vardera tallen höllos de uppe av en avkvistad björkstam på vilken sparats en grenklyka överst, i vilken stocken vilade; eventuellt kunde de båda stockarna på mitten vara förenade medels en vidja. De skulle ligga så högt, att den betande boskapen ej nådde ditupp. Vid hässjandet ställde sig en man på stockarna och stack ner mellan dem en klenare "jällstör", så lång att han nått och jämt nådde dess spets. Så fick han efterhand ta emot lövkärvarna av en annan person på marken och trädde dem i tur och ordning på stören. När den första var full, stack

Arvidsjaur och Edefors' socknar i Norrbottens län, Loos' socken i Hälsingland, där den betraktas som en äldre företeelse, samt i Dala-Järna socken (a. a., s. 74 ff.). Alla visa lokala variationer. Från Hede finnes (ULMA 1482:5) beskriven ytterligare en typ, kallad "lövjäll" (jfr Ytterbergsnamnet!), vilken såg ut sålunda: mot en stång som lades mellan ett par stora, kraftiga träd restes i något lutande ställning avkvistade björkar sida vid sida, så tätt att ingen kärve skulle kunna falla igenom mellan dem. Då denna anordning var färdig, ställdes mot den närmast marken — ovanpå ett lager av kvistar och ris som skulle hindra fastfrysning vid marken — ett första varv av kärvar. Ovanför och delvis utanför detta varv restes ett andra, sålunda att de nya kärvarnas nedända stacks in i bindningarna på de först resta, och så undan för undan till över manshöjd. Den färdiga "lövjällen" skulle sålunda till sin princip kunna jämföras med ett spåntak. Den kunde innehålla 400 kärvar; på översta varvet lades en stång och utanpå det hela restes ett lager björkar.

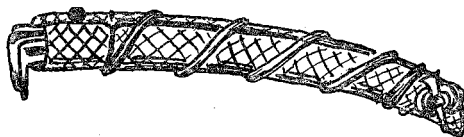

Fig. 2. Liesko av flätad näver. Teckning av fru Maj Eriksson efter författarens skiss.

han ner en andra och så vidare, tills rummet mellan tallarna var utfyllt, se fig. 1.

Denna lövtäkt kunde hålla på 3—4 dagar, sedan var det tid att börja slåttern. Man hade slogar på skilda håll och av olika värde, och de skulle slås i bestämd inbördes ordningsföljd.²⁸

Sedan slåttermaskiner kommit i allmänt bruk på inägorna, har lieslåttern fått namnet "hackslått".²⁹ De gamla slätterredskapen äro lie (*jå*) och räfsa (*harve*). "Jån" består då av *orv* och *lie*,³⁰ den senare bindes fast vid orvet med en rem som stramas åt med två tråkilar. Man har alltid med flera "liar", och de bytas undan för undan allteftersom de blivit nötta (*fjämd*); ofta har man ett tiotal per man. De bäras i en "liesko" av flätad näver.³¹ Räfteorna äro

²⁸ Detta tyckes ha varit det vanliga förhållandet. Exempel på tid för slåtterns början och dess ordningsföljd i norra Uppland (Eriksson, a. a., s. 101): början 14 dagar efter midsommar. Backar och hårdvallsängar — de egentliga ängarna — skogsängarna (ung. = myrslogar). I Siljansbygden (Frödin 1925, a. a., s. 62): början vid midsommar. Dikes- och vägkanter i byn — hemfäbodarna — starrkärr och ängar vid bäckar och åar — långfäbodarna. I Malung (Bannbers, a. a., s. 259): början tredje veckan efter midsommar. Myrslogarna (två veckor) — hemängarna — röjningar och fall — fäbodvallarna — eventuellt resten av myrslogarna. I Älvdalen (Veirulf, a. a., s. 20 ff.): ordningsföljd som ovan, men myrslåttern gjordes färdig i en följd, vilket försköt tiderna. Slåttern skulle vara slutförd den 10 augusti. I Lillhärdal (ULMA 4314): början c:a två veckor efter midsommar. I Hede (ULMA 1482: 4): början nyss före "Olmäss", 20—24 juli. Myrslåttern — tåkten — fäbodvallarna — ängarna ("det som växte utan skötsel utefter floden"). I Tossåsen (Öster, a. a., s. 148—152): början i mitten eller slutet av juli. Myr- och starrslåttern — inägor — skogs- eller harlannslåttern.

Lillhärdal: "hackslått" = dålig slåttmark (ULMA 4314).

³⁰ Öster, a. a., s. 148 (Tossåsen, Hrjd.) och ULMA 4314 (Lillhärdal, Hrjd.) ha "jå" och "jäblad". Måhända ha ytterbergsbönderna övergått till det modernare "lie" som beteckning på själva bladet av den orsaken, att de hört detta — den enda del av lien som de köpt — benämnas så i affärerna (prof. Herman Geijer muntligen). — Orvet är allmänt av den typ som har övre delen förlängd och tillplattad till en "stjärt" eller "svans" (se S. Erixon, Lantmannens lätta redskap, Svenska kulturbilder, X, Sthlm 1931, s. 208 ff.). Den i Mellansverige vanliga raka typen kallas "slinkorv"; "slinkorvet" anses mer ansträngande att arbeta med och fördelen av dess längre skär försvinner i den stenbundna terrängen, som ej tillåter dylika. — Smärre variationer inom slåttern, som finnas hos olika författare, tar jag icke upp; inom Härjedalen är förfaringssättet i stor sett detsamma och termerna besläktade.

³¹ Bannbers, a. a., s. 261 (norra Dalarna); ULMA 4314 (Lillhärdal): "jäska".

av två slag, *kareharvan* och *kwinnfolksharvan*, av vilka de förra, som användas då höet skall "kämmas" äro grövre, de senare klenare och med längre skaft. Räfs-pinnarna (*harvetinnan*) skäras av björk. Om möjligt arbeta karlar och kvinnor parvis, varje "slåttkarl" ihop med sin räfserska (*rakste*).³² Som regel sökte man förr slå av höet på förmiddagen. Slåttkarln slår först ett "skär" (*fjär*) rakt fram över slo^gen, vänder så och slår ett "motskär", så att det avslagna höet från båda samlas till en sträng, "skärhög", i mitten. Är höet surt, breder räfserskan ut det på torrare tuvor för att det fortare skall torka. Efter middags-rasten skall höet hässjas. Då räfsa kvinnorna ihop strängarna till större högar, som karlarna "kämma" och hässja; vad som ej vill följa med vid första räfsningen kallas *blårakst*, och man får *blårake*, tills ängen ligger ren.

"Kämmandet" av höet (*te tjämme*) tillgår så, att slåttkarln med sin kraf-tigare räfsa reder ut höet mot sitt ben, så att det ordnar sig m. e. m. strå vid strå. Då den utredda högen eller "kämnen"³³ blivit så stor som han rimligen orkar med, lyftes den upp på högra axeln och bäres med stöd av räfsan och vänster arm till platsen för hässjan. Var det emellertid lång väg till den, så att man ville knappa in på turerna och samtidigt taga större höbor^{da}, bar man höet på särskilda "hävlar": två bärstänger som lades till en öppen bår, utan tvärs^lår.³⁴ Härtill krävdes två man för att bära. Ensamt kunde slåttkarln begagna "svega" (*fwega*); på en avkvistad björk sparades ett par veka grenar i toppen, vilka snoddes ihop till en ögla; så lades två-tre käm-mar tvärsö^over björkslanan, varpå dess nedre ända stacks in i ög^lan upptill, ö^over höet, och drogs till.³⁵ Därpå kastades svegan upp på ryggen och bars till hässjan, där dock höet fick kämmas om. — Man kämmar höet för att det skall taga mindre plats i hässjan och för att nederbö^orden lättare skall rinna av den; i gengäld torkar det långsammare, då höet kommer att ligga för tätt. Också överger man nu kämmandet alltmer på hems^lättern.

På inägorna och vid de slogar, där en lada (*lve*) var uppförd, torkades höet förr som nu i hässjor,³⁶ innan det bars in i ladan. Materialet till en dylik hässja (*häf*) utgöra "krakar" med sex "hässjepinnar", på vilka lika många,

³² Öster, a. a., s. 148 (Tossåsen, Hrjd.); Bannbers, a. a., s. 260 (norra Dalarna): "en räfserska på två karlar".

³³ Verbet kämma är av samma stam som ordet kam (prof. Herman Geijer muntligen). — Bannbers, a. a., s. 269 (n. Dalarna): kämma; likaså hos Öster, a. a., s. 149 (Tossåsen, Hrjd); Eriksson, a. a., s. 104 (norra Uppland): tjämsen; ULMA 4314 (Lillhärdal, Hrjd): tjämbe.

³⁴ Bannbers, a. a., s. 268 (norra Dalarna); P. Hellström, Norrlands jordbruk, Uppsala 1917 s. 317 (Norrland; i Tornedalen benämnd "rucka"); Eriksson, a. a., s. 103 (norra Uppland): hävlar; ULMA 4314 (Lillhärdal, Hrjd.): knävlar.

³⁵ ULMA 4314 (Lillhärdal, Hrjd.); Bannbers, a. a., s. 268 (norra Dalarna): bärvidja eller "svalk".

³⁶ Jfr Hellström, a. a., s. 320 (Norrland) och Öster, a. a., s. 150 (Tossåsen, Hrjd.).

Fig. 3. Hässjor på fäbodvallen. Djupdalsvallarna.

4—5 meter långa stänger (*röar*) skola vila. Då hässjan reses, få krakarna ej sättas längre isär än att stängerna delvis räckta utanför dem, ty komme belastningen av höet på stängernas hela längd mellan krakarna, så skulle stängerna brista eller i bästa fall böjas ner till marken. — När hässjan är ur bruk, är det vanligt att man korsar två krakar mot varann och reser stängerna mot dessa och låter det hela stå så till nästa år; förr stod ofta en särskild "röstol" i en utkant av slogen: en stock på fyra långa ben, med benspetsarna stickande ut på stockens översida till stöd åt hässjestängerna, som restes där-
emot.

Men det var blott på hemslåttern, fäbodvallarna och ett fåtal bättre ängslogar, som man hade lador att förvara höet i över vintern. I övrigt reste man vinterhässjor.³⁷

För att höet i vinterhässjan skall komma upp över den blöta myrytan, börjar man att göra ett "underlag" åt hässjan. I de fyra hörnen av hässjans tilltänkta sträckning sticker man ner en knappt halvmeterhög påle, "tjuke", och vilande på de fyra pålarna läggs längsmed och tvärsöver klena slanor, "tvärs-
slag", som höet kommer att vila på längst ned i botten. Inom detta underlag, som är ungefär meterbrett, reses så vid vardera ändan ett "störpar" — motsvarande krakarna i en vanlig hässja — mellan störparen hållas hässjestänger-

³⁷ Hellström, a. a., s. 316 f. (Norrländ); Bannbers, a. a., s. 270 ff. (norra Dalarna) och Öster, a. a., s. 149 f. (Tossåsen, Hrjd.), ha beskrivit denna hässja av elegantare typ, med korta kämmor i bottenvarven. Från Älvdalen urskiljer Bannbers, a. a., s. 276 en enklare typ, som samtidigt är torkhässja. Ytterbergshässjan synes typologiskt stå mellan dessa.

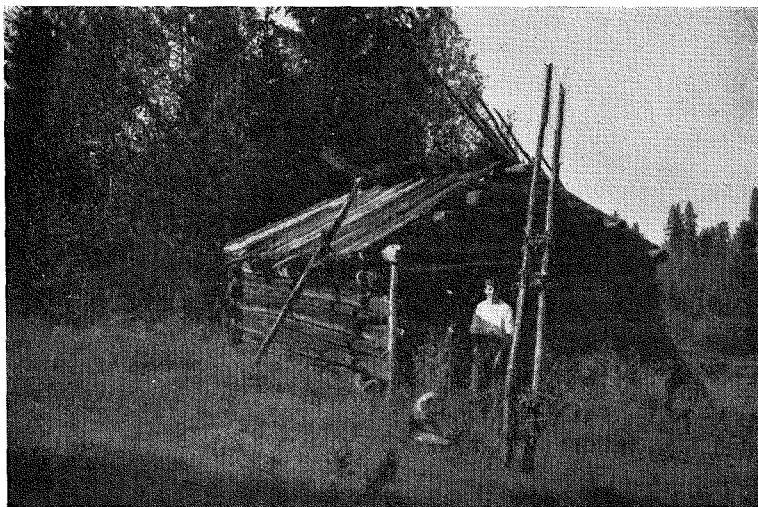

Fig. 4. Lada på utslättern. Vid Norrälven öster om byn.

na uppe av vidjor. Ofta ställas flera hässjor tillsammans i rad, och vid ändarna resas jämte störparen ytterligare ett par störor till stöd åt höet.

En färdig vinterhässja är bredast nedtill och smalnar jämt av uppåt. Närmast ovanpå underlaget lägges ett lager av långa kämmar, "den första flätten", sedan avtager kämmarnas längd för varje varv eller "flätt", upp till den näst översta, "nackhöet", och den översta, "takhöet". Mellan varje flätt och den följande lägges en stång, som bindes under med en vidja (*veles*). Antalet flätter varierar mellan tre — om höet är torrt och flätten kan göras tjuokare — och sex, om höet är blött. I det senare fallet lägges en stång allra överst, ovanpå "takhöet". Slutligen skall man räfsa till hässjan efter sidorna (*flä opp häsa*), varefter den är färdig och höet i den i sinom tid klart att köras till byn.

Vinterhässjans längd varierar med hötillgången. Den minsta hade blott en kämme på var stång, den kallades ett "kämrum". Den nästa var "ett golv" (*golv*) med två kämmar per stång; därpå kom "trekämningen", därpå "två, tre och fyra golv", alltså med upp till åtta kämmar på varje stång eller allt som allt fyrtioåtta kämmar på hela vinterhässjan. Då höet forslades hem på vintern, var en "trekämning" ett stort lass på dåtidens små slädar, men fem sådana lass skulle också täcka vinterns höbehov för en ko. Detta är en liten volym jämfört med nutida beräkningar, då en ko skall ha tjugofem vanliga hässjelängder (likaså kallade "golv") med hö från inägorna.³⁸ Men man får

³⁸ Uppgiften av fru Ida Jonasson, Graven, Ytterberg.

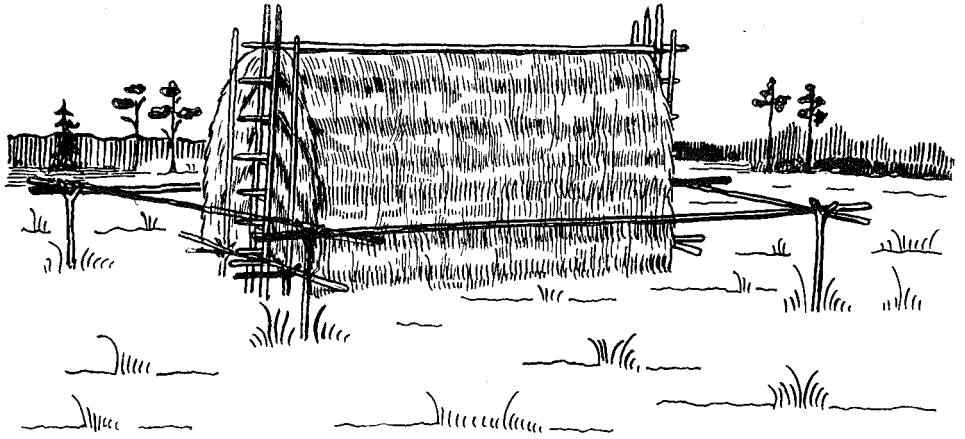

Fig. 5. Vinterhässja. Teckning av fru Maj Eriksson efter författarens skiss.

taga med i beräkningen, att även om djuren då vinterföddes mer eller mindre nära svältgränsen, så var höet ej det enda fodret.

Vinterhässjorna restes, "höjdes", på samma ställe år från år, och stommen reparerades efter behov. Numera använder man sig blott sällan av dem, men vid snart sagt varje myr stå rester kvar.

IV. Höskörden började med den sämre myrslåttern, man slog "lortmyrhål o slike dan ställa". Det var skogskärr, "lokar", som om våarna stodo vattenfyllda men sedan torkade ut och ofta bjödo ett ganska gott foder, men också torftiga och illa dränerade myrplan, be vuxna blott med nålsäv (*Scirpus austriacus*) och en del lågvuxna starrarter. Efter en gammal bonde kvarlever uttrycket, att "de går an te slå, om de fall sju strån för lien", och säkerligen blev lönen för arbetet ofta ganska ringa. Min sagesman berättar, att han i sin ungdom varit med i ett slätterlag på en myr, där 5—6 personer fingo arbeta en hel dag för att få en vinterhässja på "ett golv". Över huvud taget slog man varje något så när duglig myr, årligen fyra-fem stycken för en ordinär gård. Men samma "lortmyr" avverkades blott vartannat år, det mellanliggande året låg den i träda och fick betas av kreaturen från byns fäbodvallar.³⁹ Den var aldrig inhägnad, utan det var bujäntans sak att hålla reda på vilket år den fick betas och i annat fall hålla djuren därifrån.⁴⁰

Vissa myrvar kultiverades på så sätt, att slätterfolket med lien skar rämnilar på någon decimeters djup i ytlagret och dämde för dessa i sluttningarna. På hösten och ännu mera våren därpå översvämmades myren med vatten, vilket

³⁹ Jfr Veirulf, a. a., s. 21 (Älvdalen).

⁴⁰ J. Frödin, Svenska fäboddar, I, Svenska kulturbilder, V, Sthlm 1930, s. 95: "Slättermarken — — skyddas därför genom gammal hävd mot betning medelst vallningen — en av dennas förnämsta uppgifter". Jfr Veirulf, a. a., s. 21.

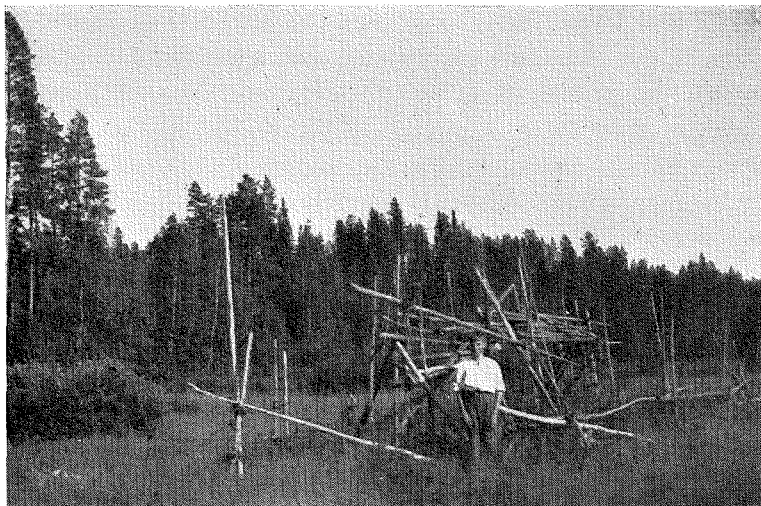

Fig. 6. Stomme till sammansatt vinterhässa. Vid Norrälven öster om byn.

befordrade starrväxten och höll vitmossorna på avstånd. Likaså höll man efter buskar och kratt som hotade att växa in.⁴¹

Till detta slag av slätter hörde också fräkenslättern.⁴² Fräken (*Equisetum limosum*, på ytterbergsmålet *fänne*) bildar flerstädes rena bestånd i älvarnas lugnvatten och på blötare myrar; dess hårda kiselhaltiga stjälk gjorde slättern arbetsam, men den var ett gott foder, om också korna kunde bli ömma i munnen, "sårtänta", av för mycken fräken. I sjöarna slogs den ofta senare på hösten, från eka och medelst en särskild "fräkenlie" (*fännesjä*): ett lieblad åt vartdera hållet ytterst på en lång stång, vilken drogs fram på sjöbotten efter ekan; på så sätt fick man växten i hela dess längd. Men man kunde också låta fräkenslättern anstå till dess sjöarna blivit isbelagda, men då fick man blott den bit som stack upp över isen.

V. Efter denna första myrslätter övergick man till att slå någon teg på inägorna (någon *fwäl* i *täktan*), men heller aldrig alla. Sommaren hade nämligen nu hunnit närma sig "Olsmäss", den 29 juli, då alla skulle upp till sina fåbodvallar för att slå dem. Under den tiden fick det hö som sla-

⁴¹ Jfr Hellström, a. a., s. 516 f.; J. Frödin, 1927, a. a., s. 86—92; Veirulf, a. a., s. 21 f.; Smeds, a. a., s. 138.

⁴² Om fräkenslätter se O. Bannbers, Gemensamhetsslätter i Dalarna, Svenska kulturbilder, ny följd, IV, Sthlm 1936, (norra Dalarna); Eriksson, a. a., s. 102 (norra Uppland); Frödin, 1927, a. a., s. 84 (norra Jämtland); Veirulf, a. a., s. 22 (Älvdalen). — I Lillhärdal har slättern tillgått på samma sätt som i Ytterberg. Vid slätter med "fännesjä" från båt hindrades den avslagna fräken att flyta bort genom flytande hopbundna slånor, varpå den togs upp och hässjades (ULMA 4314).

gits i byn stå ute, visserligen hässjat men obärgat, och då ingen var hemma för att passa på det i händelse av otjänligt väder och det därför kunde hinna bli förstört, vågade man nu ej slå och hässja mer än en liten del.

VI. Vid "Olmäss" drog man alltså till fäbodarna (*bost på vallan*) för att slå dels själva fäbodvallarna, dels de väl dränerade slogarna kring vissa myrbäckar, "rönningarna" (*rönningen*), och dels de bättre egentliga slättermyrar som lågo i vallarnas närhet. Ofta fick man här ett utmärkt hö av gräs och högstarr. Speciellt sköttes rönningarna med omsorg: man dämde upp bäckarna och röjde bort uppväxande viden och småskog. Stundom voro de inhägnade kilometervis efter bäckarnas sträckning, och vinterhässjorna stodo tätt på dem; de slogos varje år.

Vid någon fäbodvall låg också en hårdvall med stagg (*häresvall*) i närheten; staggen ansågs sedan gammalt som ett utmärkt foder och hade säkerligen ännu större betydelse innan fäbodbebyggelsen tagit dess bästa växtplatser i anspråk. I berättelserna om fäbodarnas första anläggning heter det ofta, att av de två män, som slagit sällskap för att leta ut lämplig plats till sina respektive fäbodar, den ene väljer en torr backe bevuxen med stagg (*härabacke*), den andre den närbelägna myren, moränlandskapets båda sida vid sida liggande och dock växtbiologiskt så skilda typer.

VII. När man så återkommit till byn, bärgades det hö som stod hässjat, och resten av tåkterna slogos. Jämte det självsådda gräset på dessa måste man vissa år också låta höstråg, som slagit fel, gå till foder.

VIII. Härefter kom turen till den kanske bästa utslättern, älvsslättern, "ängena", vid Ljusnan och dess sidoälvar Solnan och Norrälven. Framför allt ängena vid Norrälven nordväst om byn (*änga me Älva*) med hårdvall och myrtungor om vartannat lämna ett utmärkt foder av gräs och högstarr, och "ängeshöet" var det bästa utslätterhöet. Dessa slogar äro också de enda jämte fäbodvallarna, som ännu begagnas i någon utsträckning.

IX. Med ängesslättern var höskörden omsider avslutad, och i väntan på att kornet skulle mogna hann man ibland börja med att för andra gången skära björklöv, vilket "jälldes" liksom på våren. Men först sedan kornet bärgats kom björklövstakten på allvar. Samtidigt skulle man "stryka sälg" (*te ströke sälg*).⁴³ Sälgen växer i hagarna i byn. Av den tog man blott lövet, som ströks från kvistarna med bara handen och samlades i en speciell stor kont (*lövskracku*) för att bäras hem och torkas inomhus. Sedan blandades det i sörpan.

X. Men ännu återstod lavtåkten (*te ta mösu*) som började först sedan potatisen tagits upp och boskapen "vid Mikaeli", i slutet av september, kom-

⁴³ Se ovan, not 23.

mit åter från fåbodarna.⁴⁴ Renlaven (*mösu*) ansågs som ett utmärkt foder, och man ville om möjligt ha lika många lass sådan som hö.⁴⁵ Den revs upp från marken medelst en särskild lavräfsa (*mösuharve*), grov och stadig och med pinnar av hemsmitt järn.⁴⁶ Man lade räfskaftet mot axeln och tog i med båda händerna, och det fulla räfsfånget (*kamtage*) kastades åt sidan till en sträng. Från den höga, vita "tuppmossan" (*tuppmösu*), vilken ansågs för bäst, och den lägre "gråmossan" (*gråmösu*) fick man sortera bort den rödaktiga, oätliga "husmossan" (*husmösu*).

Den upprivna renlaven packades i högar, "mosslass" (*mösulass*),⁴⁷ motsvarande slädens storlek. Underst placerades härvid två stockar ungefär "tre alnar" från varandra (=slädens längd) och tvärsöver dessa tunna slanor sida vid sida ("underlag") till slädens bredd (= "en och en halv aln"). På detta lades laven varvtals till lagom höjd för ett lass. Mot vintern frös det blöta "mosslasset" till en fast klump, som direkt kunde tippas över på släden och köras hem. Där fick det töas upp inne i ladugården, varpå laven, sådan den var, gavs till korna.⁴⁸

XI. Under vinterfärderna efter hö skar körsvennen ofta ner och tog med hem ovanpå hölasset hela grenar av skägglavsklädda granar, han "tog lavbarr" (*te ta lavbar*).⁴⁹ Detta gick mest till småkreaturen, getterna åto både lav, barr och bark. Och framåt vårkanten högg man ofta ner hela småtallar åt fåren och getterna.⁵⁰

⁴⁴ Tiden för lavtåkten är hösten: början av oktober i norra Dalarna (Bannbers, 1930, a. a., s. 282), slutet av september och början av oktober i Härjedalen ("vid Mikaeli" även i Hede, Hrjd., ULMA 1482), då höstregnen börjat, vilka underlättade lavens losstagning från marken. Från Hede omtalas även att man kunde skjuta emellan med lavtåkt någon regndag under slåttertiden.

⁴⁵ "Som foder ansågs den mycket värdefull, och den är närmast att betrakta som den gamla tidens kraftfoder." Bannbers, 1930, a. a., s. 285.

⁴⁶ Öster, a. a., s. 154 (Tossåsen, Hrjd.) och ULMA 1482 (Hede): mossorive. Bannbers, 1930, a. a., s. 283 (norra Dalarna): "toppmossan" (*Cladina alpestris*) plockas för hand, 'gråmossan' (*Cladina rangiferina*) räfsas upp".

⁴⁷ Laven stackas på olika sätt på skilda håll, och stackarna ha fått olika namn: 1) "stack" (Öster, a. a., s. 154, Tossåsen, Hrjd.), "liggstack" (Bannbers, 1930, a. a., s. 283 f., n. Dalarna), "mossolass", "mossoklump", "mossokuv" (ULMA 1482, Hede, Hrjd.), alla av liknande konstruktion som i Ytterberg; vidare, 2) i "liggstack" om 4—5 lass (Veirulf, a. a., s. 23, Älvdalen); 3) i "kista" (Bannbers, 1930, a. a., s. 284, n. Dalarna); 4) i "mosskugg", "mossbutt" (Bannbers, 1930, a. a., s. 284 f., n. Dalarna) eller "korg" (Frödin, 1925, a. a., s. 63 f., Mora).

⁴⁸ Laven har även använts till sörpa: Enequist, a. a., s. 126 (nedre Luledalen); Frödin, 1925, a. a., s. 64 (Siljansområdet).

⁴⁹ Liknande hos Veirulf, a. a., s. 23 (Älvdalen) och ULMA 1482:4 (Hede).

⁵⁰ Liknande hos Veirulf, a. a., s. 23 (Älvdalen) och ULMA 1482:4 (Hede). I Hede har man utfodrat kreaturen också med enris som kokades till sörpa, ljung som framför allt gavs till hästarna som nödfoder på våarna men även i mindre kvistar till kor

Då vintern kom, skulle de skilda foderslagen forslas hem till byn. Nu kommo hästarna till användning, spända för släden.⁵¹ Släden var efter våra förhållanden inte stor: en knapp meter bred och ungefär två meter lång. Det var en flakslåde med hela medar. Undertill voro dessa beslagna med en "anderstång", fyra-fem centimeter tjock och något bredare än den egentliga meden; materialet till detta underlag var tjärrik, senvuxen tall (*tenor*), vars tjärrikedom gav seghet och dessutom kom meden att glida lätt mot snön. Vid pålastningen av höet lades underst ett lager björkris, "lassris", likaså framtill och baktill. Över höet lades i lassets riktning en "bännstång", som framtill stacks in under en slynga av vidjor, "gentaget", fästad med båda ändarna vid slädflaket strax bakom medspetsarna. Baktill drogs bännstången ned med ett rep, fastgjort vid slädens ena sida och löpande genom en "slädkrok" av självvuxen björk nedtill på andra sidan. Så lassat var det ingen risk att höet skulle falla av. Men körsvennen fick gå vid sidan. Man berättar, att det efter vintervägarna ofta var tre spår upptrampade i snön: ett för häst och slåde i mitten och på vardera sidan en stig, där bonden sprang bredvid lasset.

De långfärdsfordon, som man numera använder för att forsla hem höet från fäbodvallarna, äro långa flakslädar med lösa kälkar av samma slag som de vilka användas vid timmerkörning. Höet bindes fast som förut. Inom inägorna med deras kortare avstånd är fordonet av skiftande typ: en kälke framtill och släpande flak eller vanligast ett långt flak med ett enda hjulpar mitt under.

Avstånden mellan byn och de mest avlägsna slogarna äro betydande, upp till tre mil. Därför spände man förr ofta både två och tre slädar efter varandra och minskade så på antalet färder. Likaså tog man hem höet i etapper. Vintrarna på den nämnda myrplatån, där huvudparten av alla slogar ligger, äro strängare och snön där djupare än nedanför. Därför "bötte" man höet: från de längst bort liggande slogarna däruppe kördes det på första vintersnön till vissa platser strax nedom högplatån. Här lades lassen åter i lador eller tippades direkt av i snön, med lassris och bännstång kvarsittande kring höet, så att man sedan blott hade att lyfta slädflaket mot lasset, vända släden på rätt köl och draga åt bännstången för andra gången. Så "böttes hö" från

och getter, hästgödsel uppkokad till en lag och blandad med löv — vilket senare dock (i motsats till uttalande hos A. A:son Hülphers, Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland, Tredje Samlingen om Herjedalen, Westerås 1777, s. 27, att "hästspillning, med höfrö och bark uppkokad, samt blandad med löf eller agnar, skall mycket drifwa mjölkningen") ansågs enbart som bukfyllnad. Sena vårar kunde man få tillgripa utvägen att tömma sina sängar på bolsterhöet och utfodra med det. I Tossåsen, Hjrd., tog man på vårvintern björkris till utfodring av framför allt korna. Detta betraktades snarast som kraftfoder. (Öster, a. a., s. 154)..

⁵¹ Jfr Öster, a. a., s. 152.

Bäckarnas och Galåsens fäbodas till Tväråskölen, från Brändåsen till Österhålla. Till dessa depåer var det sedan lättare att ta sig fram även under vintern.⁵² — Nu användes de icke längre, men de stora ladorna stå ännu kvar, jag har sett dem vid Rödbäcken norr om Tväråskölen. De äro samlade vid en myr efter vintervägen och äro betydligt större än de som stå vid slogarna. Mitt på långsidan är inkörporten, och mot denna svarar en port i motsatta långväggen. Här kördes hela lasset in, då golv var inlagt blott vid sidorna, där höet tippades av.

Det var ett tidsödande och mödosamt arbete förbundet med denna extensiva foderfångst, och i nutidens arbetsförhållanden går den ej att inordna. Men den var nödvändig i en tid av självförsörjning, då boskapsskötseln var huvudnäring och möjligheterna till åkerjordens fulla utnyttjande ännu saknades. Och det foder den gav var säkerligen ej dåligt.⁵³ För att fullständiga bilden vill jag slutligen redogöra för den utfodringslista, som tillämpades under nära åtta vintermånader.⁵⁴

På morgonen skulle korna först ha sörpa, lagad på aspbark, löv, stagg, höskräde o. a., därpå kornhalm, sedan lav och slutligen hö från fäbodvall eller någon gammal teg, "godhö". Allt detta i tur och ordning, varför det räckte till framåt klockan 10 eller 11 på förmiddagen.

På kvällen, eller klockan 4 à 5, började man åter med sörpa, sedan kom "myrhö" och "ängeshö".

På den kosten lämnade en ko tio liter mjölk om dagen, men den stod också i sin två månader eller ofta både i tre och fyra.

*Slättermarkens växtsamhällen*⁵⁵

Fastän de gamla slogarna numera till större delen icke begagnas, visar säkerligen deras vegetation i stort sett samma bild nu som förr. Den starkast vegetationsförändrande faktorn, myrmarkernas utdikning i samband med rationell skogsskötsel, har övergått dem endast i ett fåtal fall. De av naturen

⁵² Samma förhållanden ha förekommit i övre Dalarna, där vägen kunde uppgå till 4—5 mil och fick delas upp på ända till tre etapper. Omlastningsställena kallades "vältplatser" (Bambers, 1936, a. a., s. 230) eller, i vilket fall särskilda stugor voro uppförda för körkarlarna, "akustuguvallar" (Veirulf, a. a., s. 36).

⁵³ De norrländska slättermarkernas växter ha genomgående ett mycket högt fodervärde. Se Hellström, a. a., s. 511 ff. och 537 ff.

⁵⁴ Uppgiften av fru Emma Eriksson, Röje, Ytterberg.

⁵⁵ I princip följer analyseringen av slättermarkens växtsamhällen den utredning, som Frödin företagit i norra Jämtland (1927, a. a., s. 80—93). — Angående myrarnas naturliga växtsamhällen och olika slag av myrtyper, se G. E. Du Rietz, De norrländska myrarnas växtvärld, Sveriges Natur 1933, Sthlm 1933, och H. Osvald, Myrar och myrodling, Sthlm 1937.

Fig. 7. Slättermyr norr om Björnåsen.

verkligt blöta myrarna torde uppvisa en ännu större frodighet nu, än då de slogos vart och vartannat år. De torrare däremot torde i många fall ha försämrats; allmänt vittnar man om att viden och vitmossor invandrat på "rönningarna". Säkerligen är detta framför allt orsakat av att den regelbundna konstlade vattendränkningen upphört, men den låt vara ringa uppluckring av ytlagret, som slätter och räfsande medförde, spelade också en viss roll.⁵⁶ Men förändringarna torde ej ha blivit större under de 10 à 20 år som flertalet legat oslagna, än att en undersökning av växtsamhällena nöjaktigt bör visa hur de gamla utslogarna voro sammansatta.

I växtlistorna på följande sidor äro de olika arternas täckningsgrad uppskattad enligt en 5-gradig skala. Uppskattningen är måhända grov, då den ej grundats på väl avgränsande provytor, men den torde fylla sin uppgift i detta speciella fall. En brist är emellertid, att jag förbisett bottenkiktet. Siffran 5 betyder, att växten ifråga är täckbildande, 1 att den finns i enstaka exemplar. Den vanligaste synonymerna äro: *Carex rostrata* = *C. inflata*, *Carex lasiocarpa* = *C. filiformis*, *Scirpus austriacus* = *Trichophorum austriacum*. Ur *Carex Goodenowii* har utbrutits subsp. *C. juncea*, detta för att framhäva den senares tydliga högstarttyp. *C. Goodenowii* betecknar den mer lågvuxna huvudarten.

⁵⁶ Se Frödin, 1927, a. a., s. 88, angående myrmarkernas förändringar i norra Jämtland: efter dikning övergå de blöta slätterängarna till mer eller mindre värdelösa torrmyrar och rismossar.

Allt efter det värde bonden gav de olika slogarna kan slättermarken något schematiserat indelas på följande sätt.⁵⁷

- A. Tegarna, "täkterna", inom odlingsmarken (*täktan*), som buro framför allt gräs. Det bästa höet härifrån, "svålhöet" (*svålhöe*), skulle hästarna ha, korna det något sämre "godhöet" (*gohöe*) från äldre tegar.
- B. Fäbodvallarna (*vallan*), likaså med gräs, "godhö" och "vallhö" (*vallhöe*), vilket liksom de följande gick åt till kornas och småkreaturens utfodring.⁵⁸ — Jag tar upp såväl tegarna som fäbodvallarna till behandling, då bilden av den forna foderfångsten eljest bleve ofullständig och då skötseln av båda kunde betraktas som i vidsträckt mening extensiv. Numera falla dock inäggarna utom denna ram.
- C. Älvsslättern, "ängena", framför allt längs Norrälven (*änga me Älva*), som gav det värdefulla "ängeshöet" (*ängeshöe*); högstarr och gräs.
- D. "Rönningarna" (*rönningen*), en slättertyp som intager en mellanställning mellan "ängena" och "myrarna" och närmast är att hänföra till de senare. Namnet har visserligen ursprungligen samband med "röjning" men har nu i folkmedvetandet förlorat detta.⁵⁹ Närmast skulle det kunna översättas med det dock alltför tunga namnet "myrbäcks-slätter": den rikare och ofta med konst förbättrade vegetationen kring en myravvattnande bäck.⁶⁰ En värdefull slogtyp med högstarr.

⁵⁷ Hellström, a. a., s. 508 ff., indelar Norrlands ängar i strand- och holmängar, bäckängar, sjöbottenängar, myrängar eller slättermyrar och hårdvallsängar. Frödin, 1927, a. a., s. 80 ff., indelar den naturliga slättermarken i övre Jämtland i skogsslått, myrslått, åslått och sjöslått. För Sydsverige skiljer Sjöbeck, a. a., s. 121 f., mellan hårdvallsäng, sidvallsäng, starrkärr och myräng, med fallande värde. I övrigt ha flera författare i förbigående varit inne på självständiga indelningar. Smeds, a. a., s. 88, skiljer i Österbotten, i huvudsak följande Sjöbeck, på åkerrenar och lindor, hårdvallsäng (i skärgården strand- och löväng), ängsgården och hagar kring åkrarna och längs ån, myräng samt därtill svedjeäng och sjöslått. Den i Ytterberg erhållna indelningen kommer närmast Bannbers, 1930, a. a., s. 279 ff., från norra Dalarna, vilken upptar — utan analyserande — fäbodvallarna, strandängarna vid Dalälven och ängsslättermarkerna vid mindre bäckar och åar, åkerrenarna, svedjefall och "syror" samt myrvidderna. Se även ovan not 28.

⁵⁸ Bannbers, 1930, a. a., s. 281 ff.: allt hö utom myrhöet var avsett enbart för hästens behov, myrhöet åt korna och småkreaturen. Renhöet och höet från fäbodvallarna var förnämligast färdvägs- och kyrkhö, ängshöet det vanliga stallfodret för hästen (n. Dalarna). — Sjöbeck, a. a., s. 131: hårdvallshöet (hemlövängen) nyttjades främst till hästarnas utfodring, mad- och kärrängshöet till boskapens (Jämshögs socken, Blekinge, i början av 1800-talet).

⁵⁹ Emellertid återfinnes "rönning eller rudde" hos Eriksson, a. a., s. 192, från norra Uppland, tytt sålunda: skogsängarna måste ofta rödjäs rena från uppväxande buskar, varav namnet.

⁶⁰ Från Hede anföres (ULMA 1482) för klargörande av denna betydelse följande uttalande om en slog: "Det är bara myrslått, fast det kunde tänkas att det skulle vara rönning där, då det är en bäck som rinner där."

E. Egentliga slåttermyrar (*myran* best. pl.), med "myrhö" av olika kvaliteter.

1. Bättre egentliga slåttermyrar, med högstarr övervägande.
2. Sämre egentliga slåttermyrar (*örtmyran*, *skrabmyran*), med övervägande *Scirpus austriacus* och lågstarr.

Begreppet "skogsslätter" (*skogslätt*) täcker i Ytterberg all slätter utanför tegar och fäbodvallar. I betydelsen av ett slättervärt fältskikt under egentlig skog⁶¹ har det ej begagnats, då denna typ på grund av skogens genomgående gräs- och örtfattigdom ej haft någon större betydelse. Jämför dock vad ovan sagts om staggen!⁶²

Sjöslätter⁶³ har likaså förekommit i blott ringa utsträckning och huvudsakligen blott på fräken (*Equisetum limosum*, se föregående!).

Tegarna och fäbodvallarna.

Före den moderna vallodlingens tid torde växtligheten på dessa båda slättertyper varit ganska likartad. På båda utgjorde hårdvall med *bonk* (*Deschampsia flexuosa* och *D. cæspitosa*) kärnan av slogen. Båda gödslades och fingo vildså sig, tegarna ofta efter ett föregående års rågodling. Men de flesta fäbodarna ligga edafiskt ofördelaktigare till på den högre myrplatåns små moränkullar än odlingsmarken i byn. Jag har valt som exempel ett par fäbodvallar, av vilka den ena ligger endast ett par kilometer från byn och därför torde uppvisa ungefär samma växtlighet som de forna tegarna, den andra mitt uppe på myrplatån. Sammansättningen på den senare är typisk för vallarna däruppe; som synes är den betydligt örtfattigare än den förra.

Den närmare byn belägna, Östra Svedjevallen, är bevuxen med:

Deschampsia cæspitosa	}			Euphrasia officinalis	1
,, flexuosa	}	4		Campanula rotundifolia	1
Triticum repens				Hieracium pilosella	1
Lotus corniculatus				Chrysanthemum leucanthemum	1
Polygonum viviparum				Cirsium heterophyllum	1

Den avlägsnare, Björnåsen med:

Deschampsia cæspitosa	}			Poa annua	2
,, flexuosa	}	4		,, pratensis	1

⁶¹ Frödin, 1927, a. a., s. 80 f.; Öster, a. a., s. 152.

⁶² I Lillhårdal, Hrjd., där begreppet "skogsslätt" har samma betydelse som i Ytterberg, finnes namnet "hårdängar" på "ängar som slås varje år, bevuxna med bara småhära", (ULMA 4314). Jfr även föregående, s. 190: "härabacke". "Hära" är i båda fallen *Nardus stricta*, staggen.

⁶³ Frödin, 1927, a. a., s. 84 f.

Fig. 8. Ängesslätter vid Norrälven öster om byn.

Agrostis vulgaris	I	Melandrium rubrum	I
Anthoxanthum odoratum	I	Rumex acetosella	I
Angelica archangelica (förvil- dad)	I		

Älvsslätter, ängarna, vid Norrälven.

Norrälven avvattnar en stor del av myrplatån och mynnar i Ljusnan något öster om byns område. Inom detta flyter den, speciellt i sitt nedre lopp, mellan relativt fasta, tallskogsbevuxna stränder. På våren översvämmas den den närmaste strandremsan för att sedan falla tillbaka till sin tydligt markerade fåra; härigenom sätts slogarna under vatten en längre eller kortare del av våren och försommaren. På fastare mark rinner vattnet hastigare undan, så att vid slåttertid slogen ligger fullständigt torr och blott bevattnas av från älven genomsilande vatten, en övergångstyp till Frödins torra åslätter.⁶⁴ En dylik, belägen vid älven öster om byn, hade följande sammansättning:

Deschampsia cæspitosa	3-4	Polygonum viviparum	I
„ flexuosa	3	Geranium silvaticum	I
Nardus stricta	2	Thalictrum simplex	I
Poa palustris	I	Campanula rotundifolia	I
„ annua	I	Cirsium heterophyllum	I

Men där ett skogskärr eller en bäck skjuter ner mot älven, blir marken san-
kare året om, även vid slåttertid, och ger en verkligt blöt åslätter, där Carex

⁶⁴ Frödin, 1927, a. a., s. 84.

juncea är det värdefullaste inslaget, fläckvis i rena, halvmeterhöga bestånd. En dylik slåtter, belägen några hundra meter norr om föregående, såg ut sålunda:

Carex juncea	4-5	Geum rivale	1
Juncus filiformis	2	Parnassia palustris	1
Comarum palustre	2	Sceptrum Carolinum	1
Polygonum viviparum	1	Valeriana officinalis	1
Deschampsia cespitosa	1	Mulgedium alpinum	1
Triglochin palustre	1		

På ett mindre område efter själva bäckfåran dominerade Filipendula ulmaria, uppblandad med Calamagrostis neglecta och Angelica silvestris.

Övergångstyper mellan dessa båda äro vanliga. Den senare, med Carex juncea som dominant, anses för synnerligen god. Den ovan nämnda slås ännu regelbundet.

Rönningarna.

En typisk rönning sträcker sig fram mot Bäckarnas fäbodrar. Bäckarna ligger i den från byn räknat bortre sluttningen av den flera gånger nämnda myrplatån, vilken i nordväst-sydostlig sträckning upptar byområdets nordhälf. Från denna plåtå samla sig väldiga hängmyrar med allt starkare fall mot ett par långa naturliga sänkor i terrängen, i vilkas mitt det rinner en avvattande bäck. I bäckens närhet blir dräneringen synnerligen god, samtidigt som vattnet där står högre än längre upp i sluttningarna. Till följd härav övergår växtligheten från den övre hängmyrens torftighet (med Scirpus austriacus som dominant) till frodig högstarr närmare bäckfåran. Jämte Carex rostrata och C. lasiocarpa, som återfinnas på de vanliga myrplanens blötare partier, dominera jämte de därstädes felande Carex juncea och i någon mån C. vesicaria. Stundom bilda de rena bestånd, men oftare äro de blandade om varandra.

I bäckranden växer:

Carex rostrata	3	Carex juncea	2
„ vesicaria	2	„ gracilis	2

Vanliga typer från denna rönning, vilken sträcker sig kilometervis efter bäckens förgreningar och förut varit inhägnad, äro följande:

a) Carex rostrata	} 3	Molinia coerulea	1
„ vesicaria		Comarum palustre	1
„ juncea			

b) <i>Carex lasiocarpa</i>	4	<i>Comarum palustre</i>	I
„ <i>rostrata</i>	2	<i>Salix lapponum</i>	I
„ <i>juncea</i>	I		

Och den väckraste:

c) <i>Carex juncea</i>	4	<i>Potentilla erecta</i>	I
„ <i>rostrata</i>	} 2	<i>Filipendula ulmaria</i>	I
„ <i>vesicaria</i>		<i>Viola palustris</i>	I
„ <i>magellanica</i>	I	<i>Valeriana officinalis</i>	I
„ <i>canescens</i>	I		

En slåtterttyp, liknande rönningarna, har jag iakttagit vid bl. a. Björnåsens fåbodar. Från en rismyr med dominerande *Scirpus austriacus* skjuter där mellan vallarna in en dränerande kärrtunga, som slutligen övergår i en bäck. I randen gränsar den mot hårdvall (främst *Nardus stricta*).

Här växer längs randen med någon meters bredd:

<i>Carex Goodenowii</i>	3-4	<i>Carex limosa</i>	2
„ <i>magellanica</i>	3	„ <i>stellulata</i>	I

Ute i mitten av kärret däremot:

<i>Carex rostrata</i>	4-5	<i>Eriophorum vaginatum</i>	2
„ <i>vesicaria</i>	I		

Och när slutligen bäcken bryter fram, blir sammansättningen:

<i>Carex Goodenowii</i>	4	<i>Carex stellulata</i>	I
„ <i>rostrata</i>	2	„ <i>canescens</i>	I
„ <i>magellanica</i>	2	<i>Juncus filiformis</i>	I
„ <i>flava</i>	I	<i>Comarum palustre</i>	I

*Egentliga slåttermyrar.*⁶⁵

1. *Bättre egentliga slåttermyrar.* Den stora högplatåns myrar äro var för sig sammansatta av olika växtsamhällen, men jämförda med varandra visa de stora genomgående likheter. Jordmånen är morän, och det är vattensilningen över terrängens brantare eller flackare sluttningar, som betingar myrarna. Närmast skogsliderna plägar myren vara relativt fast, med vitmossor i bottenskiktet och dominerande *Scirpus austriacus* i fältskiktet; hela myrplanet sluttar mot terrängens lägre delar. Denna myrtyp täcker de största arealerna och är genomsatt av strängar och öar av mossetyp (*Sphagnum fuscum*), bevuxna med martall, björk, dvärgbjörk, ljung, kråkbär, lingon och odon. Men i depressionerna stiger ytvattnet och myren blir blötare, och

⁶⁵ Frödin, 1927, a. a., s. 81 ff.

mellan mossesträngarna och -öarna utbreda sig mer eller mindre plana kärr av högstarrtyp, där *Carex rostrata* och *C. lasiocarpa* bliva dominerande.

Den bifogade kartskissen återger en del av ett större myrkomplex, beläget nordväst om Björnåsens fäbodrar; dess högstarrpartier äro gammal slätter, som efter ortsnamnet på den vattenklöver som utom starren frodas där fått namnet *Tröskflye*. Längden av det uppritade partiet är ungefär 600 meter. Från myrens genombrott vid skogsranden upptill sluttar den sakta mot den nedtill frammbrytande bäcken och mot gölen till vänster. Dess växtsamhällen, betecknade med skissens siffror, äro sammansatta på följande sätt:

I. <i>Carex rostrata</i>	2-3	<i>Menyanthes trifoliata</i>	2-3
II. <i>Scirpus austriacus</i>	4	<i>Rubus chamemorus</i>	I
<i>Carex limosa</i>	I	<i>Andromeda polifolia</i>	I
,, <i>pauciflora</i>	I	<i>Betula nana</i>	I
<i>Scheuchzeria palustris</i>	I		
III. I huvudsak likt II, dock tillkommer <i>Carex rostrata</i>	I-2.		
IV. <i>Scirpus austriacus</i>	3-4	<i>Molinia coerulea</i>	2
<i>Carex lasiocarpa</i>	3-4	<i>Menyanthes trifoliata</i>	2
,, <i>rostrata</i>	2	<i>Potentilla erecta</i>	I
V. <i>Carex rostrata</i>	4	<i>Eriophorum vaginatum</i>	2
<i>Menyanthes trifoliata</i>	3	<i>Comarum palustre</i>	I
VI. <i>Carex lasiocarpa</i>	4	<i>Comarum palustre</i>	I
<i>Scirpus austriacus</i>	3	<i>Betula nana</i>	I
<i>Andromeda polifolia</i>	I		

Mossesträngarna äro be vuxna med gran, björk, dvärgbjörk, ljung, odon och lingon.

Skissens partier IV—VI äro typiska för de bättre slättermyrarna. På andra myrar kunna *Carex rostrata* respektive *C. lasiocarpa* bilda rena bestånd, exempelvis kring Tvärälven nedom Björnåsen, där den förra växer i stora fält, den senare i långa, smala stråk.

En mellanställning till den sämre myrslättern intaga vissa skogskärr nedom högplatån. Några av dessa kunna vara av ren högstarrtyp men upptaga då blott små arealer. Så bildade i ett vattendränkt kärrstråk i renlavstallskogen öster om byn ren *Carex lasiocarpa* en yttre ring kring högrest *C. vesicaria*, uppblandad med *Menyanthes*. Men i flertalet fall växa hög- och lågstarrarter om varandra. Exempel från en myr strax norr föregående, genomdragen av en liten bäck:

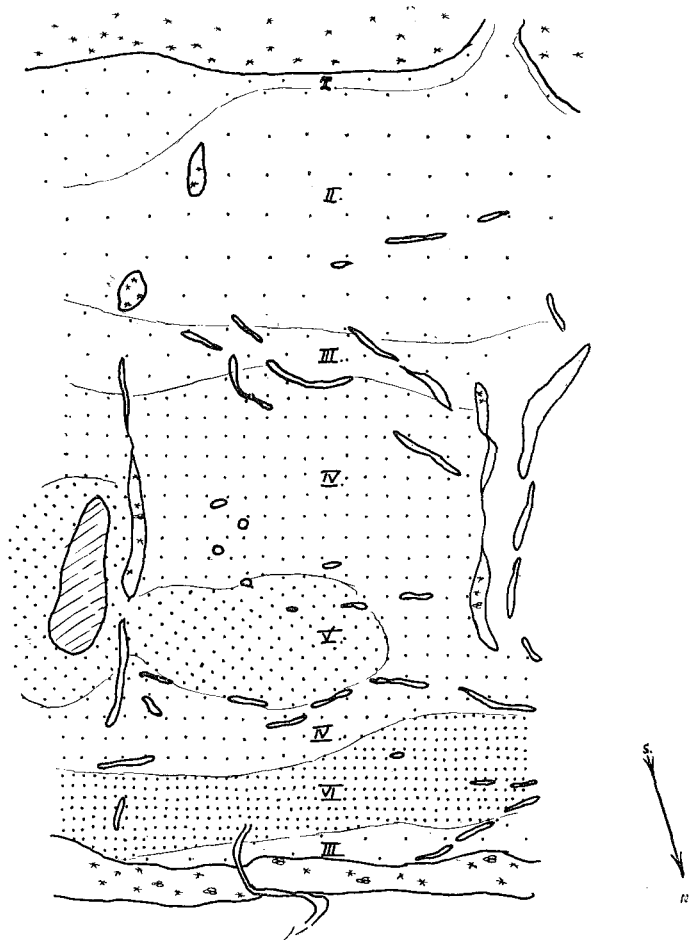

Fig. 9. Skiss över slättermyr norr om Björnåsen.
Teckenförklaring se texten, s. 200.

Carex rostrata	3	Parnassia palustris	I
„ flava	2	Drosera rotundifolia	I
„ juncea	2	Pedicularis palustris	I
„ Goodenowii	2	Menyanthes trifoliata	I

Detsamma är fallet med följande, där torrmyrkaraktären dock förhärskar och *Scirpus austriacus* dominerar:

<i>Scirpus austriacus</i>	3-4	<i>Carex pauciflora</i>	I
<i>Carex lasiocarpa</i>	3	<i>Scheuchzeria palustris</i>	I
„ rostrata	2	<i>Malaxis paludosa</i>	I
„ limosa	2	<i>Drosera rotundifolia</i>	I

2. *Sämre egentliga slättermyrar*. Till dessa kunna räknas främst myrplåtans *Scirpus austriacus*-dominerade sluttningar, vilka i typisk sammansättning beskrivits i samband med kartskissen ovan (under II.). Speciellt i närheten av de mer givande högstarrslogarna ha de slagits i stor utsträckning.

Men också i byns närhet slog man stundom mycket torftiga myrar. En som måste betecknas som synnerligen dålig men dock slagits i mannaminne, är en tillandning till Lilljerustjärn nära Norrälven. Den nutida växtsammansättningen på denna är följande:

<i>Scirpus austriacus</i>	3-4	<i>Menyanthes trifoliata</i>	2
<i>Carex panicea</i>	2-3	<i>Equisetum limosum</i>	1
„ <i>limosa</i>	2		

Befolkningens namn på vissa växter.

Bland nedanstående växter finnas åtskilliga som ej berörts i detta sammanhang, men jag har dock velat i en överskådlig tabell taga upp samtliga, som jag fått veta ytterbergsbornas namn på.⁶⁶ Av en sådan lista framgår även på sitt sätt, vilken roll den vilda växtligheten spelat i böndernas hushållning. Det är inget ringa antal växter som fått sitt eget namn.

Folknamn:	Vetenskapligt namn:	Enligt befolkningens värdesättning:
<i>fänne</i> ⁶⁷	<i>Equisetum limosum</i>	Gott foder.
<i>äksna, äksing</i>	<i>Calamagrostis</i> sp.	Gott bete, samlas ofta av bujäntan till kalvarna.
<i>bonk, villbonk</i>	<i>Deschampsia caespitosa</i> m. fl. storvippiga gräs	Gott foder.
<i>tov, bärgtov</i> ⁶⁸ , <i>fjälltov</i>	<i>Deschampsia flexuosa</i>	Utmärkt foder, det bästa fäbodbetet.
<i>hära, häre</i> ⁶⁹ , <i>finnsägga</i>	<i>Nardus stricta</i>	Gott foder.
<i>gökstrå</i>	<i>Anthoxanthum odoratum</i>	Gott foder.
<i>tjältuppan</i> ⁷⁰	<i>Eriophorum</i> sp.	Gott foder.
<i>star</i>	<i>Carex</i> sp.	Gott foder, huvudparten av fäbodarnas "myrbete".

⁶⁶ Jfr motsvarande listor hos Frödin, 1925, a. a., s. 73 f. (Siljansområdet) och Frödin, 1927, a. a., s. 92 f. (norra Jämtland), ur vilka i noterna nedan anföras blott några få synonymer.

⁶⁷ Detsamma i Lillhärdal (ULMA 4314).

⁶⁸ I Föllinge, Jmtl., benämnd "toven" (Frödin, 1927, a. a., s. 93).

⁶⁹ Hülphers, a. a., s. 4, not, skriver: "Om ortens (Härjedalens) Namn är eljest här, som annorstädes, flera orimliga gissningar: Några vilja hänleda det af et slags gräs Hära, som växer här i myckenhet."

⁷⁰ Moramålets "tjölåtuppa" är *Pulsatilla vernalis* (Frödin, 1925, a. a., s. 73). Pro-

<i>blåstar</i>	Parvocariceta	
<i>tjäringnål</i> ⁷¹	Scirpus austriacus	Gott foder.
<i>vann</i>	Angelica archangelica	Användes i sörpan och finnes kring varje fäbodstuga, troligen förvildad.
<i>elmört</i>	Epilobium angustifolium	Av föga värde, om den ock får medfölja vid annan slåtter. ⁷²
<i>böfne</i> ⁷³	Filipendula ulmaria	Av föga värde, svartnar och krymper ihop vid torkning.
<i>kariblomme</i>	Melandrium rubrum	Utan betydelse, allmän på vissa vallar och då den vanliga prydnadsblomman i stugans vasar.
<i>kornblomme</i>	Melampyrum sp.	Mycket gott bete.
<i>skräpkall</i>	Rhinanthus sp.	Utan betydelse.
<i>trösk</i> ⁷⁴	Menyanthes trifoliata	Som Filipendula ulmaria.
<i>älggräs</i>	Cirsium heterophyllum	Som Filipendula ulmaria.

*

För råd och hjälp vid uppsatsens utförande står författaren i tacksamhetsskuld till professor John Frödin och docenterna Gerd Enequist och Åke Campbell. Vid transkriptionen av termer och uttryck till landsmålsstavning har den hjälp, som docent Olof Zetterholm och framför allt professor Herman Geijer givit mig, varit ovärderlig. Att denna transkription är ofullständigt genomförd, beror på författarens okunnighet i hithörande ting. Principen har fått bliva den, att i stort sett blott de dialektuttryck, som antingen varit svåra att direkt överföra till riksspråk eller ansetts böra stå som komplement till av mig valda uttryck, bibehållits, övriga mer eller mindre försvenskats. I det senare fallet stå översättningarna dialekten nära.

fessor Frödin har muntligen för mig påpekat likheten mellan den utblommade mosippan med dess vit håriga svepe och ängsullen, vilken likhet måhända kan förklara det gemensamma namnet.

⁷¹ Detsamma som ULMA 4314 (Lillhärdal, Hrjd.): "karingnål" = "myrhö"? och Bannbers, 1936, a. a., s. 303 (norra Dalarna): "nålgräset"?

⁷² I Orsa (kallad "imiotje" eller "imiok") anses den för synnerligen näringsrik (Frödin, 1925, a. a., s. 73) Ytterbergsbornas bristande uppskattning beror måhända på att den först sent — framför allt i samband med de stora skogsavverkningarna — nått någon spridning av betydelse.

⁷³ Detsamma i Lillhärad (ULMA 1483).

⁷⁴ I Mora benämnd "triosk" (Frödin, 1925, a. a., s. 71).

Summary

Extensive Fodder-gathering in Härjedalen

The village of Ytterberg is situated in central Härjedalen, in the large conifer belt of Northern Sweden. Before the general re-surveying and re-parcelling of agricultural units, which took place during last century, had grouped smaller plots together into larger fields more easy to work, the cultivation of field grasses as we know them today was impossible. In those days the farmers were constrained to resort to what nature gave unaided in order to find what they needed in the way of fodder for the winter stall-feeding of their cattle. This was very largely the case practically everywhere in Sweden although in different parts recourse was had to different trees and plants, and different ways and methods of gathering this natural fodder were developed. These questions have been dealt with by many writers, and a short survey is given of the information brought together from various parts of the country, especially from the north.

Such forest trees as pine, rowan, aspen, alder, birch were made use of for the sake of their bark. Of the pine-bark, only the inner sappy part was used, of the other trees the whole of the bark. The barking was done in spring, and the bark dried indoors or on hurdles of different types, and taken home in winter as soon as sleighing was possible (at the same time as other kinds of fodder hurdled at some distance from the home-farm). The bark was given the cattle either as it was, or boiled in water, or ground to powder.

Leaves and leafy twigs were gathered from many leafy trees. In the south of Sweden: ash, alder, aspen, birch, elm, oak, rowan; in the north: aspen, willow, alder, and birch, the last two being the chief providers. The time for the leaf-gathering varied. It generally took place in autumn when the hay-making was finished. The leafy twigs were stacked in barns near the farm-houses, or carried to special "leaf-barns" in the bush or hurdled in different ways where they were cut. It was used either as is was or boiled with water.

The bulk of the fodder came from natural meadows, in the north of Sweden mainly from the large grass-grown marsh-tracts. In various parts the peasantry distinguished between different types of different gradings, and in many cases a fixed order regulated the sequence in the hay-making over these tracts. The hay was largely hurdled on the spot.

Reindeer-moss was of great importance in the north. The gathering took place in autumn after the rains had set in, and made the lifting easier. It was stacked in various ways. The cattle were given this moss either as it was or boiled in water.

In some parts people were reduced to gathering ling, cutting tops of pines — the goats ate both needles and bark — twigs of birch and juniper and lichen-covered branches of spruce.

Most of the area of the parish of Ytterberg is covered with mossy pine- and spruce-forest, in some places with pure pine-forest with an undergrowth of reindeer moss, with an immixture, along the hill-ranges, of birch and aspen, the hollows between the hills being bog and marshland. The northern portion is made up of a moorland plateau, where the biggest patches of exploitable grassland are situated. These patches have always been in private possession, while other fodder-yielding resources were common property open to the first-comer. The gatherers spent the night in the open or in huts built for the purpose. At some of the more extensive grass tracts there were, in a few cases, sheds for the hay and sometimes also for the leafy twigs cut for fodder.

The gathering began at Midsummer with the stripping of the pine-bark, the outward corky layer being peeled off by the aid of a "bark-spade"; the inner sappy layer was stripped off and carried home to be dried indoors and broken into small fragments before being given to the cattle.

Then followed the gathering of aspen-bark. In this case the whole of the bark was taken, and it was also dried indoors. Part of it was ground into a kind of powder, the rest being used as it was. At the same time the slender aspen twigs with their leaves on were cut and sheaved and stacked on "winter-hurdles" in the same way as the hay and brought home as soon as the first snow made winter travelling possible.

Then came the cutting of leafy branches of birch, which also were sheaved and stacked, although on hurdles of a different type, unless there was a "leafbarn" in the neighbourhood, and then the sheaves were brought there. In both cases they were left on the spot until winter.

After the gathering of the leaves the hay-making began, always following a fixed order: the badly grassed bogs, some of the home fields, then the "fäbod" (upland pasture) patches, the better-grassed marsh-tracts, the remaining homefields, and, finally, the river flats. The hay from home fields and upland pastures was gathered into barns, the rest was stacked on "winter-hurdles". Many marshy tracts were made to yield more hay by being flooded, which was brought about in this way: Runnels four or five inches deep were cut with the scythe, blocked up at the lower end of the sloping ground; in spring the melting snow filled them with water, thus flooding the bog and furthering the growth of the sedge-grasses.

Then came once more the cutting of leafy birch-twigs, which were hurdied in the same way as in spring, and the gathering of willow-leaves, which were stripped by hand and carried home to be dried.

Finally, towards the end of September and the beginning of October, there came the gathering of reindeer-moss. The moss was torn up by a special kind of rake, stacked in piles as large as an average sleigh-load, to be carried home when there was enough snow. In spring beard-moss-covered spruce-branches and young pines were cut and given to the cattle as they were.

In winter these various kinds of fodder were carried home to the village on small flat sleighs. As the most distant of the gathering places might be up to 20 miles away the hay and the leaves etc, were brought to certain reloading stations halfway to the village, where it was laid up to be taken home afterwards by repeated trips.

When analysing the plant communities of the various places where the hay used to be cut the density of the different plants has been determined and calculated by a scale of five degrees, the figure 5 signifying that the plant in question covers the ground, and 1 that it occurs only in isolated cases. The different types of ground where hay is cut can roughly be divided in the following manner according to the way they were graded by the peasantry:

A. Fields within the cultivated area. The plants were most probably those that still prevail on the upland pastures; see *B.*

B. Upland pastures. These yielded, and still yield, mainly grass, above all *Deschampsia flexuosa* and *D. caespitosa*. For plant lists see p. 196.

C. River flats. As indicated by the name these are situated along the rivers and are characterized by being flooded in spring. The lower slopes are dominated by *Carex juncea* and the higher and less boggy parts by *Deschampsia flexuosa* and *D. caespitosa*. For plant-lists see pp. 197—198.

D. Cleared off grass-grown patches along the upper reaches of brooks and small rivers draining bogs. In most cases the fertility of the soil is improved by artificial flooding. Dominating plants: *Carex juncea*, *C. rostrata*, *C. lasiocarpa*, and *C. vesicaria*. For plant lists see pp. 198—199.

E. Exploitable marsh-tracts:

1. The low-lying marsh-tracts, being the more water-drenched parts of the vast swamps that occupy most of the lands of the village. These tracts yield the better fodder. The dominating plants are *Carex rostrata* and *C. lasiocarpa*. For plant-lists and map see pp. 200—201. The figures IV—VI mark spots where the marsh-hay is good or fairly good.

2. The upper marsh-tracts. Being situated on higher ground they yield less valuable fodder. Dominating plant *Scirpus austriacus*. See map pp. 200—201, where the figure II marks this type. Swampy belts surrounding small forest tarns and grown with various kinds of sedges also belong to it.

Hur Sverige och Finland mötas

Ett etnologiskt-kulturgeografiskt bidrag

Av *Sigurd Erixon*

I sitt arbete om Norrlands jakt och fiske gjorde Sven Ekman 1910 en sammanställning över i vad mån finskt inflytande kunnat spåras inom fisket i Sverige. Han anslöt sig därvid till det resultat, som Sirelius tidigare kommit till, att de s. k. strandpatorna för lax och sik norr om Bottniska viken trängt in från finskt till svenskt område och nått ett stycke utanför den finskspråkiga Tornedalen ned till Råne älv, ja i någon mån också fram till Lule älv. På samma sätt betraktade han karsinapatorna såsom inkomna från Finland men betonade, att de först under 1600-talet synas ha framträngt söder om Torneå för att sedan så småningom komma i bruk vid samtliga älvmynningar i Norrbotten, till en del också i Västerbotten och vid Ljungans mynning i Medelpad. De ha alltså förblivit koncentrerade till Bottniska vikens norra del. Först mycket senare under 1800-talet vunno storryssjorna, som också brukat kallas finnyrssi, spridning och nådde ned längs hela Norrlands kust. Redan Sirelius räknade med att de över så gott som hela Sverige utbredda katsorna kommit till Sverige från Finland, och Ekman antog, att importen skett tvärs över havet. På samma sätt anses också kroknäten, som begagnas i de norrländska floderna, vara av finsk härkomst. Namnen mokka och juta tyda därpå, såsom Ekman också framhållit.

En motsvarande invandringsström av fiskeredskap från Sverige till Finland framhäves av Ekman och ger ett intressant exempel på växelverkan mellan de båda länderna. Han räknar sålunda hit lanor, vrakhus för ål och lax, laxkistor, stenkistor samt fiskebyggnader och flera former av tinor och mjärddar.

Här är icke platsen att diskutera i vad mån dessa härledningarna äro hållbara. De senare årens forskning har bragt en hel del nytt material i dagen. Här må endast erinras om att pator, karsinor och kolknotar begagnats betydligt längre söderut än Ekman kände till och att även andra benämningar än de finskspråkiga förekommit. Värdefulla utredningar härom ha gjorts av den nyligen avlidne Ivar Arwidsson i en mångfald avhandlingar, av Gerd Enequist och andra norrbottniska forskare,¹ av Ivar Modéer, Nordiska museets

¹ Gerd Enequist, Nedre Luledalens byar. En kulturgeografisk studie, Uppsala 1937; Ossian Olofsson, Edefors laxfiske, Norrbotten 1934, s. 47 ff. med där citerad litteratur.

etnologiska undersökning och många andra. De förbättrade möjligheterna att kunna överblicka Kammararkivets skatter medföra dagligen nya fynd, och redan 1500-talets längder visa oss en mångfald gamla, nu ur bruk komna benämningar på till exempel fiskegårdar och fiskehus av olika slag ända ner i Götaland. Det låter givetvis tänka sig, att åtskilliga fiskemetoder försvunnit tidigare i Sverige än i Finland, men att de sedan genom finskt inflytande återupplivats och benämnts med finska termer även utanför de områden, där ett direkt finskt inflytande kan ha gjort sig gällande, såsom t. ex. i västra Sverige. På grund av den i många hänseenden inflytelsrika ställning, som den finska fiskehandeln och fisketekniken intog, håller jag det inte för osannolikt, att man i Sverige även anställt finner inom fiskeribranschen i olika delar av landet, varigenom en del ord och uttryck inom dessa kategorier kunna förklaras.

Det är emellertid tydligt, att mycket, som för Sirelius och Ekman föreföll som finskt inflytande på Skandinavien, beror på att de typer det rörde sig om haft en långt större utbredning och ålder än man visste, när de skrevo sina arbeten, detta till exempel i fråga om de ursprungliga formerna av spärrfisken och flätade fångstdon. Några av dessa kunna spåras över hela Europa eller gamla världen, och vissa av dem synas tillhöra det förhistoriska nordliga euroasiatiska kulturkomplex, av vilket Nordskandinavien och Finland bevarat långt mera än halvöns södra delar. Detsamma gäller åtskilliga primitiva jakt- och fångstanordningar² samt transportdon³ av skiftande art, och vidare en del bostadstyper, varöver under senare tider nytt ljus framkommit genom såväl svenska som finska och östeuropeiska forskare.

Jämte det gamla av geografiska skäl eller av antropologiska, politiska eller personliga orsaker beroende sambandet och frånvaron av verklig landgräns norr om Bottniska viken samt de handelsförbindelser, som där uppehållits mellan Sverige och Finland samt Ryssland och Norge, torde det vara säljakten, fisket och handeln sjöledes, som framför allt medverkat till att göra

² Jfr U. T. Sirelius, *Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern. Eine vergleichende ethnographische Untersuchung*, Helsingfors 1906 (starkt influerad av Johann Janki, *Herkunft der magyarischen Fischerei*, Budapest-Leipzig 1900), samt Sirelius, *Suomen kansanomaista kulttuuria*, Helsingfors 1919, I, samt i svensk manuskriptupplaga, *Finlands folkliga kultur I*, övers. av K. K. Meinander, 1932, utg. genom tjänstemän vid Nordiska museet, och tysk upplaga: *Die Volkskultur Finnlands: Jagd und Fischerei*, utg. av W. Steinitz, Berlin und Leipzig 1934; S. J. Lagercrantz, *Beiträge zur Kulturgeschichte der afrikanischen Jagdfallen*, akad. avh., Stockholm 1938; dens., *Beiträge zur Kulturgeschichte der Tarnvorrichtungen in der schwedischen Jagd*, i *Folkliv* 1937, s. 271 ff. och där citerad litteratur.

³ Gudmund Hatt, *Rensdyrsnomadismens elementer*, i (dansk) *Geografisk Tidsskrift* 24, s. 241—249; *Notes on reindeer nomadism*, i *Memoirs of the Anthropological association*, 6, s. 75—133; Gösta Berg, *Sledges and wheeled vehicles*, *Ethnological studies from the view-point of Sweden*, Sthlm 1935, och där citerad litteratur; K. B. Wiklund, *Untersuchungen über die älteste Geschichte der Lappen*, *Folkliv* 1937 och 1938.

Bottniska viken till i viss mån en insjö. De kartor, jfr fig. 1, som Calonius uppgjort över hemorterna till de skutlag, som från och med 1500- och 1600-talen betalade s. k. slottstull i Stockholm, ge en konkret bild av det förbindelse-system, som då genom dessa näringar uppehölls mellan rikshuvudstaden och kustbygderna på östra sidan, som ju till stor del voro svensktalande.⁴

Likheterna mellan de båda sidorna av Bottniska viken äro så pass betydande, att svårigheten mindre består i att påträffa dem än i att kunna karakterisera och särskilja dem från vad som äger mera allmän karaktär.

Det torde vara riktigtast att betrakta säljakts- och fiskarkulturen och till en del också handelskulturen i och kring Bottniska viken som en tämligen enhetlig företeelse, som tillhör både Sverige och Finland, även om givetvis vissa skiftningar och motsatser av såväl kvantitativ som kvalitativ art förekommit. Då utvecklingen i allmänhet medfört en snabbare rasering av äldre kulturformer på den svenska sidan, förefaller parallellismen dock ibland vara mindre än man av andra skäl kunde ha väntat.

Bristen på publicerade undersökningar tvingar en att i stor utsträckning bygga på personliga iakttagelser ute i fältet och i museerna. I Umeå museum finnes ett par hjulformiga vidjebundna galler, fig. 2, så kallade "punnbågar", som utgöra bindslen av det slag, som säljägarna i Österbotten begagnade vid sina sjöfärder som en sammanhållande ram runt packbuntarna. Museet i Vasa har i sin ägo en god uppsättning av dylika redskap. De utgöra en föremålstyp, som knappast torde ha saknats på den svenska sidan men som möjligen nu försvunnit. Såvitt jag vet, har den dock icke för övrigt uppmärksamrats här. I det stora hela synes fiskar- och sälfångarutrustningen emellertid ha varit tämligen likartad på båda sidor om Bottniska viken. Till den hör tydligen också "slafatet", fig. 3, den av två sammanlagda tråg konstruerade matsäckskistan, som allmänt begagnats av strömmingsfiskarna alltifrån Stockholmstrakten och upp i Norrbotten, och som även återfinnes på den finska sidan. De sjöbodar, som här begagnats, ha ibland utvecklats även till båthus, en för de östsvenska kustfiskelägena från Oskarshamn till Haparanda ytterst karakteristisk typ, som man också möter i Finland. De äro lätt igenkännliga på de vinglikt framskjutande taken, fig. 4 och 5. Även om deras ålder icke är särdeles hög, torde de dock med fullt fog kunna räknas som exponenter för begreppet bottnisk kultur i dess snävare bemärkelse, d. v. s. som representeranter för de till själva Bottniska viken knutna näringsfången och den därmed sammanhörande kulturen.

De torde vara ett exempel på hur kulturspridningen skett genom sjöfarten, varvid Västfinland och Nordsverige genom sina sjöförbindelser i vissa fall snabbare följde med än en del mellanliggande orter. Härvid stod Väst-

⁴ Ingmar Calonius, Den österbottniska sjöfarten och handeln, i Terra 48:3, Helsingfors 1936.

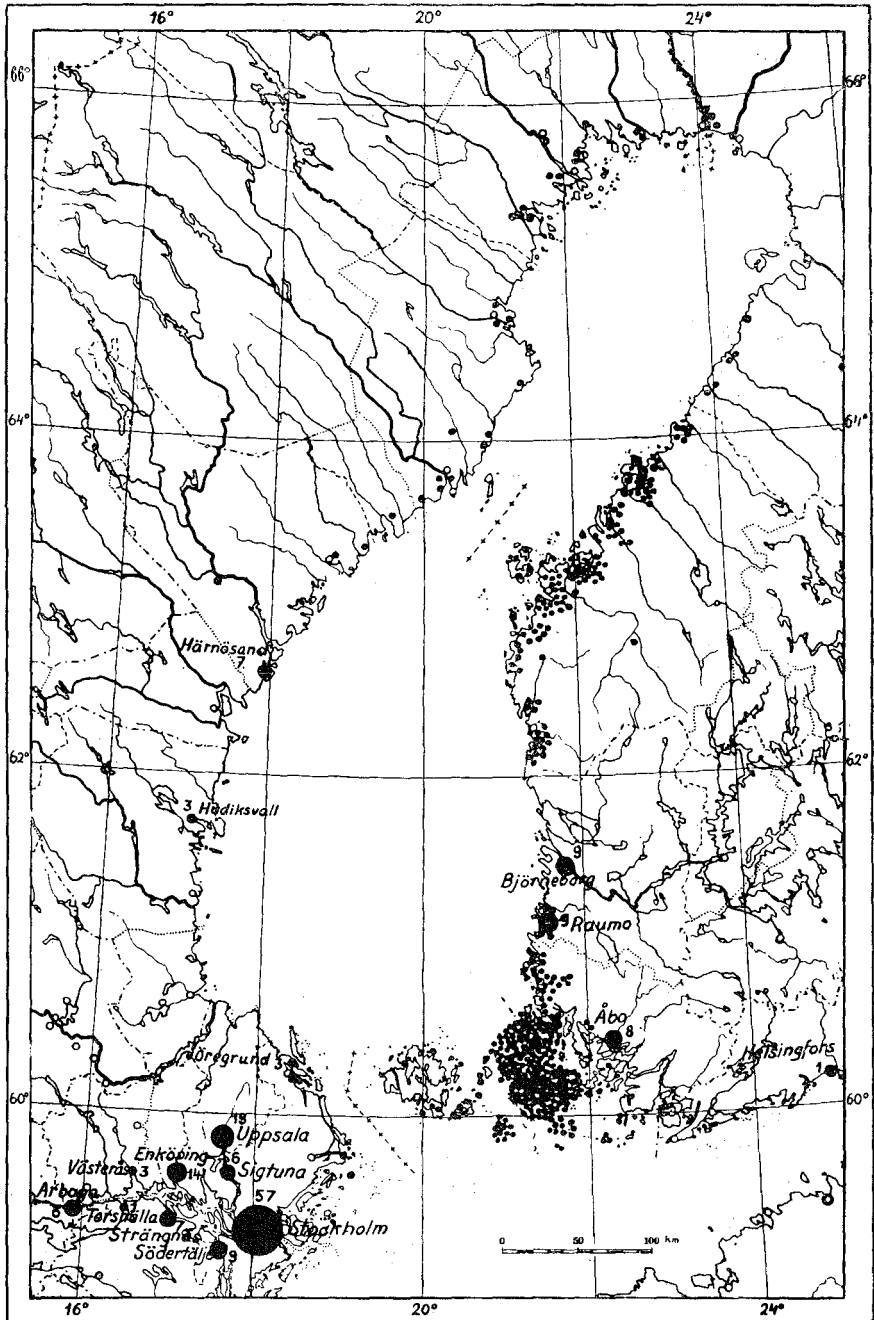

Fig. 1. Hemorterna för de skutlag eller bätlag med hemortsrätt på landsbygden (prickar) eller i städerna (fyllda cirklar), vilka år 1600 erlade s. k. slottstull eller norrlandstull i Stockholm. Efter Calonius, i Terra 48: 3, 1936.

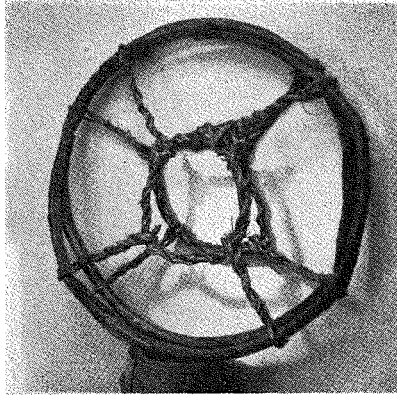

Fig. 2. Vidjebågar eller "pund" för söljägerpackning. Västerbotten. Umeå museum. Foto A. Nyman 1936.

finland ofta i en livligare förbindelse med till exempel Stockholmstrakten än vad många norrländska orter förmådde.⁵ Man förbiser ofta från svensk sida, att Sydvästfinland alltifrån södra Österbotten och ända ned mot Finska viken har varit ett både genom folkmängd och bördighet så pass välsituerat område, att det med framgång kunnat tävla med många av Norrlands och till och med Mellansveriges mera avancerade bygder.

Jag har en gång haft tillfälle att påvisa,⁶ hur under medeltiden *vannan* av höjd träspån importerades från Västeuropa, där den — ehuru mest utförd i korgflätningsteknik — under nyare tid är väl belagd i Frankrike, England, Holland och Västtyskland.⁷ Den kom då först till de svenska hamnstäderna på ostkusten, och därifrån utbreddes den sig, så att vi nu kunna konstatera ett centralt beläggområde i Östverige, där redskapet ända fram till 1800-talets utgång levat kvar och burit namnet *vanna*, dels områden utanför detta, där den importerade termen *vanna*, såsom man nu kan konstatera i dialekterna, glidit över till att i stället utgöra beteckningen för de primitivare dryftetrågen, som voro *vannans* föregångare, dels slutligen ett område uppe i Västerbotten och Norrbotten och ett annat i Västfinland, där den västeuropeiska formen själv genom handelsförmedling fått en viss utbredning, ehuru benämningen kastats bort.

Såsom flera finländska forskare påpekat, finnes en tydlig kulturgräns i Ös-

⁵ John Gardberg, Fiskhandel och bondeseglation i Åbo skärgård, i Svenska Kulturbilder, Ny följd, V, s. 133.

⁶ Redskapsstudier, i Nordiska museets och Skansens årsbok 1932.

⁷ Dessa belägg har jag konstaterat under de senare årens studier. I uppsatsen Redskapsstudier 1932 räknade jag *vannan* närmast som importerad från Tyskland.

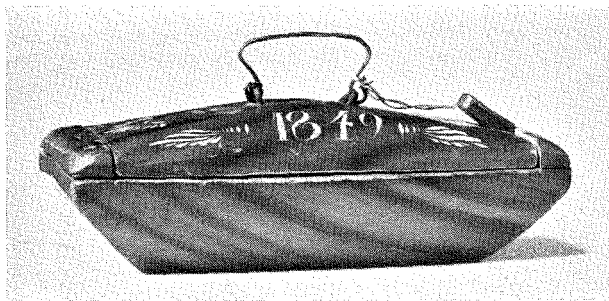

Fig. 3. Matsäcksskrin, s. k. slafat, daterat 1849. Vaddö socken, Roslagen, Uppland. Foto Nordiska museet.

terbotten i trakten av Pedersöre. Norr därom rådde länge primitivare förhållanden med stora odelade ödemarker i det inre och en relativt tunn och svag bofast befolkning vid kusterna. Härtill synes åtminstone efter 1300-talet motsvarighet saknas i kustlandskapen på den svenska sidan. Skall man tala om någon parallell, så finge man peka på Lapplands stora reservat för nomadkultur. Emellan bebyggelsen i Österbotten söder om Pedersöre och de norrländska kustbygderna finnas däremot åtskilliga likheter.

Nyligen har Gerd Enequist på ett intresseväckande sätt aktualiserat en del fennoskandiska bebyggelseproblem, särskilt de i Tornedalen.⁸ Bebyggelsen i Nordsverige och västra Finland karakteriseras i allmänhet av glesa klungbyar utan reglerad bytomt av det slag, som jag tidigare sökt visa ha varit den ursprungliga i stora delar av Sverige, fastän bebyggelsen från och med medeltiden så småningom förändrats.⁹ I Finland har mer och mer material av detta slag framdragits för varje år.¹⁰

Enequist karakteriserar dem så, att gårdarna ligga glest och skenbart planlöst och att gårdstomten ej är avskild genom rå och rör och därför kunnat utvägas efter behov. Åkerjorden består av blockformiga utägor eller är åtmin-

⁸ Gerd Enequist, *Norrlands storbyar i äldre tid*, Ymer 1935, s. 143.

⁹ Förf., *Klungby och hammarskift*, i *Nomina Germanica*, Hyllningsskrift till Bengt Hesselman, Uppsala 1935, s. 334.

¹⁰ Jfr Gerd Enequist, a. a., Ymer 1925; Gabriel Nikander, *Det svenska Finland*; G. Westin, *Kulturgeografiska studier i Nätra, Näske, och Utbyåarnas flodområde och angränsande kulturtrakter*, Lund 1930; E. A. Virtanen, i *Suomen kulttuurihistoria*, II, utgiven av Suolahti m. fl., Jyväskylä och Helsingfors 1934; Helmer Smeds, *Malaxbygden*, Helsingfors 1935; A. Appelgren, *Om byformer och gårdstyper i Åbolands västra skärgård*, i *Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland*, Helsingfors 1931; Helmer Smeds, *Korsnäs kyrkby*, i *Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland*, *Folkliga och etnologiska studier*, Helsingfors 1934; O. Tuominen, *Über die Geographie der Gehöfte im Kirchspiel Yläne*, *Publ. Int. geogr. Univ.-Åboensis* 12, *Fennia* 61:1, Helsingfors 1935.

Fig. 4. Båthus med vinglikt tak. Singö socken, Roslagen, Uppland.

stone vad Sverige beträffar oregelbundet tegskiftad eller solskiftad. Helt anorlunda med Tornebyarna. De ligga utsträckta utefter älvstranden och äro sammansatta av en lång rad gårdar, stundom av rektangulär form, som alla med ena sidan nå ned till stranden. På de geometriska 1600-talskartorna finner man gårdarna utmärkta med ett, sällan två eller flera hus, varav vart och ett betecknar en gård. Även de största byarna med ända till 20 hemman hade i huvudsak denna plan. Gårdsklungorna förekommo endast undantagsvis, och ägoblandning i fråga om jord var ovanlig. Var bonde hade sin jord inom sitt särskilda gårde. Endast sporadiskt kan man i de andra älvdalarna finna byar, som äro anlagda på samma sätt. "Särägosystemet" markeras av att dessa byar ej storskiftats. Åkrarna äro ej fördelade i långsmala åkertegar, såsom i den äldsta åkerjorden i de vanliga älvdalsbyarna, utan de små åkerlapparna äro spridda och nästan lika breda som långa. Möjligen äro de ursprungligen produkter av spadning i stället för plöjning. Det finns alltså en särskild torne-dalsk bytyp.

Medan Norr- och Västerbottens byar som nämnts i övrigt nyttjat tegskifte, har detta vanligen saknats i södra Österbotten, vilket givetvis antyder ett älderdomligare stadium än det nordsvenska. Jorden är där i stället starkt söndersplittrad i om varandra liggande, oregelbundna bitar. Det förekommer

Fig. 5. Båthus med vinglikt tak. Vesteränga, Lemlands socken, Åland.

också, såsom i Björkö, att varje gård utgör en särskild odlingskrets. Häri överensstämmer således Björkö med Tornebyarna. Dessutom ha sedan gammalt i hela Finland existerat talrika ensamgårdar, och Tuominen anför en mängd exempel, på "vid vägar och vattenleder uppradade radbebyggelser", med sådan inre konsistens. De påminna om Tornetypen, men ha uppkommit genom klyvningar av glest liggande enstaka hemman, som så småningom vuxit ihop, medan Tornedalsbyn tydligen från början *anlagts som by*, med gårdarna placerade intill varandra. Detta tolkar Gerd Enequist som beroende på anpassning efter älvfiskets möjligheter och hänsyn till behovet av ängar, men framför allt därpå att dessa byar i Tornedalen äro tillkomna genom *tillflyttning*, vilken av olika skäl möjligen kan anses ha skett under 1500-talet. Man kan förmoda, att de tillflyttande i icke ringa utsträckning varit finnar. Om dessa, såsom Martti Airila¹¹ tidigare på grund av språkliga skäl hävdadt, invandrat från gränstrakterna mellan Nyland och Satakunta, kan ej för närvarande avgöras. Själva befolkningsfrågan i Tornedalen har emellertid på detta sätt fått en ny intressant belysning.

Det fäbodsystem, som existerar i Österbotten, står ganska nära det som råder i Norr- och Västerbotten, ett slags halvfäbodsystem, där fäbodarna icke ligga längre bort från byn, än att personalen kan gå och oftast också går hem om kvällarna medförande mjölken eller en del av produkterna. Åtskil-

¹¹ Martti Airila, Mistä Tornion ja Muonion jokialueiden suomalainen ausutus on peräisin, i Aika 1908, s. 249—258. Jfr också Kustaa Vilkuna, Kloalen, i Norrbotten 1936, s. 57.

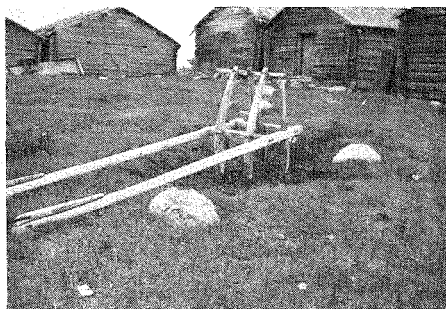

Fig. 6. Femkloal. Smedsbyn, Nederluleå socken, Norrbotten. Foto förf. 1936.

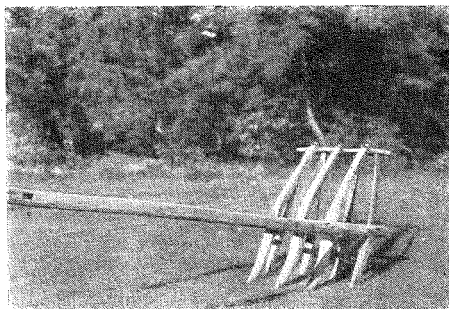

Fig. 7. Sjukloal. Goddvik, Nederluleå socken, Norrbotten. Foto G. Enequist 1936.

liga motsvarigheter härtill finnas på den svenska sidan i kusttrakterna ända ner i Uppland. Det rikare utbildade fäbodväsendet i landets inre delar saknas däremot i Finland. Det för Nordsverige alltifrån norra Ångermanland karakteristiska systemet med sommarfåhus i utkanten av bytomten eller i byns närmaste omgivning finner också en motsvarighet i Österbottens nordligare delar.

I organisatoriskt hänseende synas de österbottniska svenskbygdernas byar närmast erinra om Hälsinglands och Upplands och ett direkt samband här är nog att räkna med.

En egenartad bebyggelse typ utgöra kyrkstäderna.¹² Som bekant förekomma över hela Sverige vid kyrkorna ofta kolonier av stallbyggnader för böndernas hästar vid gudstjänstbesöken, och i en del fall ha dessa också kunnat användas för övernattnig. Våldiga stallstäder av detta slag finnas även i svenska Österbotten och på Åland. För detta ändamål påbyggdes stallen i Hälsingland och Ångermanland med en övervåning till bostadsändamål, och paralleller härtill finner man på motsatta sidan i Pedersöre, där en del av dessa härstammar från 1600-talet eller åtminstone 1700-talets början. I Västerbotten och Norrbotten, där socknarna varit mycket stora, ha jämte stall också byggts bostadshus, och dessa samhällen ha där vuxit ut till stora städer, som dock i det stora hela bibehållit sin karaktär av säsongvisten och endast nyttjats för övernattnig. Vanligen ha också marknader hållits i dem. Denna egenartade, ur social synpunkt högst karakteristiska bebyggelseform har verterligen icke någon direkt motsvarighet utanför Skandinavien, om man undantager svenska Österbotten, där verkliga, om också mera blygsamt utbildade kyrkstadsbryon existera, eller tidigare funnits, såsom vid Pedersöre, Närpes och Gammelkarleby.

Kustaa Vilkuna har behandlat det harvliknande redskap kloalen, som enligt de källor, som då voro honom tillgängliga, syntes vara utbredd endast omkring

¹² Jfr förf., Kyrkstäder, i Svenska Kulturbilder, Ny följd 6, Sthlm 1938.

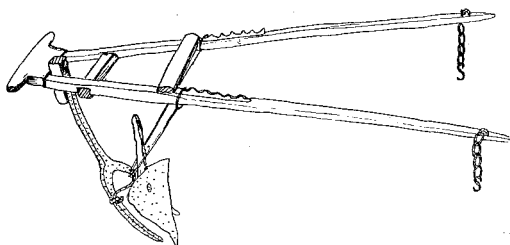
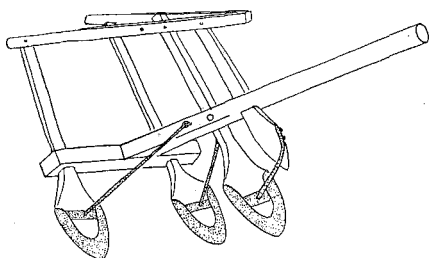

Fig. 8. Kloal. Finland. Mustiala lantbruksmuseum. Teckning av Olle Homman 1934. Fig. 9. Gaffelplog, sahra. Sävis by, Nedertorneå, Norrbotten. Teckning av Barbro Lidström 1936.

Lule i Norrbotten samt, såsom den av honom publicerade kartan utvisar, i det inre av Egentliga Finland och Nyland samt i angränsande trakter av Tavastland och Satakunta.¹² Hans värdefulla utredning kan jag nu på några punkter komplettera. Kloalen förekommer med en upp till åtta klor, fig. 6 och 7, det senare dock endast känt från Vilhelmina socken i södra Lappland. Tre eller fem klor är vanligast. I den formen är den känd framför allt utanför den egentliga finnbygden i Norrbotten, nämligen i hela det övriga Norrbotten, alltifrån Kalix och söderut, vidare i Västerbotten, i södra Lappland och i norra Ångermanland, åtminstone i Gideå och Trehörningssjö socknar, där den även uppträder med fyra klor. Starkast tyckes frekvensen ha varit i Luledalens byar och i Pitetrakten — redskapet kallas ända ner i Västerbotten *píteal*. Under mina resor har jag även funnit, att den varit allmänt använd i trakten av Vindeln i Västerbotten nära Lapplandsgränsen samt i södra Lappland, där den 80-årige, utmärkt kunnige bygdeforskaren O. P. Pettersson försäkrat mig, att åtta- eller femkloal (aldrig trekloal) i Vilhelmina varit mycket använd. Redskapet har icke uteslutande, såsom i sydvästra Finland, begagnats för att mylla ned säden med. Det har också nyttjats när man körde i trädan, varvid vändplogen gick före och femkloalen efter. Enligt Paul Hellström har man i södra Norrbotten för vårbruket uteslutande begagnat sig av kloal.¹³ I Sverige har den vanligen dragits av en häst, i Finland av paroxar. Den har också nyttjats vid potatisupptagning, fig. 8, och har för övrigt fungerat såsom ett slags mellanting mellan årder och harv, vilka båda annars i Sverige brukat tjänstgöra i dessa funktioner. I den finsktalande Tornedalen är redskapet knappast känt mer än par renommé och benämnes där viispij, som tyckes vara en direkt översättning av ordet femkloal. När själva verktyget två gånger påträffats, har det varit i svensktalande hem i Sangis' och Karl Gustafs socknar. I övrigt söker man det förgäves från Torneå ända upp i Jukkasjärvi och Gellivare. Ej heller finnes det enligt Vilkuna på den finska

¹² Vilkuna, Kloalen, i Norrbotten 1936.

¹³ Paul Hellström, Norrlands jordbruk, s. 311, fig. 74.

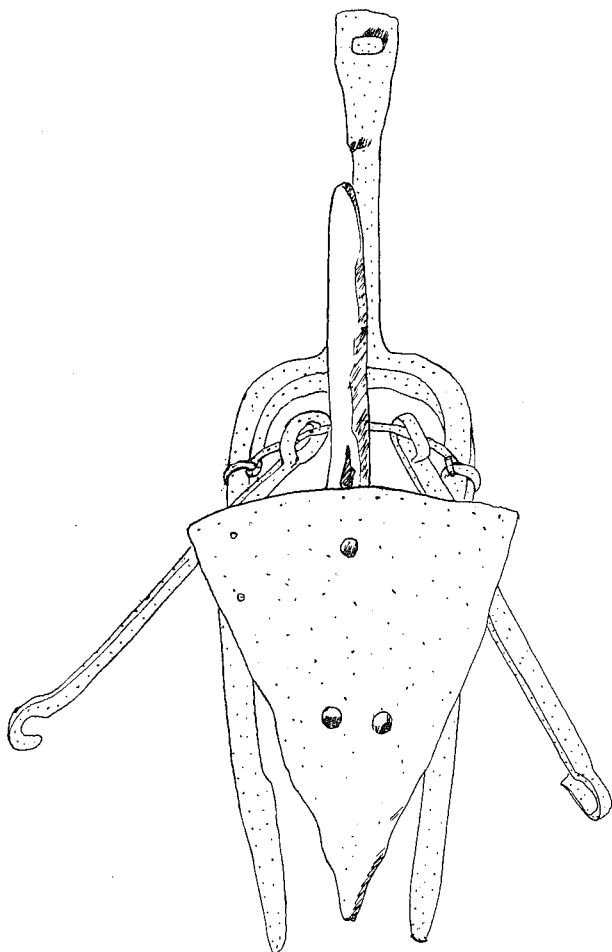

Fig. 10. Gaffelplogen på föregående bild, sedd underifrån.
Teckning av Barbro Lidström 1936.

sidan av älven. Då kloalen sålunda ej uppburits av den finska befolkningen, kan den ej tolkas som bevis för invandring av finnar från någon annan ort, såsom Vilkuna tänkt sig med hänsyn till redskapstypens utbredning i sydvästra Finland. Men även där gäller det trakter, som — delvis åtminstone — varit bebodda av svenskar eller som nära gränsat intill svenskbygderna. Jag är dock fullt enig med Vilkuna om att redskapet till sin stomme kan ha inspirerats av den finska gaffelplogen, men det förefaller tänkbart, att den är en korsningsform mellan denna och den vanliga svenska harven. Därigenom skulle man kunna få en förklaring till att den uppträder på helt olika områden, ty korsningen kan ha skett på flera ställen med tämligen likartat resultat på

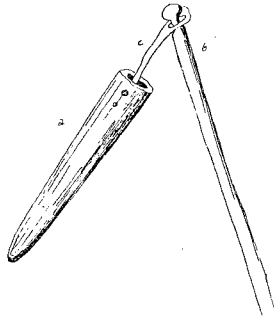

Fig. 11. Tröskslaga, "slögu" med a. klabb, b. slaguval, c. löjde (löda). Sangis by, Nederkalix socken, Norrbotten. Teckning av Barbro Lidström 1936.

grundval av likartade förutsättningar. Skulle det framkomma nog starka skäl för att ändå kunna räkna med ett sammanhang mellan de olika utbredningsområdena, bör detta närmast ha berott på spridning genom handel eller jordbruksarbetare. Benämningen piteal tyckes visa, att staden Piteå varit ett spridningscentrum för densamma i Sverige. Skulle den bero på invandring, borde väl redskapet först och främst ha begagnats i Tornedalen.

I olikhet mot den finska gaffelplogen, som ännu kan påträffas på en del ställen i Tornedalen, fig. 9 och 10, där den brukar kallas sähra (i Nederorneå socken), uppträder kloalen i Norrbotten alltid med svenskt namn. Det måste ännu anses oavgjort, om det är på den svenska sidan eller den finska, som redskapet först lancerats. En närmare granskning av de äldre bouppteckningarna och tullhandlingarna skall kanske kunna ge ledning i detta avseende. Det är emellertid intressant att jämföra utbredningen av detta redskap med andra jordbruksverktyg, som från finska sidan bevisligen importerats. Först och främst gäller detta gaffelplogen, som emellertid helt saknas i Norrlands kustlandskap. Att den i den finsktalande Tornedalen endast är känd i ett få-

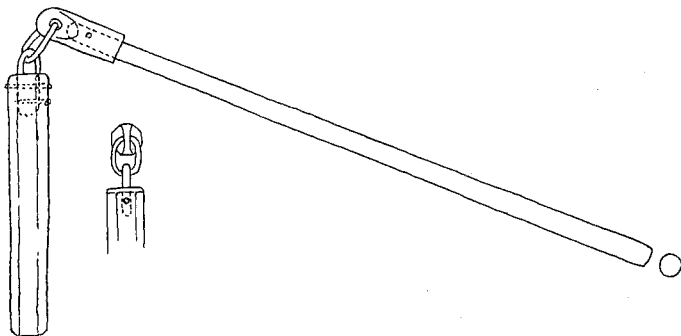

Fig. 12. Tröskslaga, med detalj visande fastgörandet av lädret i trattihålet. Juva, Mynämäki socken, Egentliga Finland. Teckning av Olle Homman 1934.

Fig. 13. Torkställning på ladugårdstak. Nederkalix socken, Norrbotten.
Foto förf. 1936.

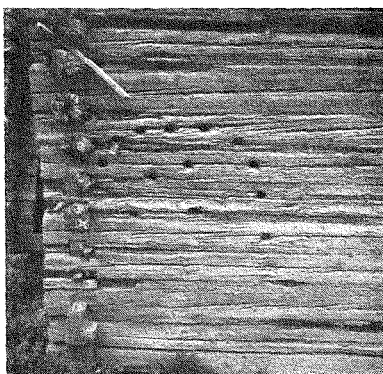

Fig. 14. Hälserie å en bodvägg för anordning att böja rankbågar i. Sunderbyn, Nederhuleå socken, Norrbotten. Foto A. Nyman 1936.

tal exemplar nere i kustsocknarna, kan möjligen bero på att man där mer begagnat spadbruk än plogbruk. För övrigt har den påträffats endast på några spridda utbredningsöar i Mellansverige, där de under 1500- och 1600-talet invandrade skogsfinnarne slog sig ned, såsom i Ljusnarsberg i Västmanland, på några platser i Dalarna, i Värmlands finnbygder o. s. v.

Den för Finland, Ostbalticum, Västryssland och norra Polen karakteristiska *slagan* med trattformigt urholkad slagval för bandremmens fastgörande, fig. 11 och 12, har från Finland trängt in på svenskt område, nämligen i Tornedalen men når inte längre än från Torneälv ner till Kalix. Den hör emellertid jämte försturian, badbastun, kortlien och rieskabrodet till Tornedalens mest karakteristiska finska kulturtyper, vartill givetvis höra gaffelplogen och pörtena, vilka dock numera nästan försvunnit. Sannolikt böra hit också räknas Tornedalens bockformiga ställningar ovanpå hustaken med pålagda stänger för torkning av kött, fig. 13. Sådana förekomma enligt Sirelius ända bort i Suojärvi i Karelen. Den österifrån till Sverige invandrade föremålsgrupp, som de plana linfästena utgöra, har en helt annan utbredning i kustområdena från Torneå ner till Roslagen, och så sporadiskt ända ner mot Oskarshamn.¹⁴ Denna utbredning erinrar mest om fiskarkulturens, fastän den trängt djupare in i landet.

Det finnes ytterligare många kulturtyper, som med ännu starkare visshet gått från Finland till Sverige. Ett otvetydigt exempel på finskt och östeuropeiskt inflytande ha vi i de till hästmunderingen hörande rankbågarna. Dessa

¹⁴ Gerda Cederblom, Några af våra äldsta spånadsredskap och deras ättlingar, i Fataburen 1909, s. 9.

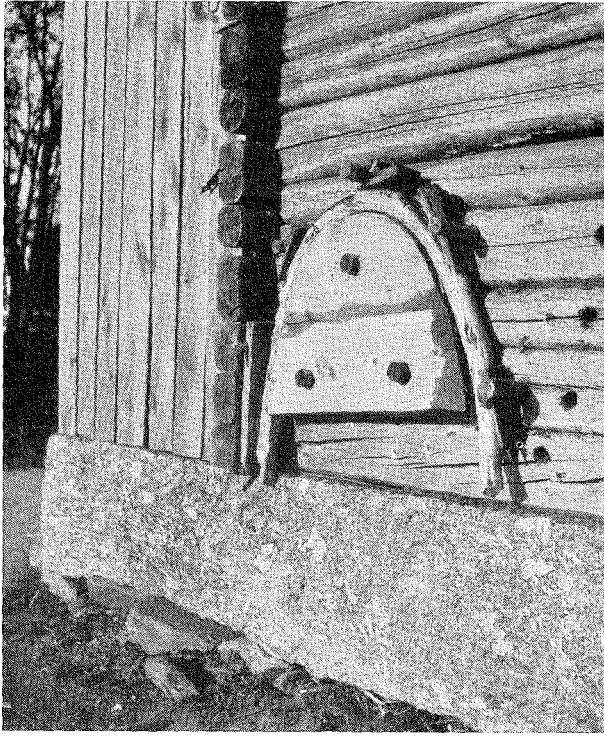

Fig. 15. "Lokvek", anordning att fixera rankbågarnas böjning i efter upphettning. Norrbacka by, Pörtoms socken, Österbotten. Foto förf. 1934.

som nu i allmänhet försvunnit i sydvästra Finland, nå i norr över gränsen in i Sverige från Tornedalen i en bred remsa utefter hela Norrbottens- och Västerbottenskusten, således ända ner i Umeåtrakten, och något enstaka exempel har även konstaterats på traditionsvägen i Lycksele socken i södra Lappland. Deras spridning, som givetvis dock befrämjats av deras karaktär av seldon på hästar, markerar en viktig gräns för ett bevisbart östligt inflytande i historisk tid. Härvid har man givetvis att erinra sig att vägen över Torneå icke endast befarits av finska utan också av ryska kulturförmedlare, då man håller i minnet, hur Torneå ända sedan medeltiden direkt kan konstateras ha livligt frekventerats av ryska handlare, samt hur en av de viktigaste samfärdslederna här gick över Nordfinland upp till Vita havet och Archangelsk, varvid givetvis karelerna också i hög grad medverkade. Det kan här vara nog att hänvisa till Nordlanders skildring av Torne marknad på 1500-talet¹⁵ samt

¹⁵ J. Nordlander, Torne marknad, i Norrländska samlingar IV.

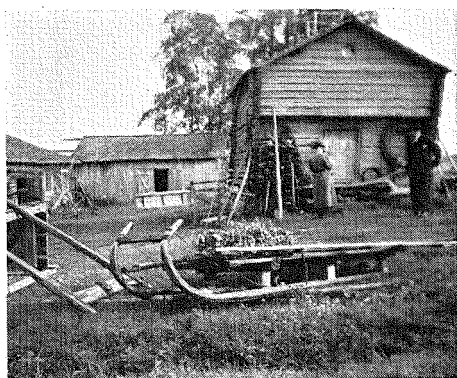

Fig. 16. Släde med uppböjda medar. Broby, Övertuleå socken, Norrbotten. Foto förf. 1936.

Fig. 17. Släde med höga upphöjda medar sammanfogade med trä naglar och vidjeband. Pälliäimäki, Korpilahti socken, Tavastland, Finland. Foto förf. 1934.

Calonius' kartläggning och detaljskildring av de nyssnämnda storrysk-finska förbindelseledarna via Karelen och av den handel, som där florerade.¹⁶

Det bör emellertid markeras, att dessa rankbågar icke endast äro importvaror. De ha även tillverkats på svenska sidan, såsom man ännu kan konstatera på mången husvägg, där en båglinje av hål kring tre eller flera i triangel ställda hål markera, hur man åstadkom dessa bågar genom att hålla trån klämda i en bågform mellan en trämall och i hålen inslagna träkilar, fig. 14 och 15. Man kan alltjämt se sådana rester ända ner i Luledalen och följa traditionerna om hur de ha använts och detta fullständigt på samma sätt som i Finland, Ryssland, Ostbaltikum, Polen, ja ända ner i Rumänien. På samma sätt har man gjort högt böjda slädmedsformer, fig. 16 och 17, som också begagnats mycket i Norrbottens kusttrakter liksom i Finland och stå i samband med de gamla arktiska slädformerna överhuvud, fig. 18.

Bebyggelseformerna och hustyperna och deras detaljkonstruktioner ge ett rikt material till belysning av såväl svenskt i Finland som tvärtom. De svenska gårdsformerna ha så nära motsvarigheter i Finland,¹⁷ att de jämte en del byggnadsformer och själva knuttimringen kunna räknas till de viktigaste karaktärselementen i det kulturkomplex, som förenar svenskt och finskt. Men givetvis visa de västra delarna av Finland de flesta beröringarna med Sverige.

¹⁶ Ingmar Calonius, Handelsvägar från Vita havet till Bottniska viken, i Studier och uppsatser tillägnade Otto Andersson 27/4 1929, Åbo 1929, s. 44 ff.

¹⁷ Förf., Svenska gårdstyper, Rig 1919.

Jag måste här nöja mig med en uppräknig av byggnadsformer och konstruktionsdetaljer.¹⁸ Jag har förut talat om sjöbodarna med vingtak, som äro spridda på båda sidor om Bottniska viken och som tillhöra den gemensamma fiskarkulturen. Bottnisk utbredning visa också höladorna med uppåt vidgad rymd, uppåt utsvängda härbren, rundvedstak med pinnknäppe, sidouttag i härbresvalarna, täckjekrokar instuckna under takås och väggband, vedtak med avsats vid trolrännan i väggbandet, undertimring på stolpbodar o. s. v., vilkas utbredningsyta och geografiska samband i övrigt dock är något skiftande. De nordsvenska takhuvarna förete vissa överensstämmelser med de karelska.¹⁹

Att benämningen badstuga och stuga, såsom en och annan författare antytt, skulle bero på direkt eller av Finland förmedlad slavisk import till Skandinavien, motsäges av benämningens förekomst redan under tidig medeltid ända upp på Island och av att samma ordsammansättning förefinnes överallt inom det centraleuropeiska germanska området, alltifrån Östersjön ner till Adriatiska havet. Frågan om själva hustypens och bastubadandets härkomst är ännu alltför outredd för att i detta sammanhang i korthet kunna analyseras. Vare nog sagt, att bastun i Sverige i en del mera isolerade landsorter haft ugnen intill nutiden placerad i husets mitt på samma sätt som härden en gång var. Detta synes vara så gott som okänt i Finland och Östeuropa.

I fråga om de s. k. skogsbasturna råder ett särskilt förhållande. De förekomma som enkla eldhus eller soybodas utan eldstad i olika delar av Lappland, Norrbotten, Västerbotten, Ångermanland och en del angränsande bygder. Då ugn saknas, strider benämningen emot vanligt svenskt språkbruk. Samma term och husart finnes också i Svensk-Finland och kallas där skogsbastu i Österbotten. Benämningen måste väl då tolkas som ett exempel på finlandssvenskt inflytande på rikssvenskan. Säkerligen ha många andra termer förmedlats till Sverige på samma sätt, ehuru finlandssvenskarnas medverkan ej alltid klart kan ådagaläggas.

Man må emellertid erinra sig, att när Hultman och Hesselman och andra fastslagit samstämmigheten i de svenska dialekterna på båda sidor av Bottenhavet, de därmed också givit ett klart exempel på hur detta senare kunnat fungera som ett slags innahav. Detta innebär givetvis även ett utbyte mellan vardera sidans ordskatter och språkvanor.

Många av de paralleller, som kunnat konstateras kring Bottniska viken, äro mera lokalt begränsade eller åtminstone på annat sätt avgränsade, än de som här angivits. De kunna därför i vissa fall vara ganska intressanta prov på handelsvägar och kulturutbytet detaljförlopp. Härtill komma de betydelse-

¹⁸ Se härom utförligare förf., i Kulturhistoriska studier tillägnade Nils Åberg, Sthlm 1938.

¹⁹ Förf., Takhuv och takkam, i Nordiska museets och Skansens årsbok 1938.

Fig. 18. Anordning för böjning av slädmedar. Övertuleå socken, Norrbotten. Foto A. Nyman 1936.

fulla möjligheterna att historiskt följa den spridning, som skett genom den svensk-finska överklassens förmedling. Ett närmare studium av hur båda dessa kategorier av rikssvenska tekniker, föremålstyper och ornamentsformer vandrat över vore säkerligen givande, såsom ju också Sirelius visat beträffande ryorna. Jag nöjer mig här med några enstaka iakttagelser rörande dem, som företräda en distribuering på folklig bas.

En av Nordsveriges mest egenartade möbeltyper är *lucksängen* i en eller två våningar, varvid luckorna begagnats i stället för sparlakan till att hermetiskt sluta till sängarna, sannolikt för bibehållande av värmen.²⁰ Denna mindre hygieniska anordning har varit i hög grad karakteristisk för Norrbotten, Västerbotten och norra Ångermanland. Motsvarigheter härtill kan man finna i Rättvik i Dalarna, på en del andra håll i södra Dalarna samt i Våla härad i nordöstra Uppland. Den har också vunnit tillämpning i Finlands kustbygder, nämligen åtminstone i Egentliga Finland (t. ex. i Mynimäki socken och Letala).

Uppland och Åland äro huvudbärarna av en snidad träbyggnadsornamentik av speciell dem emellan besläktad karaktär, t. ex. skullutskott utskurna i båg- eller tandform, som ibland kunna uppfattas som fortlöpande "kavelkrus", ibland som en antikiserande äggstav eller tandlist, och flera andra ornamenttyper, vilka här dock ej skola beröras.

Medan tvillingsängen i en eller två våningar utgör en ledande möbleringsprincip i Skandinavien i många landskap, vilket även kan konstateras i Uppland, Gästrikland—Hälsingland och på spridda ställen i Västerbotten, är den

²⁰ Förf., Folklig möbelkultur i svenska bygder, Sthlm 1938: I, s. 39 f., II, s. 43 ff.

Fig. 19. Parsängar i två våningar, s. k. "högsängar". Västergårds, Norrboda, Lumparland, Åland. Foto O. Bambers 1931.

na anordning nästan inte alls påträffbar i Finland, medan Åland klart ansluter sig till det uppländska systemet, fig. 19.

Liksom i Uppland och Svealand i allmänhet ha fähusen på Åland samma grundplan, som parstugan har, med fähuset åt ena sidan och en foderbod eller ett smådjurshus åt den andra, samt i mitten ett förrum som på Åland kallas *läna*, motsvarande den mellansvenska fähusfarstun, som kallas *lane* eller *lane*.²¹

En eldstadsform med uppsvängd spiskupa har i västra Tavastland och i vissa delar av södra Österbotten nått en rik utveckling och erinrar slående om den sydvästsvenska, fig. 20. Detta kan bero på en intern utveckling, men det bör påpekas, att samma företeelse påträffats inom ett isolerat område kring Piteå i södra Norrbotten, och att man där möjligen skulle kunna räkna med en förbindelse med Norge, där den uppsvängda härdkupan ju är starkt framträdande,²² inte minst i de distrikt, som haft rökugn men sedan tillagt en lysehärd. Tänkbart är emellertid, att det just är inom de områden, som under senbarocken och rokokon lade sig till med sådana härdar, som man fått denna

²¹ Förf., Skultuna bruks historia, I, Sthlm 1921, s. 741.

²² Förf., Svensk kulturgeografi från etnologisk synpunkt, Svenska Kulturbilder, 6, och Hur Sverige och Norge mötas, i Instituttet for sammenlignende kulturforskning, ser. A: 15, Oslo 1933, s. 183—299.

uppsvängda kupa. I Skandinavien är i alla fall denna företeelse regionalt klart begränsad.

Bland de karaktärsdrag, som Sirelius framhävt²³ som karakteristiska för västra Finland och samhörande med Sverige jämte andra, som av senare forskare påvisats höra hemma där, och som tyda på inflytande eller sammanhang med Sverige, höra: långmjölk, hårt bröd, hålkakebröd på spett, ost, trösklogar (skilda från riorna), selkrokar och lokor, årder, dubbelhärd med öppen tvillinghärd (skild från ugnsgruvan) och användandet av sparrar som underlag för mellantak av tredingstyp. Härtill skulle man kunna lägga kittelhängare i form av en vridbar arm, den s. k. kråkan, ett antal redskapstyper, såsom till exempel "skaven", det liggande stockläset o. s. v., vidare ett antal möbeltyper. Det förtjänar nämnas, att den av Nikander omnämnda möbleringsanordningen med en säng närmast dörren i Sverige saknar paralleller, såvida man inte söker ända ner i Skåne eller i Västerdalarna och Norge. Anordningen i två eller tre våningar av sängarna har nära paralleller i Uppland.

Mycket snävt begränsad tyckes den i genomskärningen svalstjärtformiga dörrgåten vara. Jag känner den endast från Satakunta och Tavastland men antar, att den bör kunna påträffas — åtminstone sporadiskt — även inom svenskbygderna i Sydvästfinland. I olikhet mot i Sverige uppträder den ofta delad, så att själva svärdet inne i väggstockarna är i ett från själva dörrposten skilt stycke.

De stora och allmänna likheterna mellan finsk och svensk byggnadskultur måste emellertid ses mot bakgrunden av att Fennoskandia med undantag för sina sydligaste och västligaste delar i avseende på byggnadskulturen utgör ett sammanhörande kulturkomplex anslutet till Fjärrkarelen och det storryska området. Med detta höra också Ostbalticum och angränsande delar av Polen och Vitryssland nära, om ej helt samman.

De förenande elementen härvidlag äro bl. a.: månghussystem, knuttimring med rund skåra eller rännknut, långdrag på husstockens undersida, ryggås och stark tillämpning av åskonstruktionen i takbärningen, långslöpande fri-åsar ett stycke under taket mellan gavlarna eller gavelröstena, stark frekvens av näver- och takvedstäckning, nedtill vid takfoten stödd av en "täckja", uppbyggen av takkrokar, som fastgjorts under yttertakets och (i vissa fall) under åsarna, sadelformigt, tredelat välvt eller plant mellantak, ofta med värmskyddande övertäckning och mestadels lagt på de långsgående åsarna, stundom helt enkelt i form av tätliggande åsar, bodar eller härbren med gavelingång, vanligen upplyfta på stolpar eller timrat underlag och försedda med gavelvale och gärna en över ingången framskjutande skulle.

Det är lätt att förstå, att i det kulturutbyte, som under tidernas lopp pågått över Bottniska viken, det svenska inslaget bör ha varit mera domine-

²³ U. T. Sirelius, Öster och väster i Finlands materiella kultur, Rig 1923, s. 97.

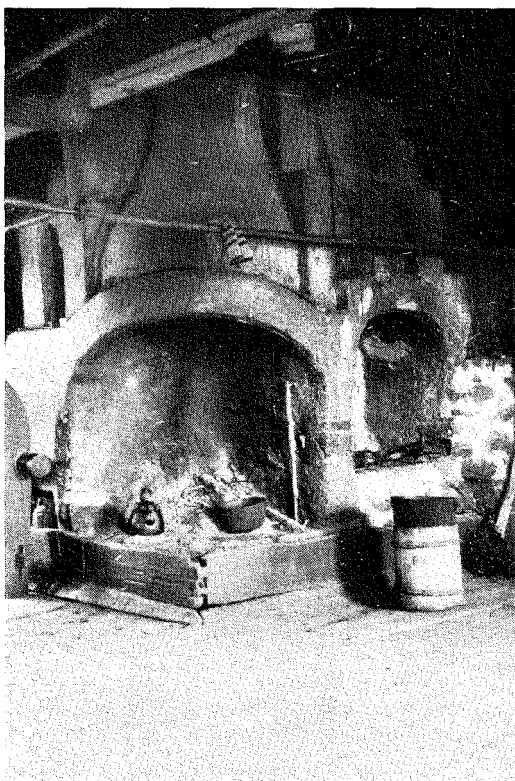

Fig. 20. Eldstad med öppen härd och bakugnsgruva, båda med uppsvängda kupor. Mahlu by, Saarijärvi socken, Tavastland. Foto Kuusanmäki 1934.

rande, på grund av den rikssvenska befolkningens såväl numeriska som politiska övervikt och starkare penetrering av väst- och centraleuropeisk kultur. Detta har ytterligare stärkts genom den finlandssvenska folkgruppens förmedling. Sverige har ju fungerat som en brygga mellan väster och öster. I allmänhet har man nog överdrivit möjligheten av att verkligen konstatera, *var* en kulturform skapats. I själva verket torde det vara få kulturtyper från äldre tid, som med säkerhet kunna tillskrivas ett bestämt folk eller en enskild bygd. Detta gäller givetvis också förhållandet kring Bottniska viken. Kulturvandringarna och utbredningarna måste studeras som en sida i de geografiska, sociologiska och kronologiska problem, genom vilkas lösning vi skola kunna lära oss något om de olika folkens och folkgruppernas funktioner som producenter och konsumenter, det vill säga förstå karaktären och graden av deras kulturella aktivitet inom den egna ramen. En enkel jämförelse, som

ej tar hänsyn till livsföringen och levnadsvillkoren som helhet, kan ju aldrig bliva mer än ett förberedande hjälpmedel. Bland de hjälpmedel, som härvid måste komma till användning, är kartografien ett av de viktigaste. Både i Finland och i Sverige ha viktiga resultat redan vunnits på detta område. Här som överallt i Europa rustar man sig nu till nya ansträngningar för att så småningom genom organiserat samarbete vinna de avgörande överblickarna.

Zusammenfassung

Wie sich Schweden und Finnland berühren

Der schwedische Forscher Sven Ekman hat, in Anlehnung an Sirelius, die Annahme vertreten, dass eine grössere Anzahl Fangvorrichtungen — in der Form von zaunartigen Sperranordnungen mitsamt den dazu gehörigen Fanggeräten — für Lachs, Renke und andere Fische nördlich vom Bottnischen Meerbusen aus finnischem Gebiet nach Schweden gekommen sind. Auf die gleiche Weise seien die Grossreusen aus finnischem Gebiet an der Küste von Norrland eingedrungen, ebenso Fischzäune und eine besondere Art von Netzen (kroknät). Der gleiche Forscher behandelt auch einen Kultureinfluss von umgekehrter Richtung (Kistenbauten für Aal und Lachs u. a.).

Neueres Material hat diese Auffassung gewissermassen verschoben; es hat sich nämlich erwiesen, dass einige von diesen Fischereigeräten früher in weiten Teilen von Europa verbreitet waren, und ein Teil von ihnen dürfte zu dem vorgeschichtlichen nordasiatischen Kulturkomplex gehören, von dem Nordskandinavien und Finnland, die gewiss viel davon treu bewahrt haben, doch nur einen kleinen Teil bedeuten.

Neben geographischen, ethnologischen und politischen Ursachen haben die Handelsbeziehungen über den Bottnischen Meerbusen eine grosse Rolle gespielt. Seit uralter Zeit hat die Robbenjagd- und Fischerkultur einen zusammenhängenden Kulturkomplex um den Bottnischen Meerbusen herum gebildet; jedoch wurden auf der schwedischen Seite viele zu ihm gehörige Kultur-elemente im Lauf der Zeit in weitem Ausmass beseitigt, so dass nunmehr die Übereinstimmung weniger augenfällig ist. Andere Parallelen sind darauf zurückzuführen, dass in späterer Zeit Handel und Schifffahrt enge Beziehungen bedingten.

Ein Beispiel für Kulturverbreitung durch Seefahrt sind einige Verpackungsformen und Verschnürmethoden, Fig. 2, sowie Kästen für den Mundvorrat in Truhenform, Fig. 3, und See-Speicher, Fig. 4—5.

Im Mittelalter entwickelte sich die Getreidewanne von gebogenem Span aus einer von Westeuropa eingeführten geflochtenen Spanwanne. Dieser Typ ist

in mehreren grossen Verbreitungsschollen rings um den Bottnischen Meerbusen verbreitet, sowohl in Schweden als auch in Finnland.

Während für Nordschweden und Westfinnland im allgemeinen das Haufendorf kennzeichnend ist mit Äckern, die in unregelmässiger Streifenteilung liegen, bestehen die Dörfer des Tornetals im allgemeinen aus parallel nebeneinander angelegten Höfen, die alle mit einer Seite bis ans Flussufer hinunterreichen. Entsprechendes finden wir im südlichen Österbotten wieder, ebenso in den überall in Finnland vorkommenden Einzelhöfen, die allerdings gewöhnlich auf eine andere Weise entstanden sind als die Tornetaldörfer.

Das österbottische Sennhüttensystem weist grosse Ähnlichkeiten mit dem der schwedischen Küstenlandschaften auf, während es in Finnland keine Parallele gibt zu dem reicher ausgebildeten System der inneren schwedischen Landesteile. Zu den reich ausgebildeten „Kirchstädten“ in Norrland gibt es eine bescheidene Parallele in Österbotten; dagegen sind die einfacheren schwedischen Typen mit Wohnung im Obergeschoss über dem Kirchstall (in dem die Pferde während des Gottesdienstes eingestellt wurden) auch in Finnland ziemlich verbreitet. Der Furchenreisser „kloal“ (etwa „Zinkenhaken“), Fig. 8, ist ein Gerät, das in Finnland zum Unterpflügen der Saat benutzt wird; es kommt an vielen Stellen in Norrbotten, Västerbotten und Lappland vor und wird in Schweden auch auf dem Brachfeld gefahren und zum Kartoffelausmachen verwandt. K. Vilkuha hat vermutet, das Gerät sei in Schweden von eingewanderten Finnen eingeführt worden, aber da es nirgendwo von der finnischsprachigen Bevölkerung benutzt wird, bestreitet der Verf. diese Annahme und glaubt vielmehr, dass die Finnen von Norrbotten dieses Gerät erst nachträglich übernommen haben. In Übereinstimmung mit Vilkuha nimmt der Verf. an, dass es von der sog. finnischen Zoche, Abb. 9—10, inspiriert worden ist, vielleicht unter dem Einfluss der gewöhnlichen schwedischen Egge. Ob das Gerät erst auf der schwedischen oder auf der finnischen Seite aufgefunden ist, ist noch unbestimmt. Doch dürfte Finnland der wahrscheinlichere Entstehungsort sein, da es dort an mehreren anderen Stellen mit der gleichen Mischkultur vorkommt.

Jedoch sind viele andere landwirtschaftliche Geräte von Finnland nach dem nördlichen Norrbotten gekommen: die Zoche („Gabelpflug“), der Dreschflegel mit trichterförmig ausgehöhltem Schwengel zur Befestigung des Verbindungsriemens, Fig. 11 und 12. Ebenso sind finnischen Ursprungs die Vorplatzdarre, das Schwitzbadehaus, die kurze Sensè und das sog. Rieskabrot. Wahrscheinlich gehören in diesen Zusammenhang auch die bockförmigen Gestelle zum Fleischdörren auf den Hausdächern von Norrbotten, Fig. 13. Die flachen Rockenblätter, die von Osten her eingewandert sind, haben eine beträchtlich grössere Verbreitung in den schwedischen Küstengebieten von Haparanda bis hinunter nach Oskarshamn.

Für den Umfang, den der finnisch-russische Einfluss in Schweden vor allem auf dem Handelsweg hatte, ist der hohe Kümnetbogen äusserst bezeichnend, der in Schweden bis etwa nach Umeå hinunter vorkommt. Sein Vorkommen ist keineswegs lediglich auf Import zurückzuführen, vielmehr wird er auch in Schweden selber hergestellt, Fig. 14—15. Auch unter den Hausformen und Siedlungstypen gibt es auffallende Parallelen. Heuscheuern, die sich nach oben zu erweitern, und Unterkunftshütten auf Pfählen (*här-bren*) haben eine deutlich bottnische Verbreitung, ebenso hat dies das Dach, das mit runden Stämmen gedeckt ist, von denen je ein Paar über dem Dachfirst von einem durch beide durchgesteckten Pflock zusammengehalten wird, und vieles andere mehr.

Die sog. „*skogsbasturna*“ (Waldbadestuben) haben keinen Ofen; die Benennung steht also im Widerspruch zum schwedischen Sprachgebrauch und dürfte auf finnlandschwedischem Einfluss beruhen. Die Übereinstimmung zwischen den schwedischen Dialekten auf den beiden Seiten der Ostsee ist auffallend gross.

Viele Parallelen am Bottnischen Meerbusen sind räumlich beschränkt und sind oft ein Beweis für einzelne Handelswege — z. B. vom Weissen Meer bis nach Torneå und für den Weg des Kulturaustauschs im einzelnen. Ebenso kann man durch manche Parallelen feststellen, welche Verbreitung auf die Vermittlung der schwedisch-finnischen Oberklasse zurückzuführen ist. So hat in Finnland eine bloss lokale Verbreitung das schrankförmige Bett mit verschliessbaren Türen, das im nördlichen Schweden ganz üblich ist, ebenso hat eine mehr lokale Verbreitung ein eigenartiges geschnitztes Holzgebäudeornament in Uppland und auf den Ålandsinseln, dann das Doppelbett, das ausserhalb Schwedens nur auf den Ålandsinseln vorkommt, und der Stallgrundriss nach Art des Doppelhauses ebenfalls auf Åland. Das Auftreten der geschwungenen Herdhaube ausser in Südschweden auch im westlichen Tavastland, Fig. 20, dürfte vielleicht darauf zurückzuführen sind, dass dieser Herdtyp dort im Spätbarock und Rokoko in Gebrauch gekommen ist und dadurch diese Form erhalten hat.

Eine grosse Anzahl von Kulturelementen, die nach Sirelius für Südwestfinnland charakteristisch sind, weisen auf einen Zusammenhang mit Schweden hin: fadenziehende Dickmilch (*långmjölk*), Knäckebröt, Brot mit einem Loch in der Mitte zum Aufhängen auf Stangen, Käse, von den Darren gesonderte Dresch-Scheunen, Bogengerüste für Pferde und Kümnete, Hakenpflüge, von der Ofengrube getrennte Doppelherde sowie die Verwendung von Sparren als Unterlage für die dreiteilige Zwischendecke (beim Hausbau). Hierzu will der Verfasser noch andere Gegenstände anfügen: einen besonderen Typus von Kesselhaken, allerlei Geräteformen, das liegende Holzschloss

usw. Die Stellung eines Betts in der Nähe der Tür hat in Schweden Parallelen nur in Skåne und West-Dalarna.

Die allgemeinen und grossen Übereinstimmungen zwischen Schweden und Finnland muss man auf dem Hintergrund der Tatsache betrachten, dass Fennoscandia in diesem Zusammenhang grösstenteils zu einem Kulturkomplex gehört, der sich an Ostkarelien und Grossrussland anschliesst. Unter den verbindenden Elementen können hier genannt werden: das Hofsystem mit vielen Einzelgebäuden, Blockbau aus Stämmen mit rundem Querschnitt oder sog. „rännknut“, Längsrinne auf der Unterseite des Hausbalkens, Dachfirst, freiliegende Dachbalken, Verwendung von Birkenrinde und Holz zum Dachdecken.

Im allgemeinen ist es schwer zu entscheiden, wo eine Kulturform entstanden ist. Kulturwanderungen und Kulturverbreitung müssen als ein Teil des geographischen, soziologischen und chronologischen Problems untersucht werden, durch das wir die Eigenart und Leistungsfähigkeit der Aktivität der Völker und Volksgruppen verstehen lernen.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

"Haandskydevaabens Bedømmelse"

Genmäle

København den 16/9 1938.

Hr. Redaktør!

Foranlediget af Friherre Georg W. Fleetwoods Anmeldelse i Rig af min Bog "Haandskydevaabens Bedømmelse" ønsker jeg gerne at udtale følgende.

Gennem mere end 30 Aar samlede jeg som Chef for "den historiske Vaabensamling paa Københavns Tøjhus" (det senere "Tøjhusmuseet") Oplysninger om Bøssemagere og deres Stempelmærker bl. a. ved gentagne Rejser til en stor Del af Udlandets offentlige og private Vaabensamlinger og havde derved samlet mig et Kartotek over disse, som næppe nogen anden nulevende har fyldigere. Hensigten med mit Samlearbejde var udelukkende at skaffe mig selv og mine Medarbejdere ved Museet et Hjælpemiddel ved Bedømmelsen af Haandskydevaabens, som Museet enten allerede ejede eller blev stillet over for. Jeg har dog altid beredvillig stillet alt mit sammensamlede Materiale til Raadighed saavel for Indlændinge som for Udlændige, der søgte Oplysning hos mig. Efter gentagne kraftige Opfordringer, navnlig fra Udlandets Side, om at stille mit Materiale til Raadighed for alle ved at udgive det, besluttede jeg mig endelig, da jeg nærmede mig 70-Aars Alderen, til at efterkomme disse mange Opfordringer, idet jeg dog i mit Forord paa pag. VII—XI meget kraftig understregede, at Hensigten med Udgivelsen udelukkende var at faa andre, der maatte sidde inde med Oplysninger, der kunde komplettere eller muligvis korrigere mine Oplysninger, til at fremkomme med saadanne, saa en "2:den Udgave" af Publikationen kunde komme til at foreligge i en for saavel Museumsfolk som Vaabensamlere i al Almindelighed mere nyttig Form.

Det glædede mig derfor, da friherre G. W. Fleetwood i en Anmeldelse i "Svenska Dagbladet" for den 8' Juni d. A. skrev, at der i de udsendte Oplysninger fandtes "rena fel och misstydingar", og jeg skrev derfor den 15' samme Maaned og bad ham om at sende mig Rettelserne til de Fejl, som *han* kunde paapege, saa disse kunde blive rettet, inden 2:det Oplag skulde kom-

me. Paa mit Brev til ham fik jeg imidlertid intet Svar. Under Vaabenhistoriker-Kongressen i København i Dagene fra den 22' til 25' Juni traf jeg Friherren og rettede den 23' Juni en meget indtrængende mundtlig Appel til ham om at fremkomme med sine "Rettelser", saa disse kunde komme *alle* til Gode, og henviste til den i mit Forord stærkt betonedede Hensigt med Offentliggørelsen af mit Materiale, hvilken Hensigt jeg ikke alene kraftigt havde understreget ved mit lige før Apellen til ham holdte Foredrag ved Kongressen men ogsaa i et Inserat i Zeitschrift für historische Waffenkunde's Aprilhæfte, hvor Friherren næppe kan have undgaaet at lægge Mærke til dets meget indtrængende Opfordring til alle om at medvirke til, att eventuelle Fejl i det udsendte Bind I kunde blive rettet inden 2: det Oplag, og til at Oplysninger, som ikke havde været mig bekendt, kunde komme med, saa 2: det Oplag kunde blive en mere brugelig Haandbog for Vaabensamlere. Ikke desto mindre formulerede Friherren sin Anmeldelse af Bind I af min Bog i Rig saaledes, som han gjorde, hvorfor jeg den 18' Juli rettede en fornyet Henvendelse til ham, paa hvilken jeg imidlertid fik det overraskende Svar af 21' Juli, at han ikke vilde svare mig, men til Punkt og Prikke stod ved, hvad han havde skrevet i sin Anmeldelse.

Da Hensigten med Udsendelsen af mit sammensamlede Materiale, som det jo havde staaet mig frit for at beholde for mig selv til udelukkende Hjælp for mig selv, mine Medhjælpere og saadanne Udlændinge, der vilde bekoste en Rejse til København for at faa Lov til at gøre sig bekendt med det, jo som i Forordet udtrykkelig betonet er ad Aare, naar de udsendte Oplysninger er blevet korrigeret og suppleret af mig eller andre, der muligvis skulde sidde inde med Oplysninger, som ikke har været mig tilgængelige, at kunne faa udsendt et 2: det Oplag af Bind I, hvilket kunde blive et bedre og fyldigere Hjælpemiddel for *alle* end Bind I kan være. Dersom Friherre Fleetwood absolut ikke vil medarbejde paa et saadant for alle brugbart Hjælpemiddel, maa jeg protestere imod, at han giver sin Anmeldelse Form af en "bedre Viden". Naar han undslaar sig for at fremkomme med denne, maa jeg nemlig gaa ud fra, at han i Virkeligheden aldeles ikke kan *bevise* sine Paastande, og derfor stemple disse som "løs og uvederhæftig Tale", indtil han fremkommer med sine Beviser. Skulde han mod Forventning offentligt kunne fremlægge Beviser for sine Paastande, naar han ikke vil anvende den Vej, der efter mit Forord havde været den naturligste, nemlig at tilsende mig dem, skal jeg være den første til ikke alene privat at sende ham min Tak men ogsaa offentligt her i Rig at takke ham for Oplysningerne.

Deres ærbødige
Joh. F. Stöckel.

Replik

Några brottstycken ur kaptén Stöckels av honom själv återopade fem foliosidor långa skrivelse till mig av den 18 juli 1938 torde vara nog för att klargöra för tidskriftens läsare anledningen till att jag ej ansåg mig böra bemöta densamma.

På mitt påpekande i Rig, denna årgång s. 118, att en av Stöckel upptagen mästare "Ree i Maubeuge", som skulle signera "M:re Ree" icke alls är någon mästare, utan en feltydning av den mycket vanliga förkortningen "M:re R:le", vilket betyder "Manufacture Royale de Maubeuge", svarar Stöckel: "Det er hverken nogen Fejltydning, eller noget Misstag, at jag har optaget Ree i Maubeuge. Jeg er nødsaget til at optage ham, saaledes som han selv signerer, og ikke saaledes som De eller nogen anden tror, at der skulde have været signeret. Indtil det er bevist, at der ikke har eksisteret nogen Vaabenfabrikant Ree i Maubeuge paa den Tid, maa han altsaa blive staaende under den Betegnelse han selv har givet sig." Att dylik kritiklös envishet är omöjlig att bemöta i fortsättningen förstår var man.

En annan anmärkning besvaras än mera överraskande. Vid mitt rättande av det, som Stöckel tror vara ett dubbelnamn "Pauly-Prévatée" till "Pauly-Brévetée" är författaren tydligen ej alls med på noterna, utan svarar på någonting, som jag aldrig berört, nämligen så här: "Dersom De haft lidt mere Kendskab til fransk og belgisk Navnegivning, vilde De have vidst, at naar en Mand undertegner sig Pauly-Prévatée med Bindestreg mellem de 2 Navne, betyder det, at hans Faders Efternavn var Pauly og Moderens Efternavn før Giftermaalet var Prévatée". Vad är meningen med detta? Hur skall det vara möjligt att få respekt för en författare som skriver på det viset? Är det verkligen möjligt att författaren ej har reda på, att det finns ett franskt ord breveté, som betyder patent eller diplom, vadan det hela betyder den med patentbrev försedde Pauly eller fritt Paulys patent och ej alls är något dubbelnamn?

Jag tror ej jag behöver fortsätta längre för att var man skall förstå, att det är lönlöst att bemöta en dylik skrivelse, och än mindre att kunna vara till hjälp vid det fortsatta utgivandet av arbetet. Men detta betyder ingalunda någon ringaktning för det långvariga och hängivna arbete, som kaptén Stöckel nedlagt på insamlandet av namn och stämplor, ty mycket nytt och värdefullt har därvid framkommit.

Stockholm den 20 oktober 1938.

Georg W. Fleetwood.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Ostpreussische Bauernteppiche. Von Konrad Hahm. Forschungen zur deutschen Kunstgeschichte, Band 21. Eugen Dietrichs Verlag, Jena 1937. 116 s. + 44 helsidesplanscher.

År 1935 ägde en synnerligen märklig utställning rum i Staatliches Museum für deutsche Volkskunde i Berlin. Den bestod av en serie ryor samt några dubbelvävnader och ett par rölakanstücken, alla från Ostpreussen. Anblicken av dessa tyska allmogevävnader med deras förbryllande likhet med svenska och finska saker var överraskande, upptäckten av dem var en av de märkligaste i Europas folkliga textilhistoria under senaste åren. Alla vävnaderna härstammade från ett litet begränsat område (Sudauen) nära masuriska sjöarna och beläget intill polska gränsen. De hade redan vid detta århundrades början uppmärksammats av några intresserade personer just i den ort där de hörde hemma, men man kan säga att den egentlige upptäckaren var Konrad Hahm, som kom dem på spåren genom en liten ovederhäftig uppsats i en ostpreussisk ortstidning år 1925, där han händelsevis såg en avbildning av en av dem. Hahm har sedan under många år ägnat dem ett ingående studium, samlat dem till den ovannämnda utställningen i Berlin och helt nyligen publicerat sina forskningar i en synnerligen vacker och intressant bok, Ostpreussische Bauernteppiche. Med oändlig möda har han studerat så gott som vartenda ännu existerande exemplar av dessa märkliga vävnader. Deras antal är icke stort, ryorna äro 31, rölakansvävnaderna endast 2 och dubbelvävnaderna 10. För varje föremål har han gjort ingående studier på orten om förhistoria, traditioner och användning, och för varje finnes i boken en noggrann teknisk beskrivning jämte proveniens och, om så finnes, det årtal, som i de flesta fall är invävt. Boken är utomordentligt vackert och tydligt illustrerad, dels med massor av textbilder, vilka till största delen belysa tekniken och det rika jämförelsematerialet, dels med charmanta planscher, av vilka en stor del är i färgtryck med ett vackert och originaltroget utförande. Boken är också försedd med ordförklaringar och en ganska stor litteraturförteckning, som bland annat visar, att författaren mycket noga satt sig in i hela den nordiska litteraturen om allmogetextilier samt i ostpreussiska kulturförhållanden och allmänna filologiska och historiska frågor, som kunna röra hans material. Det är dock frappant hur litet genomarbetad den tyska och överhuvudtaget den

kontinentala textila allmogekonsten förefaller att vara, och författaren ytt-
rar också på ett ställe, att "tyvärr saknas t. o. m. den första början till ett
planmässigt utforskande av det europeiska allmogeväveriet." Detta har till
en viss grad varit ödesdigert för författaren, ty trots all hans eminenta fan-
tasi, hans kombinationsförmåga, hans inträngande i alla de problem, som kun-
na röra de textilier han behandlar, märker man en grundbrist i framställning-
en, nämligen en alltför ringa kännedom både om allmogekonsten överhuvud-
taget och om dess speciella väsen och lagar. Han tager alltför liten hänsyn till
det faktum, att särskilt på textilkonstens område har de flesta europeiska län-
ders folkkonst i stor utsträckning öst ur samma källor, dess alster återgå i
många fall ytterst på samma förebilder. Vidare förbiser författaren gärna det
faktum, att motiv och mönster genom den stilisering och förenkling, som är
allmogetextiliernas särmerke, kunna på vitt skilda ställen uppträda i likartade
former utan att därför ett direkt samband behöver finnas. Förvillande lika
detaljer, som uppträda på olika orter, behöva icke givet innebära ras- och
blodsgemenskap, och man blir litet trött på den envishet, med vilken författa-
ren slår ifrån sig varje tanke på att något annat än nordiskt kan spåras i de
vävnader han behandlar. Dessa nordiska drag, denna nära släktskap med
svenska och finska ryor och med bohusländska finnvävnader är så påfallande
att den ej behöver förfäktas, men det är en mycket större likhet med mycket
sena, starkt högreståndsinfluerade och från märkdukar och mönsterböcker
påverkade nordiska vävnader än med den gamla medeltida nordiska textilkon-
sten, som man spårar i dessa tyska vävnader. Vissa av dem äro däremot icke
alls lika nordisk textilkonst, utan äro synnerligen starkt påverkade, ja nästan
kopior av orientaliska mattor, precis som de bohuslänska ryorna med krab-
bamönstret, vilka författaren icke vidrör. Han medger det orientaliska draget
men avvisar det som ett sent och högst oväsentligt högreståndsinflytande. En
viss — man skulle kunna säga rudbeckiansk — måttstock, som författaren an-
lägger på sitt material, gör att han systematiskt underskattar det påfallande
och dominerande inflytandet från just högreståndsstilar, mönsterböcker och
märkdukar, som han känner väl till och måste taga med liksom för fullstän-
dighetens skull men som han ställer alldeles i skuggan för de primitiva drag,
som han finner överallt men som ingalunda äro dominerande. Man har nog
till stor del i den nordiska textillitteraturen frångått att ständigt tyda mönster-
figurer och anordningar såsom levande symbolik eller direkta arv från en grå
fortid, men Hahm är icke alldeles fri från sådana tendenser och pressar
stundom materialet väl hårt.

Alla dessa anmärkningar hindra icke, att Hahms bok är av det största in-
teresse även utöver vad den som materialpublikation ger. Den vidgar blicken
för en hel del problem, och den släpper icke taget om de frågor den fram-

kastar utan söker ständigt en lösning eller den ställer nya frågor, som utan att finna en lösning dock leda in på intressanta tankegångar.

Då Hahm började med sina studier av det nu framlagda materialet, ansågs det enligt en gammal tradition, att ryorna voro direkta avläggare av ett tatariskt inflytande: 1656 hade under svensk-polska kriget en del av bondebefolkningen på orten där de förekomma släpats bort i rysk fångenskap och en del hade återkommit med en nyförvärvad kunskap i konsten att knyta flossa. Episoden med de bortförda och återkomna bönderna har faktiskt ägt rum, man har t. o. m. förteckning på dem, men i vad mån de hemkommit med textila impulser är osäkert och bevisas knappast av det bevarade materialet. Hahm har säkert rätt i att det nordiska tycket är mycket mera utpräglat, och varken i Sveriges eller i Finlands äldre ryor har man någon tatarteori att falla tillbaka på. Däremot avvisar författaren möjligen alltför kraftigt tanken på ett polskt inflytande via högreståndsföremål. Polens starkt orientaliserande mattväveri bör väl rimligen varit det som gett den fullkomligt österländska prägeln åt en viss grupp av ryorna. Här behöves en rikare bevisföring och ett större jämförelsematerial, för att man skall känna sig övertygad om att grannlandet Polens andel i mönsterutformningen ej skulle ha spelat en större roll.

Första kapitlet i boken handlar om vävstolen och tekniken och är en mycket god och gedigen, med mängder av överdådiga bilder beledsagad framställning av de ostpreussiska ryornas tillverkning. Ofruktbara funderingar om rasfrågor och färgproblem störa det intressanta avsnittet om färgerna, men utredningen om vävstolstyperna äro mycket givande, trots att författaren icke lyckats lösa frågan om man begagnat liggande eller stående vävstol. Nästa kapitel handlar om flossavävnader och närbesläktade vävnader i europeisk folkkonst och ger en hel av intresse, som dock ej alltid blir direkta bidrag till ämnets vidare belysning. Bland annat vill författaren med ett rikt arkivmaterial visa, att redan långt före det omtalade tatarinfallet en livlig vävnadskultur funnits på orten, vilket ju ej på något sätt kan eller behöver förnekas, men de anförda utdragen ur äldre källor bevisa ingenting alls om förefintliga flossavävnader utan ge på måfå valda belägg på att diverse täcken, mattor, dukar, altardukar o. s. v. funnits i hem och kyrkor ända sedan medeltiden, ett resultat som man kan komma till var man än tager stickprov ur visitationsprotokoll och bouppteckningar. Den svävande terminologi som sådana vanligen ha ger sällan något bestämt, och då dessutom ordet Teppich i tyskan har den fatala dubbelbetydelsen av både matta och täcke eller t. o. m. duk, kommer man ej långt med en mängd belägg utan närmare beskrivning på föremålen. Verkligt upplysande är naturligtvis en sådan uppgift som att man haft "ein schwartz mit weisser Coleur melirter zottischer Teppich" år 1735, men från denna tid har man redan flera originalföremål i behåll — den äldsta ryan är från 1706, den yngsta från 1827. Namnet Kotzen säger en hel del,

det är det folkliga namnet på dessa ryor och förekommer redan i en källa 1566. Författaren ansluter sig till Vivi Sylwans och andra författares åsikt, att flossakonsten i Norden och Tyskland är en inhemsk nordisk uppfinning, som uppstått oberoende av orienten. De sällsynt intressanta flossade tapeterna från Halberstadt och Quedlinburg från omkring 1200 medtagas naturligtvis och med rätta, när en hel del antagliga skäl anföras för ett redan mycket tidigt förefintligt flossaväveri i Tyskland. Även andra arter av noppig eller långhårig vävnad beskrivas och avbildas av författaren och utgöra ett mycket värdefullt bidrag till ryaforskningen. Olika metoder att genom inknytning av ulltottar, insyende av täta rader av fransar, uppdragande av varp- eller inslags-trådar till öglor eller tofsar, uppruggande av den färdiga vävnaden o. s. v. för att ge ytan ett pälsliknande utseende har författaren funnit på många olika platser, och han ger intressanta exempel därpå. Författaren anser, att ryorna och väl även dubbelvävnaderna vävdes hemma hos bönderna och ej hos yrkesvävarna, men de tyckas dock liksom en mycket stor del av den nordiska allmogens textilkonst vara verk av utbildade vävare eller väverskor, som med sina redskap ambulerade i gårdarna.

Frågan varför dessa ryor och dubbelvävnader vävdes just på en liten fläck av Ostpreussen men ej annorstädes kan författaren ej besvara, vilket man ej heller rimligen kan begära, då det ju alltid är gåtfullt varför och hur en viss teknik, vissa mönster just på små begränsade områden komma till blomstring. (Varför vävdes det stora drättar i dukagång just bara i sydöstra Skåne? Varför förekom det broderade hängkläden just i en begränsad del av Blekinge och ej annorstädes?) Författaren anser sig icke kunna påvisa någon som helst handelsförbindelse med Norden just i ryadistriktet, ej heller någon militär påverkan från svenska förläggningar i samma trakter.

Ej heller begagnas ordet rya, utan dessa vävnader kallades som sagt Kotzen. I ett särskilt kapitel ingår Hahm på den filologiska sidan av saken och påpekar en lustig sak, nämligen att i Olof Linds svensk-tyska lexikon, utgivet i Stockholm 1749, känner man just ordet Kotze för rya. Ordet betyder i många tyska trakter just ett grovt ludet eller flossat ylletyg, ävenså ett täcke eller ett klädesplagg i liknande utförande. Saken är intressant och styrker den av Vivi Sylwan förfäktade meningen, att förr även klädesplagg vävdes i flossa som en ersättning för pälsverk. — De ostpreussiska ryorna voro i likhet med de nordiska icke golvmattor, utan sängtäcken. I kapitlet om sängar och sängtäcken kommer författaren in på trevliga utredningar om sängtextilier i äldre tider, vilket ej ger så mycket för att belysa ryans historia, men man får t. ex. veta, att fjäderbolstret är tämligen ungt i tysk kultur, och även andra periferiska men intressanta kulturhistoriska funderingar förekomma. — Ett antal avbildade täcken som förekomma på den underbara Tristanstapeten från Wienhausen, en av medeltidens vackraste textilier, anser författaren

var utförda i flossa, men det förefaller bra mycket troligare att det är täcken i mosaikbroderi, alltså samma teknik som våra svenska medeltida vadmalspällar, som man velat avbilda. Den rediga heraldiska mönstringen med ett par starkt motsatta färger stämmer precis med denna teknik. — I kapitlet om bädden ingår Hahm även på en del bröllopsceremonier och sängledningsbruk, där täcket spelade en viss roll. De ryor som behandlas voro, så vitt man vet, en viktig del av brudens hemgift och tjänade som bruddäcken. Även på frågan om deras funktion som bårtäcke ingår författaren och ger några mycket vackra exempel på hur gamla traditioner att bruka dessa värdefulla ryor vid alla möjliga familjehögtider — bröllop, begravingar och nattvard — fortlevat ända in i våra dagar. En vigsel ägde så sent som 1925 rum på ett av de avbildade täckena.

Kapitlet om mönster och sinnebilder hör till de minst genomarbetade och drabbas nog rätt mycket av just den kritik, som framställts i inledningen till denna anmälan. Men de tyska allmogetextilierna äro som sagt icke alls publicerade i samma utsträckning som det nordiska materialet, och en bristande kännedom om allmogetextilier överhuvudtaget kommer nog ofta författaren att överdriva ålderdomligheten i mönstergivningen. — Liksom vad fallet är t. ex. hos skånska rölakansvävnader kommer man fram till, att de ryor, som ha det rikaste, mest överlastade, men tillika tekniskt mest virtuomässigt framställda mönstret, äro de yngsta. Ryorna gruppera sig naturligt efter mönstren, och i några fall kan man nog med fog tala om samma skola eller vävare.

Ett av de sista kapitlen handlar om dubbelvävnaderna, vilka äro utförda i precis den teknik, som man vanligen, ehuru kanske oegentligt, i Sverige kallar finnvävnad. Mönstren här äro stundom så påfallande lika de svenska, att man ovillkorligen måste ha haft samma förebilder. Dessa tyska finnvävnader voro sannolikt borddukar; härpå tyder deras långsmala form, som passar synnerligen bra ihop med de långa bord, som förr voro vanliga på orten. I samband med bevisen härför går författaren in på en del frågor om bordets och sängens rättsliga betydelse vid äktenskapet — även dessa dubbelvävnader voro bröllopsgåvor liksom ryorna. Brudpar och deras följe förekomma mycket ofta här, likaså jaktmotiv — lustigt nog kopplas dessa båda motiv även ihop på blekingska hängkläden och småländska allmogemålningar. Många av dessa äro icke bröllopsbonader, utan höra julen till. — Ett par dubbelvävnader anser författaren ha kalendarisk betydelse, då de äro indelade i 360 fält. Anmälnaren har räknat om dem flera gånger men kan ej få dem till mer än 350! Året har väl dessutom 365 dagar? Författaren tilldelar en del "hakkorsliknande figurer", som i verkligheten ej äro vidare lika hakkors, en stor symbolisk betydelse. Hur härmed förhåller sig är svårt att avgöra, men ett rikare material med liknande egenheter kanske skulle komma med

mera bindande bevis. Överhuvudtaget tappar kanske författaren ibland kontrollen över sin fantasi, när det gäller att plocka fram djupt betydelsefulla tydningar ur detaljer, som kanske mera tillkommit på grund av en stark stilisering, men det är möjligt, att vi här i Norden se alltför torrt på dylika problem, vilket man har att tillskriva en hälsosam reaktion mot all den hemslöjdslyrik, som blommat i vår äldre textillitteratur.

Ingegerd Henschen.

Die deutsche Tracht im Wandel der Jahrhunderte. Von E v a N i e n h o l d t. Gestalten und Geschlechter, Band 3. Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig 1938. Rmk 8: 20.

Då handböcker i ämnet redan föreligga, t. ex. Hottenroths Handbuch der deutschen Tracht, som innehåller en rikhaltig översikt, väntar man antingen en ännu mera uttömmande skildring eller ett grepp om materialet, som lägger något nytt till det redan sagda. Denna bok vill enligt förlagets notis ge "als erstes einen knappen, dem heutigen Stande der Kostümwissenschaft entsprechenden Überblick über die formale Entwicklung der deutschen Tracht von germanischer Vorzeit bis an die Grenze der Gegenwart". I betraktande av det begränsade sidosantalet, något mer än 200 textsidor, kräves en verkligt god förmåga att behärska materialet för att i så koncentrerad form, med bibehållet kunskapsvärde, sammanfatta hela den dräkthistoriska utvecklingen. Genom att begränsa sin framställning till en rent formal redogörelse för dräktdelarnas fortskridande förändringar har författarinnan lyckats få med ett ansevärt kunskapsmaterial. Nackdelen med en sådan metod är emellertid, att utvecklingens orsaker ej alls beröras, varigenom det hela kommer att hänga i luften. Att detta framställningssätt tillämpas, grundar sig på orsaker av principiell karaktär, vilket framgår av följande i förordet avgivna deklARATION: "Die Form als solche freilich ist mit dem Woher und Wozu noch keineswegs erklärt und wird es auch nicht werden können, denn sie bleibt immer Phänomen, das als Ausdruck schöpferischen Geistes gewertet sein will." Man har svårt att förstå en så ensidig inställning, i synnerhet som det torde vara omöjligt att komma ifrån, att människan vid utformningen av sin klädedräkt förutom av rent estetiska också letts av praktiska, hygieniska, moraliska, sociala m. fl. motiv.

För att ge den andliga atmosfär, av vilken modet enligt författarinnans mening är en direkt produkt, inledes därför varje avsnitt i framställningen med översikter över kulturella och idéhistoriska strömningar. Att härledningarna många gånger bliva mera djärva än övertygande, framgår av följande exempel: "Der Zuschnitt aber, der diese Tracht hat, verrät das auf-

keimende neue Lebensgefühl, die sich verändernde Einstellung zur Umwelt und zum eigenen Selbst in geistiger wie körperlicher Beziehung." Det tråkiga med interpretationer av sådan grumlig och tillkrånglad art som denna är inte så mycket, att de äro svårbegripliga, som fastmera att deras verkliga innehåll och kärna, sedan man arbetat sig igenom skalet av svulstig retorik, är i det närmaste obefintlig.

Från dessa partier, vilka lyckligtvis äro ganska kortfattade, skiljer sig fördelaktigt behandlingen av dräktens formala förändringar. De följas i kronologisk ordning efter en periodindelning, som har sin kulturhistoriska och historiska motivering. Det är modedräkten, följaktligen de högre ståndens dräktskick, som beskrives; liturgiska, klerikala och yrkesbetonade dräkter liksom livréer och folkdräkter ha utelämnats. Härigenom vinnes en klar linje i utvecklingen, som i sin helhet är lättare att följa. Framställningen blir emellertid på detta sätt lätt schematisk, och många av de intressantaste företeelserna komma ej att beröras.

En stor svaghet hos framställningen är frånvaron av korrespondens mellan bildmaterialet och texten. Dessa två element, som i ett verk som detta böra ingå i ungefär samma proportioner och helst i kemisk förening, stå här utan något som helst sammanhang med varandra, och illustrationsmaterialet, som saknar varje kommentar, är ytterligt torftigt.

En förteckning över i boken brukade facktermer bidrar att öka dess användbarhet.

Anna-Maja Nylén.

Finlands folkmängd och bebyggelse i början av 1600-talet. Av

S. S u n d q u i s t. Meddelanden från Generalstabens krigshistoriska avdelning II. Kungl. Boktryckeriet, Stockholm 1931. 83 s. Kr. 4:—.

Sveriges folkmängd på Gustaf II Adolfs tid. Av S. S u n d q u i s t.

Håkan Olssons Boktryckeri, Lund 1938. 284 s. Kr. 8:—.

Med publiceringen av det senare av ovannämnda verk har major S. Sundquist slutfört sin mycket krävande uppgift att beräkna svenska rikets folkmängd på Gustav Adolfs tid. Initiativet till arbetet i dess helhet togs av dåvarande Generalstabens krigshistoriska avdelning och det föll inom ramen för ett flertal specialundersökningar för Generalstabens Gustav II Adolfs-verk. Folkberäkningarna skulle ur den militära synpunkten ligga till grund för ett bedömande av de personliga bördor i fråga om mängden av uttaget krigsfolk, som Gustav Adolfs krig krävde. Redan resultatet av beräkningen av Finlands folkmängd

visade emellertid, att de åstadkomna folktalen voro alltför diskutabla för att kunna användas vid en uppskattning av värnkraftens uttagande i procenttal av befolkningen. I företalet till sitt motsvarande nya arbete har Sundquist också själv betonat, att det icke finnes möjlighet "att framlägga några juridiskt eller strängt vetenskapligt bevisade fakta rörande folkmängdens *verkliga storlek*". På grund av den ofullständiga beskaffenheten hos materialet, som avslöjar endast en förhållandevis ringa del av befolkningen, tvingas nämligen beräknaren att i mycket väsentlig grad tillgripa sannolikhetskalkyleringar. Dylika måste givetvis trots strävan efter objektivitet bliva mer eller mindre subjektiva. Beräkningen av *Finlands folkmängd* upptager alltså "bevisat minimum" 219.000 och "sannolikt minimum" 350.000 samt slutbestämning 400.000 personer. För det *egentliga Sverige* har Sundquist rört sig något friare med "preliminär summa" 644.900, "sannolikt maximum" 813.100 och "sannolikt ungefärligt maximum" 851.000 samt slutbestämning 900.000 personer. Det säger sig självt, att dylika resultat icke kunna läggas till grund för en bestämning av värnkraftens uttagande i procenttal. Från att ursprungligen ha varit avsedda att tjäna ett rent krigshistoriskt syfte har folkräkningen i stället övergått att fylla en kulturhistorisk uppgift, och i denna förändrade roll besitter den ett obestriddigt värde. Den allsidighet och grundlighet, med vilken beräkningarna ha genomförts, skapa vissa möjligheter för den vetenskapliga kritiken att göra erforderliga omvärderingar. Genom den framhållna omkastningen har den krigshistoriska forskningen emellertid berövats ett hjälpmedel och i stället själv inträtt som ett dylikt vid sannolikhetskalkyleringarna rörande folkmängder. Då Sundquists allmänna arbetsmetoder, såsom redan antytts, givetvis komma att underkastas kritik av sakkunniga i folkstatistik — ett för anmälaren främmande område — synes det kunna vara av ett visst värde att få användning av militär statistik, som skall bestyrka sannolikhetskalkyleringar, belyst av en krigshistoriker.

Major Sundquist vill med militärstatistiskt material bevisa, att hans uppskattning av folkmängden inom det egentliga Sverige (900.000 personer) vilar på en säker grund. Han betjänar sig därvid av metoden att framkonstruera procenttal för 1563 och att med utgångspunkt från dessa och en viss krigsfolksstyrka 1630 uträkna den häremot svarande folkmängden. Procenttalen för 1563 erhåller han emellertid genom att insätta "sannolikt minimum" för 1630 (813.100 personer) och de reducerade befolkningstalen 775.000 och 750.000 samt ett krigsfolkstal för 1563 om 21.364 man i sina olika ekvationer. Av de på denna väg utvunna procenttalen 2,62, 2,75 och 2,84 använder han blott det sistnämnda och ett nykonstruerat procenttal (2,92) jämte krigsfolktalet för 1630 (24.810 man), och de nya ekvationerna giva för 1630 folkmängdstalen 877.400 respektive 848.800 (Sveriges folkmängd, s. 271 ff.). En användning av det av beräknaren förkastade procenttalen 2,75 skulle ha

givit en eftersträvad folksiffra om 902.182 personer. Sundquist har emellertid i stället betjänat sig "det högst beräknade %-talet från Erik XIV:s tid, 2,84 %" [ett enligt ovan felaktigt påstående] och ett något högre krigsfolkstäl än det nyssnämnda [26.494], och ur denna nya ekvation utviner han befolkningstalet "906.400 personer" — i stället för det riktiga 932.887 personer. Beräknaren avvisar samtidigt tanken på att låta den genomsnittliga "uttagningsprocenten — — stiga till exempelvis 3 %", givande enligt hans åsikt "856.600 personer" mot i verkligheten 883.100 personer (ibidem, s. 274). Sundquist uttalar till sist, "att uttagningsprocenten sannolikt var högre i Finland än i Sverige", men detta föranleder honom icke att granska sitt finska folktal mot militärstatistisk bakgrund, utan han anser detta vara i proportion med Sveriges — 1:2,31 (ibidem, s. 282 f.).

Det är emellertid klart, att Sundquists procenttal redan stå eller falla med de av honom retroaktivt tillämpade folktalen från 1630 på 1563 — dessa överskrida Hans Forsells maximala för 1571, nämligen 531.400 personer (säkerligen betydligt för lågt),¹ med 271.700, 243.600 och 218.600 personer. Hans metod att sedermera tillämpa procenttalen på förhållandena 68 år senare är obestriddligen att hänföra till cirkelbevisning. Sundquists motvilja mot att i allmänhet använda högre procenttal synes sammanhånga med att dylika skulle vålla en motsvarande sänkning av folketal, ehuru han motiverar sin ståndpunkt med att redan ett procenttal om 3,00 ej skall ha kunnat "tillämpas i Sverige denna tid [1630] med hänsyn till den långa föregående krigsperioden". Värdet av detta påstående bevisas bäst av att en genomsnittlig uttagning av 3 % skulle — om befolkningen enligt Sundquists "sannolikt ungefärligt maximum" uppgått till 851.500 personer eller enligt hans absoluta maximum till 900.000 personer — ha givit 25.545 respektive 27.000 man, och de av honom angivna krigsfolkstalen för 1630, 24.810 respektive 26.494 man, ligga alltså icke långt från de teoretiska talen.

Man måste emellertid skilja mellan det här diskuterade procenttalet, ett mått på väpnade uttagande, och de till en början två procenttal, vilka tillämpades vid själva utskrivningarna. Intill 1627 uttogos av krono- och skattebönder 10 % och av frälsebönder 5 %, men från och med nämnda år gällde för den senare kategorien samma bestämmelser som för den förra. I förening med att samtidigt åldersgränsen uppåt för det vid utskrivningar inställelseskyldiga folket slopades, varigenom varje man från 15 år roterades, ökades självfallet utskrivningarnas resultat väsentligt.² Väpnade uttagande åter reglerades genom att anordna utskrivningarna tätt, varje år, eller med längre mellanrum. Krigsfolketal däremot växlade givetvis år från år allt efter in-

¹ H. Forssell, Sverige 1571, s. 348.

² Jfr anmälares framställning i Meddelanden från Generalstabens krigshistoriska avdelning I, Sthlm 1931, s. 118.

verkande förhållanden, och det gäller därför att välja ett sådant tal, som närmast motsvarar härordningsplanen. Därvid kan understundom icke undvikas, att krigsfolket från en landsdel på grund av onormalt höga förluster under några föregående år kan komma i en tillfällig dålig proportion, men ett sådant förhållande bör då särskilt betonas.

Vanskligheterna överhuvud att använda sig av ur ovissa folktal härledda procenttal skola här något belysas. Sundquists krigsfolkstal för 1563 stöder sig på en källa, som är ofullständig, men för Erik XIV:s tid föreligger ett tillförlitligare tal för 1563 samt dessutom ett för 1566, nämligen 23.483 respektive 22.500.³ Vid en användning av dessa krigsfolkstal jämte de oförändrade folktalen 813.100, 775.000 och 750.000 erhållas två serier procenttal, för det förra året 2,88, 3,03 och 3,13 samt för det senare 2,76, 2,90 och 3,00. Dessa procenttal, med undantag för ett, ligga alltså över Sundquists (2,84 %). Den förra seriens procenttal giva vid ett krigsfolkstal för 1630 om 24.810 man för motsvarande år folktalen 861.100, 818.800 och 792.600 men vid det högre krigsfolkstalet (26.494 man) folktalen 919.400, 874.300 och 846.300. Den senare seriens procenttal lämna på liknande grunder för 1630 två serier folktal, den förra om 898.900, 855.100 och 827.000 samt den senare om 959.900, 913.500 och 883.100. Man får ett starkt intryck av att små höjningar i procenttalen åstadkomma icke obetydliga sänkningar av folktalen och att höjning åter av krigsfolkstalet bringar upp folktalet på en högre nivå. Från Gustav Adolfs första regeringsår 1611 föreligger emellertid ett av beräknaren icke begagnat uttömmande krigsfolkstal om 22.350 man (19.338 knektar och 3.000 ryttare).⁴ Använder man, enligt Sundquists metod, undertecknads i stället för författarens procenttal från 1563 och 1566, erhållas för 1611 två serier folktal, den förra om 776.000, 737.600 och 714.000 samt den senare om 809.700, 770.600 och 745.000. Det av Sundquist *föredragna procenttalet 2,84* giver folktalet 786.600, *alltså en folkmängd av högst 800.000 personer*. Går man den motsatta vägen — för undvikande av cirkelbevisning — och beräknar procenttalen 1611 med utgångspunkt från Sundquists "sannolikt ungefärligt maximum" 851.000 personer eller slutbestämning 900.000 personer, erhåller man 2,63 % respektive 2,48 %. Då 1610 års riksdag emellertid avsåg, att utskrivningarna skulle möjliggöra en stark ökning av fotfolket, och detta med blott 593 man understeg Gustav Adolfs motsvarande siffra 1630, måste dessa procenttal, vilka ligga väsentligt under alla för Erik XIV:s tid, alltså även Sundquists, anses allt för låga — oavsett de osäkra grunderna för alla beräkningar av procenttal.

En användning av Sundquists folktal för Finland och undertecknads krigs-

³ Se Sveriges krig 1611—1632, I, s. 74 f.

⁴ Se Sveriges krig 1611—32, I, s. 95 och s. 145 ff.

folkstal för 1630⁵ giver vid denna tidpunkt följande höga procenttal: Karelén 8,00, Tavastland 6,63, Savolaks 5,64, Nyland 5,03, Satakunda 4,16, Egentliga Finland 3,08 och Österbotten 2,45 %. Genomsnittstalet för Finland utgjorde 4,79 % (härvid ha befolkningarna på Åland och i Kexholms län, vilka icke lämnade krigsfolket till armén, frånräknats folktalet). Betjänar man sig i stället av Generalstabens högre krigsfolkstal på Finland, erhålles 5,63 %. Enligt Gustav Adolfs härordning skulle emellertid Finland lämna 9 infanteriregementen och 3 kavalleriregementen⁶ — eller lika mycket som Götaland, i allt 13.800 man — och det egentliga Sverige 18 infanteriregementen och 5 kavalleriregementen, i allt 26.000 man eller i det närmaste det dubbla. Enligt Sundquists folkstal svarar häremot procenttalet 4,35 för Finland och 3,12 för moderlandet. Genom 1634 års regeringsform indrogos 4 infanteriregementen och 1 kavalleriregemente inom det egentliga Sverige,⁷ varigenom krigsfolkstalet sjönk till 20.800 man och procenttalet, enligt Sundquists folkstal, till 2,44. Även om Finland *verkligen* skulle ha behandlats något styvmoderligt, vilket dock skulle ha stritt mot den ekonomiska besparingsprincipen i regeringsformens försvarsordning, torde väl divergensens storlek dock, såsom den framträder i de enligt Sundquists folkstal åstadkomna procenttalen, mest bero på att de inbördes folktalet icke äro fullt tillförlitliga.

Om folkberäkningarna har E. Heckscher uttalat, att Sundquist "förefaller mig egentligen endast beakta de faktorer som leda till höjning i siffrorna utan motsvarande uppmärksamhet för dem som tala i motsatt riktning".⁸ Ett exempel härpå, i vad det rör hans militära bevisföring, må anföras. Sundquist ser i det höga krigsfolkstalet för Småland 1563 ett bevis för "Smålands stora folkmängd" och "att ingreppet här verkligen blev djupare än annorstädes, vilket längre fram skall bevisas med fakta" (s. 201). Huruvida det av Sundquist förbisedda förhållandet, att 1544 års riksdag beträffande försvarsordningen stadgade, att av lantvärn (landstorm) skulle utgöras av Småland var 5:e och av övriga landskap var 6:e man, var uttryck för en bestraffning av smålänningarna för upprорот eller blott ett hänsynstagande till landskapets kraftresurser eller till båda dessa faktorer i förening må vara osagt. Förklaringen till det särskilt höga krigsfolktalet i Småland 1563 är emellertid, att de fattiga och stridbara smålänningarna med förkärlek togo *värning* som

⁵ Jfr särskild utredning av undertecknad i Svea livgardes arbetsarkiv.

⁶ Gustav Adolf räknade till en början med att Finland skulle lämna blott 6 infanteriregementen och 1¼ kavalleriregemente, men sedan denna organisation utan svårigheter åstadkommits, skärpte han sina fordringar.

⁷ Regeringsformen upptog också i enlighet med Gustav Adolfs aldrig förverkligade plan ett adelskavalleriregemente, gemensamt för det egentliga Sverige och Finland, men detta var blott en gest. Gustav Adolf hade icke under sin regering tagit adelns rusttjänst i anspråk och visade därigenom ståndet större förmåner än till och med Johan III.

⁸ E. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, I, Sthlm 1935, s. 30.

knektar — redan på Gustav Vasas tid utgjordes var tredje knekt av denna anledning av en smålänning⁹ — men då Erik XIV under danska kriget om-lade fotfolkets rekrytering till *konsekventa utskrivningar* sjönk Smålands krigsfolkstal, ehuru det i fortsättningen länge var förhållandevis högt. Sundquists uppgift, att ingreppet i Småland blev djupare än annorstädes, är endast i så måtto riktigt, som befolkningens homogenitet — i huvudsak var det fråga om bönder — gav större resultat av utskrivningarna. Med få undantag anordnades dylika samtidigt för såväl det egentliga Sverige som för Finland och endast i ytterst sällsynta fall för enbart några landskap. Den bevisföring, som Sundquist sålunda ställer i utsikt, tager emellertid en egendomlig form. Han uträknar nämligen för Svealand på basis av krigsfolkstalet 1630 och sitt eget folktal landsdelens procenttal till 2,80, men beträffande Småland rör han sig med förhållandet 1563, varvid han med utgångspunkt från sitt krigsfolkstal och vissa procenttal för stormakterna under världskriget räknar med procent-talen 4,00, 4,50, och 5,00 för landskapet i fråga, givande befolkningstalen 199.200, 176.000 och 167.200 för 1563. Efter en jämförelse mellan uttagningen i Småland nyssnämnda år, alltså 1563, och i Svealand 1630 och vissa resonemang om folkökningen i Småland ”fram till år 1628”, där anknytning vinnes till en jämförelse med folkökningen under perioden 1628—1720, ut-talar Sundquist, att han ej anser den av honom 1630 för Småland beräknade maximisumman (187.700 personer) ha ”nått det verkliga maximum” (s. 204 och närmast föregående). Han har alltså beträffande Småland tillämpat en helt annan metod än för Svealand eller nästan brist på metod och inlåtit sig på rena spekulationer på grundvalen av ett förhållande 68 år tidigare. Uträk-nar man emellertid på basis av krigsfolkalet för Småland 1630¹⁰ och Sund-quists ”sannolikt minimum” och ”sannolikt ungefärligt maximum” motsva-rande procenttal, bliva dessa 3,49 och 3,35. Motsvarande siffror för Väster-götland utgöra 3,49 och 3,41. De liknande talen 1611 utgjorde för Småland 2,78 och 2,66 samt för Västergötland 3,59 och 3,48. Detta år överskred krigs-folkstalet för Västergötland motsvarande tal för Småland, men 1630 var för-hållandet det motsatta. Då Västergötlands krigsfolkstal emellertid under de närmast efterföljande åren avsevärt överträffade Smålands, fastän adeln — denna har Sundquist tillmätt stort inflytande på krigsfolkalet — inom det förra landskapet var vida talrikare än inom det senare, finnes följaktligen ett visst fog för att hysa tvivel mot de grunder, på vilka Sundquist klassifierar Småland som folkrikare än Västergötland. Vad Småland emellertid beträffar, ligga procenttalen alltså betydligt under de av Sundquist från vår tid hämtade. För att komma upp till dessa procenttal kräves följaktligen *en avsevärd redu-*

⁹ Jfr Militieräkenskaper I/1553. Krigsarkivet.

¹⁰ Jfr Sveriges krig 1611—1632, III, bil. 5.

tering av folktalet i stället för att, som skett, fastslå maximum som ett otillräckligt uttryck för folkmängden.

En jämförelse mellan för äldre tider konstruerade procenttal rörande värnkraftens uttagande, vilka äro av tvivelaktig beskaffenhet, och motsvarande tal från världskriget är emellertid svår att genomföra också på grund av samhällets förändrade struktur. I vad mån det förhållandet, att stora folkresurser i våra dagar bindas i tunga och lätta industrien m. m., motbalanseras av den ökade effektivitet, som modern folkredovisning skänker utskrivningsorganisationen, låter sig icke bestämmas. Vasatidens svenska bondesamhälle borde i varje fall ha ägt större möjligheter att kunna tillhandahålla krigsfolk, men å andra sidan voro kraven på krigsmaktens styrka icke så stora som i våra dagar. Undertecknad fann sig också, när han i Generalstabens Gustav Adolfsverk behandlade Sveriges krigsmedel, icke kunna inlåta sig på en uppskattning av värnkraftens uttagande i procent av befolkningen och än mindre göra något uttalande om de personliga bördor, som under formen av krigsfolks uttagande tyngde vårt folk under Gustav Adolfs krig. Dylika beräkningar och omdömen, grundade på Sundquists folktal och militära resone-mang, ha likvisst kommit till synes i generalstabsverket men i ett helt annat sammanhang: Sveriges ekonomiska tillstånd på Gustav II Adolfs tid.

Vid studiet av Sundquists arbeten stannar krigshistorikern också inför två här icke klarlagda spörsmål: frågan om adeln åstadkommit en sänkning av krigsfolkstalet samt frågan om någon fastare utgångspunkt för en uppskattning av värnkraftens uttagande är möjlig att ernå genom en parallell bearbetning av den ekonomiska folkredovisningens materiel och de militära roteringslängderna. Ur folkräkningens och ur militär synpunkt är det alldeles likgiltigt, om vår adel på Gustav Adolfs tid uppgick till 8.000, 12.000 eller 16.000 personer men däremot av högsta intresse, om det kunde fastslås, huruvida och i så fall i vad mån och på vad sätt adeln skulle ha utövat ett hämmande inflytande på den militära kraftutvecklingen. Ett sådant inflytande har hittills betraktats såsom ett axiom, och det framträder utan bevisföring som ett sådant i Sundquists arbeten. Såsom ett ovidkommande spörsmål kan redan från början adelns rusttjänst avfärdas, enär denna efter Erik XIV och framför allt under Gustav Adolf utgjorde blott ett historiskt ornament utan praktisk realitet. Då adelns frälsegårdar — alltså icke sätesgårdar — alltid äro noggrant redovisade i de roteringslängder, vilka lågo till grund för utskrivningarna, kan något avsevärt undanhållande av så kallade frälsebönder icke ha skett — fastän understundom vissa klagomål i detta hänseende hördes. Problemet om adelns förmodade inflytande koncentreras härmed i huvudsak till sätesgårdarna. Det är visserligen känt, att adeln vid utskrivningar undanhöll en del personer bland sina "försvarsbönder" på sätesgårdarna och inom frihetsmilén, men i vilken utsträckning och med vilken allmängiltighet är

icke klarlagt. Ensamt torde denna faktor icke ha utövat något stort inflytande utan blott i samband med adelns skiftande sociala struktur inom skilda landsdelar och inverkan härav på sätesbildningens personella förhållanden. Det är denna fråga, som tarvar utredning. Kommer svaret — om ett resultat verkligen kan ernås — att visa, att adeln var vållande till att den militära kraftutvecklingen inom Svealand var lägre än i Götaland? Man ställer sig skeptisk, då man vet, att västgötaadeln, som under den äldsta vasatiden uppställde ensamt lika många frälseryttare som hela Svealand, icke på minsta sätt hämmat någon kraftutveckling från sitt landskap. Skulle västgötaadeln alltså haft en annan social struktur än adeln inom Svealand? Ännu mer betänksam blir man vid betraktande av förhållandena i Finland, där vissa adelskraftiga landskap i kraftutvecklingen stodo framför rena bondelandskap, och det mest typiska av de senare, Österbotten, stod lägst på skalan. Att adeln, ehuru den var en av staten omhuldad krigarkast, skulle ha saboterat försvarsförmågan, framstår som paradoxalt, och tillvitelser mot den av detta slag måste i varje fall grundligen bestyrkas.

Vad åter beträffar ett parallellstudium av ekonomisk och militär folkredovisning borde denna dock kunna skänka vissa synpunkter. Det bör särskilt uppmärksammas, att roteringslängderna, som städse upptaga vederbörande gårdars resp. byars namn, i många fall skilja mellan bönder och deras söner och drängar, vilket underlättar jämförelsen med jordeböckerna. Detta ger i varje fall, om ock icke den enda, så dock en betydelsefull möjlighet att skapa sig ett underlag för en förnyad omprövning av värnkraftsproblemet. Den här framförda kritiken mot Sundquists verk drabbar ju endast det sätt, på vilket författaren utnyttjat militär statistik för att söka bestyrka men icke korrigera sina vid beräkningarna utvunna folktal. Verket i sin helhet utgör otvivelaktigt ett pionjärarbete av stora mått.

Bertil C:son Barkman.

Norske glassmalerier fra laugstiden. Av Einar Lexow. Forlagt av H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo 1938. 156 s. text, 110 helsidesplanscher, 10 fig. i texten. Norska kr. 15:—.

Som en hyllning till direktören för Bergens Museum, doktor Einar Lexow, ha hans kolleger och vänner till hans 50-årsdag ombesörjt tryckningen av hans bok om norskt glasmåleri från skråtiden. Man har härigenom på ett ovanligt sympatiskt sätt velat ge den kände museimannen och forskaren en honnör för hans insats på ett område, som legat honom alldeles särskilt om hjärtat. Ty redan för 25 år sedan började Lexows intresse för sitt lands glasmåleri,

och under det gångna kvartssekle har han sannerligen ej låtit något tillfälle gå sig ur händerna att vidare utforska detta svårbemästrade ämne.

Det moderna norska glasmåleriet är världsberömt. Emanuel Vigeland, som ej minst är bekant i Sverige — tanken faller främst på hans verk i Lunds domkyrka och Oscarskyrkan i Stockholm — är den nutida strålande representeranten för denna konstart. Även om han på sitt sätt bildat skola, har man kanske dock i allmänhet närmast den föreställningen att han uppträder isolerat. Utan att gå in på någon analys av ursprunget till dagens norska glasmåleri är det dock intressant att se, vad man verkligen kan ställa upp som en bakgrund härtill, och detta får man i rikt mått tillfälle att göra i Lexows nyligen utkomna bok, vars utomordentliga värde dock självfallet är oberoende av den antydda omvägen över Vigeland. Vi ha här återigen fått ett slående belägg på att vårt broderfolks stora konstnärliga förmåga ej endast är av i dag.

Arbetet inledes med ett kapitel om medeltidens glasmåleri i de ledande europeiska skolorna, varvid författaren ger en överskådlig syntes över den sakta skeende utvecklingen och dess för allt glasmåleri betydelsefulla huvudstationer: katedralen i Reims, vars fönster mellan åren 969—988 smyckades med "finestris diversas continentibus historias", profetfönstren i domen i Augsburg, sannolikt från 1000-talets mitt, katedralen i Chartres, vars fönster anses vara från tiden omkring 1150 och senare, samt de 15 berömda fönstren i Sainte Chapelle i Paris, vilka uppenbarligen härstamma från invigningen av kyrkan 1248. I det följande kapitlet, som Lexow efter den tyska tekniken benämnt "Die Kabinettsglasmalerei", utgår förf. från den av Jost Amman illustrerade "Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden" — en berömd och flitigt använd källa för studiet av hantverkets teknik under 1500-talet (utg. 1568). Skillnaden mellan "der Glasser", den något enklare hantverkaren, som tillhör en äldre stam och som endast sätter samman blyfönster o. d., och den förnämre "Glasmaler", som "dyrker en ny miniaturkunst, fremstillingen av små glassmalerier med våben og figurmotiver", utpekas här instruktivt med hjälp av Ammans träsnitt. Lexow har i samma kapitel också gjort upp en intressant statistik, som på sitt sätt visar glasfönstrets ställning överhuvudtaget vid 1500-talets mitt. På 28 av de 114 träsnitten (de flesta återgivande verkstäder etc.) avbildas glasfönster, och dessa 28 fönster fördela sig på 4 olika typer. Vanligast är ett diagonalställt rutnät med små rombiska rutor (förekommer 10 ggr) och därefter kommer fönstret med de tättsittande runda "månglasen" (6 ggr). Ännu har emellertid glasfönstret långt ifrån allmänt slagit igenom vid denna tid.

Det medeltida glasmåleriet i Norge har varit mycket knappt, och på 3 sidor kan förf. meddela vad som framkommit därom. Den äldsta notis som hittills påvisats gäller ett testamente av den 8 augusti 1335, vari bestämmes, att man

i Mariakyrkans kor i Bergen skall låta uppsätta ett glasfönster, "glerglugga", bemålat med bl. a. testators vapensköld.

Bokens centrala parti utgöres helt naturligt av de kapitel, som gruppera sig kring glasmålarskolorna i Bergen, Stavanger och Trondheim, vilka äro de betydelsefullaste. Här lägger Lexow fram ett noggrant behandlat primärmaterial. I de olika avsnitten behandlas i särskilda kapitel först mästarna och därefter i kronologisk (stilhistorisk) följd målerierna; som ofta är förhållandet i de nordiska länderna gör sig i fråga om dessa en stark stilistisk retardering gällande.

Beträffande det hantverksmässiga kan man observera det intressanta förhållandet, att enligt Lexow torde det ursprungligen ej föreligga någon skillnad emellan "glasmaler" och "glarmester" eller "glasmester". Det är anmämlaren obekant, huru stort statistiskt material författaren haft till sitt förfogande, men åtminstone enligt samtida svenska handlingar kan man, låt vara ej alltid enbart genom titulaturen, skilja de båda yrkesmännen åt: glas-makaren är den som tillverkar själva glaset, glasmästaren däremot är den som skär till, målar och monterar det redan färdiga glaset. I stort sett från 1500-talets mitt är denna distinktion genomförd för Sveriges vidkommande. I Norge har alltså terminologien varit mera svävande.

Första gången glasmästareyrket framträder som eget hantverk i Norge är i Bergen 1518. Det är "Hans glasmester", som inleder den långa raden mästare och som författaren f. ö. anser vara en av de tyska hantverkare, vilka voro nära lierade med de hanseatiska köpmännen vid Tyskbryggan. Det är sannerligen ett imponerande tåg av mästare författaren låter läsaren taga del av efter presentationen av mästare Hans. Och när han kommer till deras produktion, är han ej mindre storslagen i sin kännedom om det tillgängliga omfattande monumentbeståndet.

Bergen var huvudorten för det norska glasmåleriet. Tyvärr ha de äldsta skråförordningarna ännu ej kunnat påvisats. Äldre än till Kristian V:s mera allmänna "Glarmester-Laugs Articler" av den 29 april 1684 kan man t. v. ej komma. Kanske bör som en jämförelse i detta sammanhang erinras om den skråförordning, som den 30 januari 1585 utfärdades i Stockholm. I den senare är bestämt, att mästarna skulle vara sex till antalet, men "ibland the sex schole fijre glassmestere wara och två Målare". Här har sålunda en sträng åtskillnad gjorts mellan de mera hantverksmässigt och de konstnärligt verksamma yrkesmännen. För Norges (och Danmarks) vidkommande har ej en dylik gräns i yrkesutövningen varit dragen. Intressant är vidare, att i Kristian V:s förordning även själva ämnet för måleriet tämligen noggrant angivits: "Naar nogen Glasmester skal i Lauget antages, da skal hand først gjøre sit Mester-stykke, Nemlig: En Bibelske eller anden Historie, Ridset og Brændt paa Glas, og et dygtig stærk Vindue". Den sista delen av meningen visar

just, att samme mästare skulle kunna såväl måla en komposition på rutan som även tillverka själva fönstret.

Tyvärr är till våra dagar ej mycket bevarat av det äldsta norska glas-måleriet; först från 1500-talets slut kan man med säkerhet påvisa ett monument. Av detta att döma — en avbildning återger en kraftfull krigare till häst — har tydligen ett konstnärligt högtstående material gått till spillo. Det är ett i De Heibergske Samlinger (Amble) förvarat fönster från gården Gjeithus i Arnefjord, vilket som det äldsta inleder den vackra avdelningen planscher; årtalet 1596 återfinnes inskuret i träbågen, och intet förekommer som motsäger dateringens riktighet. Det övervägande beståndet härstammar emellertid från 1600-talet. Maneret är på en gång elegant och kraftigt, de små måtten ha ej förlett till någon petighet. Gör man orätt, om man tycker sig urskilja en viss gemensamhet i stilen, såväl beträffande komposition som linjeföring? Om man i detta sammanhang kan tala om standard, är det i varje fall om en mycket hög sådan. Motivvalet varierar inom vissa gränser. De religiösa motiven äro naturligt nog flitigt utnyttjade (man observerar i synnerhet serier av monumentalt återgivna profeter och apostlar), men även krigare och borgare avbildas gärna. Skeppare sittande i övernaturlig storlek ombord på sina präktiga fartyg, vapensköldar, djurscenerier och blommor saknas ej heller. Ofta äro målerierna daterade och försedda med donators namn, men — här kommer ett kruz för konsthistorikern — konstnärens signering saknas helt och hållet. Och trots all skarpsinnighet och stilanalys, trots alla komparativa studier har det stora beståndet ej i något enda fall kunnat bestämmas med avseende till sina konstnärliga upphovsmän.

Ett myller av mästare har Lexow genom sin flit och noggrannhet som arkivforskare dragit fram, men tyvärr har det visat sig fåfängt att utföra några verkligt oantastliga kombinationer. I detta sammanhang måste man ge Lexow en alldeles särskild eloge. Man skall vara en så erfaren och så sanningsenlig forskare som han för att utan vidare framhålla, att trots massan av målare och trots mångfalden av målerier det faktiskt ej är möjligt att med bibehållen vederhäftighet kunna påvisa vilken som gjort vilket. D. v. s. författaren har måst avstå från resultat vid behandlingen av konsthistorikerns speciella skötebarn: attribueringen. Han har ingalunda gjort det av princip, men då han insett, att saklig och bärande argumentering ej kunnat företes, har han varit ärlig nog att avstå från de billiga effekter, som den maskerade gissningen framkallar. Härvidlag är han föredömlig och mången skulle ha nytta av att med författaren utbrista (efter en lång och ingående undersökning om vilken av två mästare, som är fader till en viss målerigrupp): "Eller kanskje vi skulde la vaere å gjette?" Det yttrandet borde faktiskt kunna bliva klassiskt.

Att här närmare gå in på de olika glasmästarna skulle föra för långt utan

att ge motsvarande utbyte. Några böra dock framhållas: den till Bergenskolan hörande anonyme Samnangermästaren, som var verksam 1614—1634 (möjligen till 1656) och utfört en grupp målerier med olika motiv, alla omgivna av en karakteristisk kraftig barockram; den flitig verksamme Claus Wortmand och vidare Johan Sluter, båda likaledes verksamma i Bergen under 1600-talets förra hälft samt f. ö. upphovsmän till den ovan citerade Lexowska repliken; Stavangermästaren Carsten Lytke, samtidig med de förut nämnda. Av Trondheimsmästarna är det svårt att peka på någon särskild. Den förste var mästare Adrian, som omnämnes redan 1522; den siste av författaren omnämnde, Mogens Erichsen, erhöll borgerskap 1694.

Det är ett såväl estetiskt som kulturhistoriskt förnämt material Lexow lagt fram i sin bok. Utförliga register och källhänvisningar höja ytterligare dess värde. Arbetet hälsas välkommet ej minst i Sverige såsom ett förebildligt verk, vilket här helt och hållet saknar något motstycke.

Heribert Seitz.

F Ö R E N I N G S M E D D E L A N D E

Föreningens höstsammanträde 1938.

Vid Föreningens för svensk kulturhistoria sammanträde den 21 november i Tekniska Museet höll docenten Heribert Seitz ett föredrag om *Den begynnande industrien i Vasatidens Sverige*.

Föredragshållaren framhöll, att en verksamhet av industriell art tydligt kan påvisas redan under Gustav Vasa. På vissa områden utvecklades den till en stordrift redan under de senare regenterna av hans dynasti — låt vara att verksamheten i förhållande till det dåtida näringslivet i dess helhet endast företedde mycket blygsamma proportioner. Det yttre politiska läget nödvändiggjorde en ökad framställning av krigsmaterial. Den för all industriell verksamhet nödvändiga förutsättningen att äga en konstant konsumerande kundstock fanns härvidlag i rikaste mått: hären i fält. Utvecklingen skedde i stort sett så, att från en snart sagt hela landet omspännande *e x t e n s i v t* verksam faktoriorganisation, där dock en viss centralisering framträtt redan under Gustav Vasa, t. ex. genom anläggandet av Arboga faktori 1551, övergick Gustav II Adolf till att från år 1620 skapa en mera *i n t e n s i v* drift, d. v. s. han koncentrerade krigsindustrien till vissa nyanlagda städer. Kronans vapensmeder, som samtidigt varit jordbrukande allmogemän, befalldes i samband härmed att sålunda (landskapsvis) inflytta till Eskilstuna, Jönköping, Söderhamn, Norrtälje och Norrköping. En ännu kraftigare intensifiering skedde 1627, då Gustav II Adolf överlät ansvaret för hela landets faktori-verksamhet på en enda man, Louis de Geer. Som ett exempel på den produktionskapacitet, som nu nåddes, må nämnas att under arbetsåret 1627—28 tillverkades enbart vid fabriker i Arboga, Jäder, Norrtälje och Söderhamn bl. a. 4.093 musköter, 1.727 harnessk, 7.800 pikar samt omkr. 3.000 värjor — en produktion som även internationellt sett med hänsyn till tidens tekniska möjligheter måste betraktas som mycket stor. Fabriker — ”manufacturerer” som de med tidens språk kallades — för de fredliga behoven anlades även i allt högre grad under Vasatiden. Under dess sista år hade denna verksamhet nått en sådan stabilisering, att när handelskollegium (1651) erhöll sin instruktion, ingick i denna även uppdraget att ha överinseende över de industriella företagen, alltså t. ex. klädesfabrikerna, glashyttorna, pappersbruken och mässingsbruken.

I den följande diskussionen yttrade sig utom föredragshållaren dr phil. Karl Malmsten, filosofie licentiat Å. Meyerson och intendent T. Althin. Därefter visade intendent Althin museets nyligen öppnade järngruva för föreningens medlemmar.

— studieårens
— mannaårens
goda hjälpreda
i arbetet

**UNDERWOOD
MINIATYR**

EN TROGEN VÄN GENOM LIVET

Från studieåren följer den Er ut i livet — vilket yrke Ni än väljer — som ämbetsman — präst — lärare — affärsman — jurist — ingenjör — den lilla Underwood blir Eder en trogen vän och medhjälpare livet igenom.

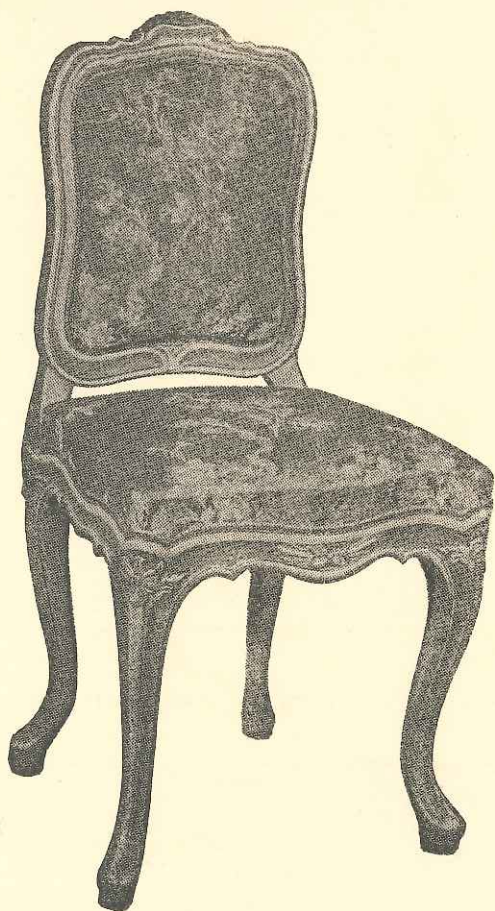
Underwood Miniatur är liten och behändig, Ni kan alltid ha den till hands — på kontoret — i hemmet — i skolan, och Ni kan med lätthet taga den med på resorna — den väger endast 5 kg. Underwood Miniatur är en trogen kopia av den stora Underwood-maskinen — den är solid — snabb — effektiv.

*Begär Underwood Miniatur på prov
hos närmaste Underwood-försäljare.*

A.B. HADAR SCHMIDT

Kungsgatan 24 STOCKHOLM Tel. "Hadar Schmidt"

GÖTEBORG	MALMÖ	NORRKÖPING	HÄLSINGBORG
S:a Hamng. 47	Adelgat. 2	Drottninggatan 11	Prästgatan 26
Tel. 10190, 20190	Tel. 23172	Tel. 5340	Tel. 3964

Stil möbler eller modernare
möbeltyper finnes i
största sortering hos

ULFWARDS MÖBLER A.-B.

Stockholms största möbelhall

S:t Eriksg. 54 — inv. Sportpalatset

Tel. 51 51 30 — 51 08 30